Kurtuluş Kayalı

Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri

İLETİŞİM YAYINLARI

Elinizdeki kitap, sosyal bilimsel düşünüş ve özellikle sosyoloji düşüncesine yoğunlaşıyor. Bir derdi ve davası olan, yol açıcı düşünce insanlarının, Hilmi Ziya Ülken, Mümtaz Turhan, Mübeccel Kıray, Cemil Meriç, Niyazi Berkes, Muzaffer Şerif, Behice Boran, Pertev Naili Boratav'ın eserlerinin özünde saklı olana ilişkin tespitlerde bulunuyor. Cumhuriyetin kuruluş evresi ile "güncellik" (yani arefesi ve sonrasıyla 1980!) arasında kalan dönemlerin, özellikle de 1940'ların kültür ve düşünce ortamıyla ilgili önemli yorumları var Kayalı'nın. Ünlü "Dil-Tarihli hocaları" ve onların tasfiyesini, "zamanın ruhu" hakkında fikir verici bir vaka olarak ele alıyor. 1940'lar ve 1960'ların düşünsel ortamıyla ilgili bu belirlemelerin fonunda, Tanzimat ve Meşrutiyet fikriyatını da görüyoruz.

"Ülkenin düşünsel topoğrafyası çıkarılmadan geçmişin kültür mirası nesnel bir biçimde düşünülmeyip hamaset üslubuyla benimsenir ya da inkılapçı bir züppelikle reddedilirse hiçbir yere varılmaz..." Bu düsturun ince işçisi Kurtuluş Kayalı, unutulan tartışmaların, kadri bilinmeyen ya da "doğru anlaşılmayan" düşünürlerin izini sürüyor. Türk düşünce hayatındaki süreklilikleri kavramak, dönemsel zihniyet farklılıklarını yerli yerine koymak, problemleri bağlamına oturtmak için vazgeçilmez bir yol, bu. *"Türk düşünce tarihinin yakın geçmişine, yakın geçmişinin de basit kavgasının taraflarına değil, sorur vazediliş biçimini eleştiren düşün adamlarına yönelmek..."* Kurtu

Kayalı, bu yönelişi r.

Kartal Belediyesi
Yakacık Halk Kütüphanesi
YK04411
YK04411

İLE

ARA
İNCE

ISBN 975-470-927
9 789754 709

KURTULUŞ KAYALI'nın temel ilgi alanı Türk kültürüdür. Yayımlanmış kitapları: *Türk Düşünce Dünyası, Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı, Ordu ve Siyaset, Keşke Herkes Papağan Olsa / Mizah Üzerine Yazılar, Sinema Bir Kültürdür* ve *Yönetmenler Çerçevesinde Türk Sineması.*

Ayyıldız Yayınları, 1994 (1 baskı)

İletişim Yayınları 744 • Araştırma-İnceleme Dizisi 115
ISBN 975-470-927-0
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2001, İstanbul (1000 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
DİZGİ Remzi Abbas
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
MONTAJ Hasan Deniz
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KURTULUŞ KAYALI

Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri

iletişim

Büyük Türk kültürünün
mümtaz bir simasına,
Metin Erksan'a

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

Bu çalışma hakkında birkaç söz 13

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarih ve Toplum 21

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK 23

SAİD HALİM PAŞA 31

DİNSEL MUHALEFETE DAİR 41

İSLÂM'IN ÇAĞDAŞ İŞLEVİ 49

İKİNCİ BÖLÜM

Tarih-Sosyoloji-Kültür 53

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİNİN GELİŞİMİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER 55

1930'LAR SONRASINDA TÜRKİYE'NİN KÜLTÜREL GÖRÜNÜMÜ 69

AKADEMİK VE ALTERNATİF TARİHÇİLİĞİN SINIRLILIKLARI 87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1940'lı Yıllar Türk Düşünce Dünyası 101

TÜRKİYE'DE SOSYAL BİLİMLERDEKİ GELİŞMELERİN DİNAMİZMİ VE TIKANIKLIKLARI 103

1940'LI YILLAR DÜŞÜNCE DÜNYASI VE TANZİMAT 109

NİYAZİ BERKES'İN TARİHSEL VE
SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARININ
TÜRK DÜŞÜN YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ *111*

BİR YALNIZ ADAM: NİYAZİ BERKES *131*

NİYAZİ BERKES'İN AKADEMİK AHLAKI *137*

BEHİCE BORAN'IN SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARININ
NİTELİKLERİ *147*

SOSYOLOG BEHİCE BORAN *155*

MUZAFFER ŞERİF BAŞOĞLU'NUN İKİ YAPITI *167*

HİLMİ ZİYA ÜLKEN, DİL-TARİH HOCALARI
VE 1948 TASFİYESİ *175*

KÖY ENSTİTÜLERİ'NİN KÜLTÜREL
VE SİYASAL BOYUTLARI *199*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1960'lı Yıllar Türk Düşünce Dünyasının Bazı Özellikleri *211*

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL BİLİMLERDE BUNALIM *213*

CEMİL MERİÇ: BİR MÜNZEVİ AYDININ
DÜŞÜNSEL SERÜVENİ *225*

CEMİL MERİÇ'İN HİCİV KONUSUNDAKİ DUYARLILIĞI *253*

BİR VESİLEYLE TÜRK DÜŞÜNCE DÜNYASI *259*

Önsöz

Bu kitabın yayınlanışının üzerinden yedi yıl geçmiş. Bu kitapta yer alan metinlerin ilkinin yayınlanışının üzerinden ise yirmi altı yıl. Daha sonra yayınlanan ve yayınlanacak olan yeni kitaplarda konunun ilk başta planlanandan daha değişik geliştiği/gelişeceği aşikâr. Öğrenme süreci zaman içinde çalışma tarzının amaçlanan şekilde gelişmesini engelliyor. Belirli bir alanda yazmak da öğrenme sürecinin ta kendisi. 1950'li ve 1980'li yılları, o dönemlerdeki entelektüel faaliyetleri fark etmek Türkiye'de düşünce sürecinin sekteye uğradığı görüntüsünün gerekçelerini sorgulatıyor. Türkiye'de düşünce eyleminin özellikle bu tarihlerde farklılaşması 1950'li ve 1980'li yılları eksen alan çalışmaların yapılmasını gerekli kılıyor. Benim yazdıklarımda da 1940'lı ve 1960'lı yıllara vurgu yapılırken 1950'li ve 1980'li yıllar üzerinde fazla durulmaması sanki bir şeyi olanca açıklığıyla ima ediyor: 1950'li yıllarda hiçbir şey üretilmediği ve 1980'li yıllarda her şeyin en âlâsının üretildiği sanısını. Ancak eskiden pek önemsenmeyen muhafazakâr yaklaşım ve düşünce geleneği ciddiye alınıp 1950'li ve 1980'li yıllarda yazılanlar

siyasetten öte ölçütlerle de anlaşılmaya başlanınca doğrultu ve boşluklar çok daha iyi görülebilir. Nitekim yayınladığım metinler arasında bu tür değerlendirmelerin yapılması gerektiğine dair ibareler var. Hatta dönemlendirmenin bir ölçüde başka şekilde olması gereğine işaret eden düşünceler de beyan edilmiş: "1960-1965 yılları arasını değişik düşün akımlarının kristalize olması sürecinin yaşandığı dönem olarak anlamak gerekmektedir. Bu dönemin yaşadığımız tarih kesitine kadar önemli sayılabilecek etkileri olmuştur."[1]

Düşüncenin, inceleme alanlarının zaman içinde değişmesi eskiden yazılanların üzerinde oynamanın fazla anlamlı olmadığını gösteriyor. Keşke 1994 yılında yayınlandığında da metinde ufak-tefek düzeltmeler yapmasaydım. Eski metin üzerinde sadece dört yerde değişiklik yaptım. İlk baskıda yer alan Kemal Tahir hakkındaki "Doğucu Toplumculuk" başlıklı makaleyi Kemal Tahir üzerine yayınlayacağım kitaba aldım. "Cemil Meriç'in Hiciv Konusundaki Duyarlılığı" başlıklı yazıyı da bu kitaba ekledim. Cemil Meriç konusundaki yazı *Türk Düşünce Dünyası*'yla aynı yıl yayınlanan *Keşke Herkes Papağan Olsa* başlıklı kitapta yer alıyordu. Bir de son anda fark ettiğim bir eksikliği, kısa bir atlamayı gidermeye çalıştım. Son olarak da ilk bölümde numaralandırılmış fakat kaynağı belirtilmemiş iki dipnotu ilave ettim.

Bu kitap hakkında az olmayan sayıda değerlendirme - eleştiri yazısı çıktı. Bu yazıları fazlasıyla ciddi olan sorunlar üzerine düşünme denemesi olarak anlıyorum. Sözü edilen yazılar arasında Metin Erksan ve Recep Ertürk'ün yazdıklarının benim için özel önemi var. Her metni de düşünce denemesi kategorisine sokmanın âlemi yok. Çünkü konunun ruhuyla ilgili değil. Bir Batılı entelektüelin ne dediğini anlamak elbette önemli. Ondan kalkarak Türk sosyoloji tarihi

1 Kurtuluş Kayalı, "1960'lı Yıllardan Sonra Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelip Tıkandığı Nokta", *Sosyoloji Yıllığı 4*, İstanbul, 1999, s. 147.

hakkında tahlil yapabilmek bir ölçüye kadar üretici/yaratıcı bir deneme olabilir. İnsanlar bir noktadan kalkıyor ama tahlilde zorlanıyor. Bu noktaya farklı kaynaklardan gelen eski akademisyenlerle yenileri, tilmizleri arasında pek bir fark yok. Bir otuz sene sonra da aynı şey bir başka biçimde tekrarlanacak. Bir de bu kitaplarda yazılanları biyografi sananlar var. Dünyanın en zor şeyi anlayamayana birşeyler anlatmaya çalışmak. Nafile çabaya gerek yok. Hem de bu kitapta hayatın maddi yönleriyle ancak kronoloji yapılabileceğini Cemil Meriç'ten naklen anlatmışım. Ben entelektüelin haletiruhiyesiyle daha fazla ilgiliyim. Şerif Mardin siyaset bilimcilerden bahsederken bir yerde "ne de olsa kültür anlayışları biraz yavandır" diyor. Aslında "Sadece onların mı?" diye sormak gerek. Türkiye'de hemen herkes neredeyse her soruya köşeli ya da uçuk cevap vermek istiyor. Özellikle eski zamanlarda, 1940'lı ve 1960'lı yıllarda. Şimdilerde de sürüsüne bereket örnek var. Allah kimseyi iktisadı matematik sanan iktisatçı, şu ya da bu partinin iktidar olması halinde memleketin kurtulacağını ya da batacağını sanan siyaset bilimci, tarihin sadece somut bilgi olduğunu sanan tarihçi ve Türkiye'den hepten kopuk sosyolog -bunların yanında Mübeccel Kıray bile bir doruktur- yapmasın. Yoksa iflah olmaz.

Yeni konuların yeni yaklaşımlarla açımlandığı sanısıyla bu kitapta heyecan fazlasıyla var. Daha sonraki metinlerde heyecan biraz daha sınırlanmış gibi. Hepten sınırlanması, giderek kaybolması bu tür metinlerin yazılmasını engeller. Heyecan biterse zaten hiçbir şey yazılamaz ki...

Temmuz 2001

Bu çalışma hakkında birkaç söz

Türkiye'de düşünce adamlarının değerlendirilmesi genellikle her dönemin ideal ölçülerine göre gerçekleştirilmektedir. Türkiye gibi bir ülkede de ideal ölçüler çoğunlukla siyasal eğilimin öne çıkarılması şeklinde olmaktadır. Siyasal tavır o kadar öne çıkmaktadır ki, farklı bir siyasal konumda bulunanlar ciddiye alınıp önemsenmemektedir. Düşünsel düzeyi, soyutlama seviyesi daha gelişkin olanlar pek o kadar ciddiye alınmamaktadır. Bir başka şekilde söylemek gerekirse, güncel siyasal yaklaşımlar ve taraflılık daha önemli görülmektedir. Siyaset ağırlıklı bir düşünce tarihi gündeme getirilmektedir. Bu tür düşünce tarihinin alameti farikalarından biri de güncel siyasal önemi olan düşünce adamlarının düşünsel geçmişlerinin neredeyse hiç önemsenmemesidir. Her geçen gün Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* kitabının "demode" olmasının sebebi hikmeti de sanırım budur.

Behice Boran üzerine yayınlanan makalelerin çağrıştırdığından ve 1960'lı yıllar sonrasında yayınlanan başka makalelerde belirtilenlerden onun son dönemdeki, Türkiye İşçi

Partisi Genel Başkanı olduğu dönemdeki siyasal tavırları konusunda duyarlı olunduğu anlaşılmaktadır. Behice Boran hakkında yayınlanan çok sayıda makalede de açıklıkla görülebileceği gibi, insanlar, Behice Boran da dahil olmak üzere, entelektüellerin geçmiş dönemdeki başka düşünsel eğilimleri bir yana, siyasal eğilimleri konusunda da duyarsızdırlar. Bu noktada en ilginç husus, Behice Boran'ın bizatihi kendisinin *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* yapıtında, 1968 yılında yayınlanan kitabında *Yurt ve Dünya* dergisinde ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyeliği yaptığı sıralardaki fakülte yayınlarında telaffuz ettiği düşüncelere ayırdığı yerin bir iki paragrafı geçmemesidir. Sadece başkaları değil, kendisi de o dönem söz konusu edildiğinde yirmi küsur sene önceki üretimlerini önemsememektedir. Aynı anlama gelmek üzere düşünce adamlarının kendileri de dahil olmak üzere sürekli bir düşünsel gelişim olduğu zehabı insanları, güncele, yaşadıkları zamana hiç ayrılmayacak bir katılıkta bağlamaktadır. Bu çalışmanın önemli özelliklerinden biri de Türkiye'de yaygın olan böylesi bir zihniyete, böylesi bir yaklaşıma eleştirel bakmasıdır.

Sürekli gelişim zihniyeti de düşünce adamlarını en mütekâmil halinde inceleyip değerlendirme anlayışının nedenidir. Örneğin, Behice Boran'ın çalışmalarını olumsuz, eleştirel değerlendiren kişilerde de onun düşüncelerinin zaman içinde değiştiği şeklinde bir düşünce hiç oluşmamıştır. Türkiye'de birkaç istisna dışında siyaset-düşünce adamları o nedenle fazla farklılaşmamış kişiler olarak düşünülmektedir. Her düşünce adamının yönelimi istikrarlı bir bütün olarak anlaşılmaktadır. Böylesi bir zihniyetin 1960'lı yıllar dolaylarında bir düşünsel canlanmadan bahsedilmesi ortak yargısıyla çelişkisi bir yana, insanları, yapıtlarını ve düşüncelerini zaman ve mekândan münezzeh olarak anlamaya çalışmaları şeklinde bir yönelime götürmekte, değişik dönemlerin zih-

niyet farklılığı da pek gündeme girmemektedir. Bu durumun hemen her düşünce adamı hakkında somutlaştırılması mümkündür. Zaman ve mekândan münezzeh bir düşünce tarihi denemesi Türkiye'de düşünce tarihi hakkındaki etütlerin ortak niteliğinden birini oluşturmaktadır.

Türkiye'nin iki tür aydını Türkiye'ye bir ölçüde paralel bir şekilde bakmaktadır. Biri diğerlerinden farksız olacak ölçüde Türkiye'yi dışa kapamakta, istisnai anlamda çok az sayıda entelektüel Türkiye'yi dünya bütünü çerçevesinde, en azından Ortadoğu bütünselliği açısından incelemek gereği üzerinde durmaktadır. Türkiye'nin bu tür aydını genellikle ömrünün önemlice bir kısmını yurtdışında geçirmiştir. Bunun getirdiği bir başka husus da bu tür aydının bir şekliyle Türkiye gerçekliklerinden kopması, diğer türünün ise teorik konulara yaklaşımındaki sınırlılıktır. Bu iki özellik değişik dönemlerde neredeyse tümden, her tür entelektüeli ülke sorunlarına karşı tutumlarında etkilemiştir. Benzeri anlama gelmek üzere iki entelektüelin, Niyazi Berkes'in ve Behice Boran'ın düşüncelerinin onların belirttiklerinin anlaşılmasından öte işlevleri vardır. Türk toplum yapısının özgünlüğü anlayışının ve toplumsal gerçekliklerin evrensel nitelikler taşıdıkları şeklinde bir zihniyetin örtük bir biçimde de olsa 1960'lı yılların ortalarının bu iki sosyoloğundan etkilendiği neredeyse apaçık bir gerçeklik olarak ortadadır. 1960'lı yılların ortalarında Türk düşünce hayatı üzerindeki *Yön* gazetesi vasıtasıyla etkilerden bahsedip, Behice Boran'ın "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet" ve "Marksist Metod Nedir" başlıklı makaleleriyle yürüttüğü tartışmayı düşünürken, buradaki kimi evrensel gerçeklerin telaffuz edildiği savının o dönemde Türk toplum yapısı konusundaki bir makalede, "*Toplum Yapısındaki Temel Değişikliklerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Toplum Yapısı*" (1969) başlıklı bir tebliğde ne şekilde kökten bir etki bı-

raktığını anlamlandırmak gerekmektedir. 1960'lı yıllarda Türk düşünce hayatı üzerinde etkili olan düşünür-romancı Kemal Tahir tarafından yukarıda anılan Behice Boran'ın makalelerindeki düşüncelerin -daha hemen hiç kimsenin dikkatini çekmemiş *Notlar*'ı suretiyle- eleştirilmesi özellikle önemlidir. Mübeccel Belik Kıray'ın ismi zikredilen tebliğinin özellikle Behice Boran'ın "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet" başlığıyla yayınlanan makalelerinden "Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi"[1] alt başlığını taşıyan ikincisinden derin izler taşıdığı aşikâr gibidir. Türk sosyal bilimcileri Tür düşün hayatı üzerindeki bu dolaylı etkinin varlığından pek haberli değil gibi görünmektedir. Geniş bir perspektif çerçevesinde değerlendirilmesi halinde Niyazi Berkes ve Behice Boran'ın gerek 1940'lı, gerekse 1960'lı yıllardaki düşüncelerinin zaman içinde eleştirellik dozajı giderek artan bir biçimde sorgulanması bu çalışmanın olumluluklar hanesine yazılması gereken bir hususdur. Bir anlamda geç sayılabilecek bir zamanda da olsa bu çalışma sürecinde Hilmi Ziya Ülken'in Türk düşünce hayatı çerçevesindeki işlevinin anlaşılmaya başlanması da konunun dar siyasal anlayışların dışında kavrandığının bir işareti olarak görülmektedir. Keza Muzaffer Şerif Başoğlu hakkında yazılanlar gibi, Köy Enstitüleri üzerine düşünceler de benzeri bir anlayışın göstergeleridir.

1960'lı yıllar düşünce hayatı çerçevesinde Türkiye'de toplumsal bilimlerde bunalımdan bahseden yazı, üzerinde durulan sosyoloğun 1960'lı yılların ortamından etkilenmesinin sürekliliğini göstermesinin ötesinde ne ölçüde geçmiş dönem düşünce adamlarına, Türk duşünce adamlarına yöneldiğini, yeni başlayan bir süreci işaretlemektedir. Yapıt

---

1 Behice Boran, "Marksist Metod Nedir", *Yön*, No. 50, (28 Kasım 1962), s. 13 ve Behice Boran, "Osmanlılar'da Mülkiyet Meselesi", *Yön*, No. 51, (5 Aralık 1962), s. 13.

geçmiş dönemlere pek yönelmeden özellikle 1960'lı yılların önemli çalışmalarının eleştirel bir değerlendirmesini yapmaktadır. 1960'lı yıllarda oluşan düşünceleri eleştirmeyi esas alan bir çalışmanın 1960'lı yıllarda takılıp kaldığı şeklinde bir nitelemenin pek de insaflı olmadığı açık gibi görünmektedir.[2] 1960'lı yıllarda oluşan düşünsel eğilimin 1990'lı yıllarda şöyle bir sarsılması gerekmektedir. Bu sarsılma eylemini yöntem üzerine kitabın yazarı o dönemin dilini, o dönemin kavramlarını pek fazla değiştirmeden gerçekleştirmektedir. Ancak münzevî bir aydının hesaplaşması o dönemin daha önceki dönemlerden tevarüs ettiği birikim de dahil olmak üzere daha toptan ve daha altüst edici mahiyette olmuştur. Hesaplaşmanın karşı tarafında Boran'ın düşünceleri örtük, Niyazi Berkes'in düşünceleri ise açık olarak vardır. Cemil Meriç çağdaşlarının aksine Türkiye'deki düşünsel eğilimlerin kökenini çok daha gerçekçi bir şekilde saptayabilmektedir. Bu toptan hesaplaşmanın belirtilerini birey hangi yandan bakarsa baksın görecek gibidir. Hesaplaşmanın boyutlarının siyasi mahiyette olduğu da gözden kaçacağa benzememektedir. Cemil Meriç'in gerçekleştirdikleri topyekûn bir yeniden değerlendirme olarak görülebilir.

Buraya kadar anlatılanlarda -Niyazi Berkes'ten, Behice Boran'dan, Doğan Ergun'dan ve Cemil Meriç'ten bahsederken- siyaset genellikle öncelikli görünmektedir. Bunun ötesinde belki biri dışında kültür sorunu da toplum açısından temel öneme sahip bir konu olarak belirmekte, zaman zaman da siyasal gelişmelere aşırı vurgu yapılmasına çalışılmaktadır. Kültürel öğelerin etkilerinin yönü dışında özerk konumunun bir ölçüde vurgulanması en anlamlı bir şekilde, eleştirilebilecek bir içerikle de olsa Niyazi Berkes'in yapıtlarında yansımaktadır. Bu konunun bariz önemi bu ça-

2 Hüsamettin Aslan, "Metodolojizm, Türkiye'de Toplumsal Bilimler ve Eleştirinin Sefaleti", *Dergah*, C. V., No: 52, (Haziran 1994), s. 17.

lışmanın bazı bölümlerinde de tebarüz ettirilmektedir. Ancak yazılanların genel çerçevesinin yukarıda aktarılan bütünün dışına çıkmaması, üzerinde inceleme yapılan yazarlarla bu yapıtın yazarının frekanslarının zaman zaman uyuştuğunu göstermektedir.

Bu nedenle buradaki makalelerin yazılış serüveni hem eğlendirici, hem de öğreticidir. E. H. Carr'ın "Tarihçinin yazdıklarından önce tarihçiyi inceleyin" sözlerine fazla kulak verilse, dramatik özellikler içeren bol sayıda hayat hikâyesi okumak mümkündür. Ancak sözü edilen hayat hikâyeleri "Sütte leke var, bende yok!" biçimine bürünüyor. Bir başka deyişle, gerçeklik taşımıyor ve bir anlamda da yazılagelen düşünce tarihi yapıtlarına benziyor. Yani hiç bir eksiklikle malul değil.

Okumakta olduğunuz çalışma önemli eksiklikler taşıyor. Yukarıda belirtildiği gibi temel eksiği olayı basit siyasal boyutunun belirgin bir biçimde dışına çıkaramaması. İkincisi de toplum hayatındaki kültür boyutuna yeterince vurgu yapamaması. Bir de değişik zamanlarda yazılmış olması bazı tekrarları ve çelişkileri beraberinde getiriyor. Bunlar bu çalışmanın devamının yazılmasını gerektiriyor. Bu çalışmanın geliştirilmesi çerçevesinde Ahmet Hamdi Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken, Abdülhâk Adnan Adıvar, Şerif Mardin, Kemal Tahir ve özellikle son dönem bağlamında Baykan Sezer'in yazdıklarının derinlemesine anlaşılması gerekmektedir. Anılan düşünce adamları yukarıda belirtilen çerçevenin sınırlılıklarının farkında oldukları gibi, sözü edilen çerçeveyi de önemli ölçüde aşabilmiş durumdadırlar. Bu kitapta bu konuda belirtilenlerin daha mütekâmil bir anlatımını *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin ek cildinde yayınlanacak olan "1980'li Yıllar Sonrası Türk Sosyolojisi" başlıklı makalede bulmak mümkündür.

"Bir şeyin anlaşılmaması için tabu olması şarttır" deyişin-

den, "içtimaî eyleme aşırı bağlı düşüncenin" anlaşılmasına kadar hemen her şey oturup, *Yirminci Asır Filozofları*'nın "Giriş"inde ve *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* yapıtının 1983 yılında yayınlanan yeni baskısının önsözünde belirtilen bazı tecrübelerin ifadelendirilmesi üzerinde düşünmekten geçiyor. Özellikle ikincisinde düşüncelerin bir toplumda ne tür dayanakları olduğu şeklinde bir anlayış son dönemde sol kulağı sağ elle gösterir tarzda özgünlük saptama eğilimleriyle buluşmaktadır. Bu çalışmanın önemi ve olumluluğu, temel bağlantıları ve bu tür bağlantıları yakalamasında yatıyor. Yakalamanın emarelerini görmemek mümkün değil. Başka çalışmalar mı? Ötekilerin çoğu hâlâ yukarıda, çalışmada anlatılan türde mütefekkirlerin belki de ikinci sınıf taklitçilerinin ciddiyeti üzerine ahkâm kesmiyorlar mı? Hele kendilerini özgün düşünceler telaffuz etmiş kişiler olarak takdim etmiyorlar mı? İnsanı katıla katıla güldürüyorlar.

Ekim 1994

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarih ve Toplum

KÜLTÜREL SÜREKLİLİK

Değişik düşün odaklarının aydın, kültür ve devlete bakış açıları çok çelişik görünse de, aslında mantıksal düzeyde önemli paralellikler taşımaktadır. Aydın, ideolojisinden bağımsız olarak zaman ve mekân dışı gerçekleri kavramış bireylerin niteliği olarak görülmekte, devlet ve devletin icraatı da neredeyse çok geniş bir kesim tarafından kendi yollarında yararlanılacak bir öğe şeklinde değerlendirilmektedir. Bir başka deyişle devlete bakış açısı önemli ölçüde pragmatiktir. Kültür politikaları da, bedihî gerçeklikler, apaçık gerçeklikler olarak nitelenmekte, insanların bu apaçık gerçeklikleri görememeleri hayreti mucip olmaktadır. Bu nedenle devlet, gerçekliklerin hayata geçirilmesinin aracı olarak düşünülmekte, aydın da herhangi bir dünya görüşünün sıradan neferi olarak anlaşılmaktadır. Olaya bu çerçevede bakıldığında, insanın durduğu yere göre iki yüz yıllık kültür politikaları apaçık doğru ya da yanlışlığı sabit politikalar olarak değerlendirilmelidir. En azından dönemlere ayrıldığı takdirde her odaktan aydının kültür siyasetlerini nasıl niteleyecekleri konuya vâkıf insanlara göre hiç de sürpriz olma-

yacaktır. Bu tür konular kavranması kolay konular olarak düşünülmektedir. Ancak Türkiye'nin kültürel sürekliliği pragmatik tavırları, bir anlamda da pragmatik kültür politikalarını geçersiz kılmaktadır.

Yakın zamana değin Türkiye'de devletin işlevi ve kültür politikaları Cumhuriyet'ten sonraki seyri itibariyle söz konusu edildi. Halen bu çerçevenin dışına pek çıkabilmiş değil. Cumhuriyet dönüşümüne ilişkin yorumlar çelişik de olsa Cumhuriyet'in önemi konusunda anlaşılmış vaziyette. Son sıralarda ortaya çıkan ve çok önceleri de tebarüz ettirilen Cumhuriyet öncesinin daha kalıcı etkisi konusu Türkiye'de uzun süre deşelenmemiş gibi. Bunda devletin katkısının da payı olmakla birlikte, Hilmi Ziya Üken'in de belirttiği gibi - kimileri ilk önce kendilerinin telaffuz ettiklerini varsaysa da- asıl tayin edici husus Türkiye'de aydının güncel sorunlara tutkunluğudur. Üstüne üstlük güncel sorunları çözme misyonunu kendine yüklemesidir. Özellikle 1960 sonrasında da güncel sorunların çözümlenmesinin yolunun siyasetten geçtiğini sanmasıdır. Bu nedenle de bir siyasal parti tercihine kendisini mahkûm hissetmesidir.

Herkes zaman zaman benzer doğrultuda düşünceler telaffuz eder ve bunun mantıki sonuçları konusunda hiçbir kaygı duymaz. Aydın güncellikle ilgiliyse ve de bir misyon taşıyorsa, bu misyonu da bedihî toplum gerçekliklerini halka anlatmaksa, her geçen gün halkın seviyesine daha fazla inildiği savıyla daha basit yazılıyorsa, o ülkede bir düşünsel atılımdan bahsedilmesi kadar garip bir düşünce olamaz. Türkiye'de bir yanıyla açık ya da örtük şekilde yukarıdaki düşünceler dillendirilirken, insanları şaşırtacak bir tavır ortaya konulmakta, 1960 sonrasında bir düşünsel sıçramadan, bir düşünsel patlamadan söz edilmektedir. Özellikle, 1960'lı yıllar değerlendirilirken, gazeteci-yazarların yapıtlarının temel alınması bile Türkiye'de bilim adamı sıfatını öne çıkaran

akademisyenleri de rahatsız etmemektedir. Zaten 1960'lara damgasını vurmuş yapıt da, tümüyle benimsenmese, o dönemde ve sonradan sıkça eleştirilse de Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* çalışması değil midir? Ve sonra da, 1970'li yıllarda, bir başka kesimi bu ölçüde olmasa da ilgilendiren Erol Güngör'ün *Türk Kültürü ve Milliyetçilik* kitabı değil midir? İnsanlar neden bu iki kitaptan başkalarına pek iltifat etmemişlerdir? Bununla acaba Doğan Avcıoğlu'nun *Yön* ve *Devrim*'deki, Erol Güngör'ün de *Ortadoğu*'daki başyazıları kaleme almalarının bir ilgisi yok mudur? Siyasetle meşbu Türk aydını bu tür düşünsel belirginlik taşıyan siyasal yazıları okumayıp da neyi okuyacaktır? Söylenmek istenen her iki yazarın da siyasal kimliği bu ölçüde belirgin olmasa yazdıklarının bu kadar okunmayacağıdır. Okuyanların bu iki düşünce adamının genelde hangi düşüncelerden etkilendiklerini merak etmemeleri de ilginçtir.

Seçilen örneklerin temsili olduğu düşünüldüğünde kimi sorular ortaya çıkmaktadır. Her iki yazar da bir ölçüye kadar yazdıkları konulardaki birikimi belirlemek, aktarmak istemektedir. Hatta bu noktada Erol Güngör daha net davranarak kendi çalışmasının Ziya Gökalp ve Mümtaz Turhan'ın düşüncelerinden etkilendiğini, mümkün olsa Mümtaz Turhan'ın kitap hakkındaki görüşlerini öğrenmek isteyeceğini yazmıştır. Doğan Avcıoğlu'nda geçmiş dönem düşünürlerinden etkilenme konusunda bir bahis yoktur. Ancak sözü edilen kitaba, *Türkiye'nin Düzeni*'ne yönelindiği zaman çok net olarak Niyazi Berkes'ten etkiler taşıdığı görülebilir. Özellikle onun 1960 sonrasında yayınlanan makalelerinden ve kitaplarından.

1960'ların ve 1970'lerin yaygın etki yapan iki kitabının arkasında aynı kuşaktan iki bilim adamı, iki düşünce adamı vardır. İkisi de Cumhuriyet dönüşümünü yaşamış ve Cumhuriyet dönüşümü konusunda yaygın etki yapan düşünce-

lerini gene yakın zamanlarda yayınlamışlardır. Biri 1958'de *Garplılaşmanın Neresindeyiz*'i, diğeri de Türkçesi 1973'te yayınlanan kitabı *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın ilk biçimini İngilizce olarak 1964 yılında yayınlamıştır. İki kitabın da Avcıoğlu ve Güngör'ün kitaplarından temel farkı Cumhuriyet öncesine daha ağırlıklı olarak yönelmesidir. Hatta *Türkiye'de Çağdaşlaşma* Cumhuriyet'in nasıl tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını anlatmaya çalışmakta, *Garplılaşmanın Neresindeyiz* kitabı ise mecburi kültür değişmelerinin sadece Cumhuriyet'le gerçekleşmediğini özellikle vurgulamakta ve her ikisi de yakın dönem tarihine daha geniş bir perspektiften bakmaktadır. Turhan ve Berkes aynı zamanda 1960 sonrasının siyasal dergilerinde siyasal konular üzerine önemli makaleler yazmışlardır. Buna mukabil bu iki yazar düşünsel anlamda o kadar etkin olamamıştır.

Açıkça adının konmaması birtakım gerçekleri ortadan kaldırmaz. Dikkatle inceleyen araştırmacılar Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan'ın Türk düşün hayatının iki kesimi üzerindeki örtük etkisini pek göremeseler de açık etkisini yakalayabilirler. Örtük etkiler de ortaya çıkarıldığı zaman son dönem Türk düşünce dünyası üzerinde Berkes ve Turhan'ın etkilerinin ağırlığının hissedilmemesi mümkün değildir. Değer yargıları dışında saptamalara dikkat edildiği takdirde bu iki düşünce adamının birleştiği noktaların da fazlasıyla mevcut olduğu söylenebilir. Bu anlamda her iki yaklaşım da aydının misyonu, devlete pragmatik bir işlev yükleme ve Türk kültürünü değerlendirme bakımından kimi paralellikler taşımaktadır. Bu paralelliklerin saptama açısından olduğunu özellikle belirtmek gerekmektedir. Kültür konusu hesaba katıldığında, bunun Ziya Gökalp'e yaklaşım açısından 40-50 yıl önce bile önemli benzerlikler içerdiği görülebilir. 1940'lı yılların bilim adamlarının bu bariz benzerlikleri ve etkileri elbette ayrıntılarla zenginleştirilmelidir. Özellikle

Turhan'ın birinci sınıf uzman yetiştirme amacı ile Berkes'in Türkiye'nin tarihsel doğrultu değişikliğinin toplumsal devrimin önkoşullarını oluşturduğunu belirtmesi birbirine yakındır. Ayrıca Batı uygarlığının bilimsel temelleri hakkında söyledikleri de benzerlik taşımaktadır. Batı uygarlığının yeterince anlaşılmadığı yargısı iki düşünce adamının bir başka örtüşen yaklaşımıdır. Aslında yirmi yıl öncesinin muhafazakâr ve modernist aydınlarının yaklaşımlarının çakıştığı noktalar bu iki mümtaz düşünce adamının düşüncelerinden çıkarsanabilir. Ancak bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Yakın dönem aydını sözü edilen düşünce adamlarının yapıtlarının yüzeysel okunmasının ve gündelik siyasete çevrilen görüşlerinin etkisi altındadır. Son otuz yılın en öncelikli konularının ekonomi ve siyaset olmasına karşın Berkes ve Turhan'ın kültür sorunlarını öne çıkarmaları birincil bir fark olarak görülmelidir. Bunun ötesinde, bu iki düşünce adamının gündelik konulara dönük düşünceleri günümüz düşün dünyasını belirgin bir şekilde etkilemiştir. Aydınların pek farkında olmasalar da, bu iki düşünce adamı tarafından etkilenmeleri Hilmi Ziya Ülken'in saptamalarının gerçeklik taşıdığını göstermektedir.

Sorunu tersine dönderip söylemek gerekirse son otuz yıldır değişik kesimler ile Türk düşünce dünyasını ekonomik unsurların etkilerinin abartılması ve siyasetin vurgulanması belirlemektedir. Konu bir başka biçimde ele alınırsa Turhan'ın ve Berkes'in belirgin etkisine karşın kültür konularının öneminin altını çizmeleri düşüncelerinin bütünselliğinin bozulduğunu göstermektedir. Bir yanı ile sathi bir etkiden bahsetmek daha gerçekçi görünmektedir. Gün geçtikçe daha basitleştirilmiş düşünceden söz edilmesi de Türkiye'de bir duraklamanın ve hatta bir gerilemenin alameti farikasıdır. Sathileşme ve basitleşme geçmiş döneme, günümüze etkisi olan düşünürlerin dışında da yönelmeyi gerek-

tirmektedir. Geçmişe böylesi bir yolculuğun tarihsel gelişim için önemli dayanaklar oluşturabileceği düşünülebilir.

Türkiye'de genellikle bugünden geçmişe bakılmakta, geçmişin sathi değerlendirilişinin gerekçeleri de güne verilen aşırı önemde somutlaşmaktadır. Türk düşünce hayatında pozitivizmin ve sosyalizmin etkili olmasının ortaya çıkardığı sonuçlardan biri de budur. Türkiye'de iki yüz yıllık düşünce hayatının sathiliğinden dem vurmanın bir anlamı olmalıdır. Türkiye kültürel sorunlarını ayrıntılı olarak düşünmekten hayli uzaktır. Türkiye'de düşünce tarihi yazmak eğilimi hemen hiç yoktur. Ülkede insanların kendi mensubu oldukları grubun dışındakilerin düşünceleri konusunda bir merakı bulunmamaktadır. Daha doğrusu Türkiye'nin düşünsel haritası çizilmemiştir. Herkesin kendi doğruları ile oluşturdukları politikalar da gerçeklik kazanamamıştır. Böylesi politikalar zaman içinde iflas etmek durumundadır.

Ülkenin düşünsel topoğrafyası çıkarılmadan geçmişin kültür mirası nesnel bir biçimde düşünülmeyip hamaset üslubuyla benimsenir ya da inkılâpçı bir züppelikle reddedilirse hiçbir yere varılmaz, varılamaz. Türk toplumunda sakat bir muhafazakârlıkla aykırı bir toplumculuğun sonuç alıcı olamayacağı aşikâr gibidir. Aslında kültür politikalarının değiştireceği insan materyali tümüyle tanınmalıdır. Türk insanını oluşturan sürecin anlaşılmamış tarihsel dayanakları vardır. Bu insan potansiyeli tanınmadan, onun tarihsel geçmişi anlaşılmadan amaçlanan değişiklikler gerçekleştirilemez. Onun için Türk düşünce tarihinin yakın geçmişine, yakın geçmişinin de basit kavgasının taraflarına değil, sorunun vâzediliş biçimini eleştiren düşün adamlarına yönelmek yararlı olabilir. Bunun sonucu olarak düşünce tarihimiz zenginleşecek, Türk aydını, Türk kültürü daha değişik bir şekilde anlaşılacak, belki de Türkiye'nin kimi sorunlarını saptıran durumlar ortadan kalkacaktır. Çoğu kişi

"Türk Düşüncesinin Nereye Gittiği" konusunda kimi indî görüşlerini heyecanlı bir şekilde savunmaya devam etse de nereden geldiği noktasıyla da ilgilenmeye başlayacaktır.

Ağustos 1993

SAİD HALİM PAŞA

Mehmed Said Halim Paşa eski Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Halim Paşa'nın oğludur. 1863'te Kahire'de doğdu. Özel hocalardan Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca eğitimi gördü. İsviçre'de üniversite düzeyinde siyasi ilimler okuduktan sonra İstanbul'a geldi ve 1888'de Şûrâ-yı Devlet Azâlığına tayin edildi. Jön Türk hareketiyle ilişki kurarak onlara maddi yardımda bulundu. Bu bağlantı yüzünden önce Mısır'a oradan da Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. İkinci Meşrutiyet'in ilanı üzerine ülkeye dönerek Meclis-i Âyan'a girdi. 1912 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti umumî kâtibi oldu. 1913 Haziran'ında da sadrazamlığa tayin edildi. Sadrazamlığı sırasında Hariciye nazırlığını da uhdesinde bulunduran Said Halim Paşa 1915'te bu görevi Şûrâ-yı Devlet Reisi Halil Bey'e (Menteşe) devretti. 1917 Şubat'ında sadrazamlıktan azledildi. Mütareke döneminde ise Malta'ya sürüldü. Oradan ayrıldıktan sonra Roma'ya yerleşti ve bir Ermeni tedhişçisinin suikastı neticesi 6 Aralık 1921'de öldü. Said Halim Paşa'nın yaşamı siyasi hareketlerle bağlantısının esnek olduğunu göstermektedir. Birkaç kişi-

nin yazdığına göre üst düzeyde siyasetle uğraşmış, gündelik siyasal gelişmeleri teferruat olarak görmüştür, Devlet adamlığı tecrübesi ve olaylara belli bir perspektiften bakabilme yeteneği onu döneminin diğer düşünürlerinden önemli ölçüde ayırmıştır. Devlet adamlığı tecrübesi olaylara tümüyle soyut bir şekilde bakmasını ve sadece pragmatik hal çareleri aramasını önlemiştir. Siyasal yaşamı ve soyutlama gücü bazı somut sorunlarda taraf tutmamasına yol açmıştır. Temel sorunu İslâm ve Batı sorunudur. Sosyal şartların belirleyiciliğini kabul etmesi çoğu konuya anlamlı yanıtlar getirmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları üzerinde dururken bazı hususlarda hassas davranmıştır. Batı ve İslâm konularını esas alması Osmanlı toplumunun somut sorunlarını ve genelde İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı sorunları çözme amacıyladır.

İçtimai şartların önemi

Osmanlı toplumunun sorunlarını çözümlemeye çalışırken bazı genellemeler yapmıştır. Bu genellemelerinde tarihsel ve toplumsal konular sürekli olarak gündemde olmuştur. Anayasa konusunu değerlendirirken siyasi gelişmelere nasıl baktığı da ortaya çıkmaktadır. 1969'da bir yazarın altını çizdiği "Sultan Hamid yaşamasaydı bile çağdaşları bir Sultan Hamid yaratırlardı" şeklinde özetlenebilecek düşüncesini daha geniş bir bağlamda yorumlamak denenmelidir. Said Halim Paşa İttihat ve Terakki'ye ilişkin olarak da benzeri bir değerlendirme yapmaktadır. Said Halim Paşa'nın düşüncelerini açıklığa kavuşturmak için sözü edilen nitelemesinin ayrıntılı olarak bilinmesi gerekmektedir: "Bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamid kendi adıyla yâdedilen 'İdâre-i Hamidiyye'nin tek âmili ve kurucusu değildir. Belki bu idarenin mühim

âmillerindendi, fakat Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, muasırları başka bir Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebep olacaklardı... 'İdâre-i Hamidiye'den dolayı yalnız Sultan Hamid değil muasırları da itham ve mesuliyet altında oldukları gibi, Meşrutiyet idaresinden dolayı da en fazla itham ve mesuliyet altında bulunanlar İttihat ve Terakki değil, bugünkü nesildir. Çünkü her iki idare sırasında da muasırları en tabii ve en mühim vazifelerini yerine getirmemişlerdir." Said Halim Paşa böylelikle dönemini aşan siyasal gelişmeleri açıklamakta bile ipuçları sunabilecek bir yorum yapmıştır.

Yakın dönem tarihini değerlendirirken Abdülhamidci ya da Atatürkçü olunmayabileceğinin içtimai sebeplerini saptayarak zorunlulukların siyaset ve devlet adamlarının davranışlarını bütünüyle belirlediği şeklindeki kolaycı bir anlayışa da yönelmemiş, her devrin en önemli sorumlularının en çok yetkiyi taşıyanlar olduğunu öne sürmüştür. İçtimai şartların yanında yönteticilere ve aydınlara önemli görevler yüklemiştir. En fazla sorumlu olanlardan bahsederken "En aydın ve en tecrübeli geçinenler" nitelemesini kullanmıştır. Bu düşüncesini daha iyi anlamak için sonraki tarih kesitinde de etkinliğini sürdüren bir anlayışın üzerinde durmak yararlıdır: "Tarih ile sabittir ki, en ileri milletler, istek ve düşünceleri liderler tarafından en güzel anlaşılan ve yerine getirilen milletlerdir." Demek ki, Said Halim Paşa içtimai şartların önemini belirtmesine karşın aydınların ve tecrübelilerin dışında liderlerin de toplum sorunlarının halledilmesinde önemli sorumluluklar taşıdığı düşüncesindedir. Bu nedenle de, değişik dönem liderlerini sadece içtimai şartların bir unsuru olarak değerlendirmemiş, onların işlevleri konusunda da genellemeler yapılabileceğini göstermiştir. Çıkardığı sonuçlardan bağımsız olarak Said Halim Paşa'nın son dönem tarihini yorumlama açısından bazı önemli saptamaları olduğunu kabul etmek ge-

rekmektedir. Hele İslâmcı yazarların son dönemdeki yeni görünümlü çoğu düşüncelerinin vaktiyle Said Halim Paşa tarafından telaffuz edilmiş olması da ilginçtir.

İçtimai şartların bir sonucu olarak gördüğü değişime her yeniliğin olumlu olarak nitelenemeyeceğini belirterek yaklaşan Said Halim Paşa anayasa konusunda da eleştirel bir açıdan değerlendirme yapmıştır. Ancak mutlakiyet idaresinin olumsuzluğu üzerinde dururken anayasaların amaçlanan değişiklikleri gerçekleştirememesini ülke şartlarının kavranılamamasına bağlamıştır. Meşrutiyet idaresinin somut olumsuzluklarına karşın Osmanlı toplumunun artık mutlakiyet idaresine dönemeyeceğine, dönmemesi gerektiğine işaret etmiş, meşrutiyet idaresinin ülke şartları çerçevesinde vazgeçilemez bir idare tarzı olduğunu savunmuştur. Zaten II. Meşrutiyet'in ilanını Osmanlı toplumunun övünülecek vakaları arasında görmüştür. Anayasa üzerinde düşüncelerini açıklarken Türkiye'de gerçekleştirilmeye çalışılan değişikliklerin siyasal düzeyde de eleştirisini yapmıştır. Son dönemde Batı sorununun kapsayıcı bir biçimde kendisini gösterdiğini, diğer toplum sorunlarını ikinci plana ittiğini öne sürmüştür. Batı'nın ve Batılılaşmak eğiliminin gündeme gelmesiyle İslâmî kurumlar üzerinde en yıkıcı tesirlerin saptanabileceğini belirtmiştir. Nitekim uzun süre İslâmcıların en önemli konusu Batı ve Batılılaşma olmuştur.

Batı ve Batılılaşma

Said Halim Paşa'da belirleyici olan konu Batı ve Batılılaşma sorunudur. Batıyı temelde bir medeniyet olarak görmekte, İslâm medeniyetinden ayrılınmaması gerektiğini düşünmektedir. Batı düşüncesinin Batıcı aydınlar tarafından dahi anlaşılamadığını, gayet sathi bir Batı modeli sunulduğunu iddia etmektedir. Nesnel saptamalar içeren bu düşüncesine

genelde İslâm dünyasının özel olarak da Osmanlı toplumunun karşılaştığı sorunları çözümlemeye çalışırken kısmen değinmektedir. Bir başka deyişle, Said Halim Paşa'da Batı toplumları konusundaki genelleme öncelikli değildir. Batı demokrasisinin temelini açıklarken demokrasinin oluşumunun ve siyasal partilerin işlevlerinin Osmanlı toplumunda aynı sonuçları doğurmadığını saptamış, ters sonuçların nedenlerini incelemiştir. Bu saptamasını somutlaştırırken de siyasal partilerin Batı'da meclislerin işlemesini sağladıklarını Türkiye'de ise mebusların siyasal parti kurmaya çalıştıklarını öne sürmüştür. Osmanlı toplumunda bir demokrasi geleneği olduğunu, bu geleneğin İslâmiyet'ten kaynaklandığını, siyasal düşünce farklılığının zıtlaşma noktasına ulaşmadığı için siyasal partilere gerek bulunmadığını belirtmiştir. Batı ile Osmanlı toplumu arasındaki bazı temel karşıtlıkların altını çizmiştir. İslâmcı dünya görüşünü benimsediği için Batı'yı bir Hıristiyan medeniyeti şeklinde nitelemiş, yararlanılacak yanları dışında temelde İslâm medeniyetine düşman olduğunu söylemiştir. Batı medeniyetinin esasına nüfuz edemeyen Batılılaşmacı aydınların toplum gerçeklerine yabancı olduklarından bahisle edebiyat alanından örnek göstermiştir: "Dikkat edilirse edebiyatımızda, ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey görülemez." Batının gelişen bir medeniyet olduğu ve bazı özellikleri bakımından örnek alınabileceği, dolayısıyla Batı medeniyetinin doğru kavranması halinde yararlanabilecek bir potansiyel oluşturduğu görüşünü benimsemiştir. Yararlanmacı anlayış çerçevesinde Batı medeniyetinin Osmanlı toplumu açısından işlevini değerlendirmesi zamanının kimi düşünürlerinden farklı değildir. Batılılaşma öncesi Osmanlı aydınlarını da eleştirmesine karşın Batıcı aydınların etkilerinin çok daha olumsuz olduğunu belirtmektedir. Türkiye'nin sorunlarından en çok sorumlu olarak aydınları gös-

termesi de Batılılaşma sorununa verdiği öncelikten kaynaklanmaktadır. Said Halim Paşa'da temel sorunlar, bu arada Batı sorunu da bir aydın ve yönetici sorunu olarak belirginleşmektedir. Yönetici ve aydınların sorunlara çözüm getirmeleri halinde ülkenin sağlıklı bir doğrultuya gireceği düşüncesindedir. İslâmlaşmak amacı da esas olarak Batılılaşma sorununu çözmeye yöneliktir. İslâmlaşmanın önünde başka bazı temel engeller de bulunmaktadır.

Bürokrasi ve aydınlar

Bir yazar "Gericiliğin Morfolojisi" başlığı altında Said Halim Paşa'nın düşüncelerini kısmen incelemeye çalışmıştır. Türk gericiliğinin temel özelliklerinden biri olarak da bürokrasi düşmanlığını göstermiştir. Said Halim Paşa yazdıkları ile bürokrasi ve aydınlar konusunda hakikaten olumsuz nitelemelerde bulunmuştur. Osmanlı ve İslâm toplumlarının üst kesimlerinin demokrasi yanlısı olduğunu, alt kesimlerin de aristokratik değerleri savunduğunu belirtmiştir. Ancak Osmanlı toplumunda memur sınıfının Batı toplumlarındaki burjuva sınıfının gerçekleştirdiklerini başaramayacağını, kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mes'uliyetten kaçınmak şeklindeki ruh haletlerine dayanarak ileri sürmüştür. Osmanlı toplumunda demokrasiyi, varolan demokrasiyi geliştirmek gereği üzerinde durmuştur. Osmanlı toplumunda anayasal hareketlerin özgürlük amaçlamasının samimi düşüncelerden kaynaklanmadığına, özgürlük sorununun Batı toplumlarındaki gibi algılanmaması gerektiğine dikkat çekerek hak ve özgürlükler için mücadelelerin aynı sonuca ulaşmadığını ve ulaşamayacağını savunmuştur. Türkiye'de memur sınıfının hak ve özgürlüklerin halk tarafından kullanılamayacağını anladığını, hak ve özgürlüklerden bu nedenle sadece kendisinin yaralanacağı düşüncesinde

aldanmadığını ortaya koymuştur. Kadın konusunda yaptığı tahlille de içtimai zaruretler olmadığı için bazı özgürlüklerin halkın yararlanamayacağı bir çerçeve oluşturduğunu belirtmiştir. Aydın sorununa bakış açısı en açık olarak "Mukallitliklerimiz" broşüründe ve anayasa konusundaki düşüncelerinde somutlaşmaktadır. Aydınların ülkenin içtimai muhitini tanımadıkları için toptan Batılılaşma yanlısı oldukları ve bu nedenlerle anayasa konusunda yanlışlıklar yaptıkları kanaatine ulaşmıştır. Said Halim Paşa'ya göre çoğu sorun konuların yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Batı medeniyeti kadar İslâm dini de yanlış anlaşılmıştır. Said Halim Paşa'nın eğitime verdiği önemi ve hatta "Türkiye'de fikir hayatı yoktur" düşüncesini bu bağlamda yorumlamak gerekmektedir. Nitekim döneminin hemen her düşün akımının Türkiye'de aldığı biçim konusunda eleştiri yapmıştır. Aydınların işlevini önemsemesi bu eleştirilerle de somutlaşmıştır. Yeni ortaya çıkan ırkçı düşünce de eleştirilerinin hedefi olmuştur.

Irkçılık

Düşüncelerinin önemli bir kısmı da milliyetçilik ve ırkçılığa ilişkin olanlardır. İslâm'ın temel eğilim olduğunu belirtmesi karşısında milliyet ve ırk sorunlarını ne biçimde değerlendireceği belirginleşmektedir. Irkçılığı olumsuz bir gelişim olarak nitelemekte ve kavmiyet sorununun öne çıkarılmasını eleştirmektedir. Irkçılık nazariyelerinin fikirleri büyülediğinden bahsetmektedir. Batıdan gelen ırkçılık cereyanlarının bizdeki taraftarlarının kısa görüşlülüğe mahkûm olduklarını belirtmektedir. Ancak milliyetin ortadan kalkmayacağını savunmakta, "Bütün ilmi gerçekler gibi İslâmî gerçeklerin de vatanı yoktur" kanaatini ifade etmekte, "nasıl bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olmaz-

sa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint müslumanlığı da olmaz" demektedir. İslâmî gerçekler de ahlak ve sosyal yapı bakımından tamamen İslâmî nitelikte fakat milli öğeler içeren kültürlerin meydana gelmesine neden olmaktadır. Fertlerin kendi dayanışmaları ölçüsünde İslâm milletleri arasındaki dayanışmaya önem verdikleri oranda daha iyi bir Türk, daha iyi bir Arap olacaklarını savunmaktadır.

Said Halim Paşa'nın bu konudaki düşüncelerini daha nesnel bir biçimde saptamak için konuyla ilgili olabilecek diğer bazı düşüncelerini de değerlendirmek gerekmektedir. İslâm ülkelerinin ve bu arada Osmanlı toplumunun gerilemesine yol açan etkenlerin başında İslâm'dan önceki gelenek ve kurumların yaşatılmaya çalışılması gelmektedir. Bu durum, İslâm'ı yozlaştırmıştır. Batı medeniyeti de temelde bir Hıristiyan medeniyetidir. İslâm ülkelerinin sorunlarının halledilmesini engellemiş ve İslâm ülkeleri açısından daha can alıcı sorunların belirmesine sebep olmuştur. İslâm ülkelerinde bu sorunların ortadan kaldırılması ve İslâm beynelmilelciliğinin hakim kılınması gerekmektedir. Bunun yolu da İslâmlaşmaktan geçer. İslâmlaşmak ise tarih içinde kimi zaman İslâmlaşmak adına dinden uzaklaşmak şeklinde tezahür etmiştir. Said Halim Paşa bu görüşü ile Niyazi Berkes'in "şeriatçılar şeriatta olmayan unsurları şeriata dahil ettiler" şeklindeki saptamasını yıllarca önce yapmıştır.

Said Halim Paşa'nın günümüzdeki etkisi

Said Halim Paşa'nın kimi görüşlerinin isabetli teşhisler içerdiği şeklindeki nitelemelerin yanında dünya görüşü bakımından da etkili olduğu açık bir gerçekliktir. İslâm sorununu öncelikli bir sorun olarak ele alan hemen her çevrede Said Halim Paşa'nın etkisi söz konusudur. Said Halim Paşa'nın temel yönelimi ülkenin sosyal gerçekliklerini öne çı-

karmak ve sorunlara teorik bir perspektifle bakmak şeklinde tezahür etmiştir. Ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen her tür İslâmcı akımın Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin doğal uzantısı olduğu açıktır. Ülkenin somut şartları hesaba katıldığı zaman Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin sentezci görüşlere de kısmen açık bir nitelik taşıdığı düşünülebilir. Said Halim Paşa kendi düşünsel doğrultusuna genelde uyumlu görülebilecek İslâmcı akımlara bile sağlıklı bir eleştiri çerçevesinde bakabilecek düzeyde bir düşünürdür. Onun için de Said Halim Paşa'nın düşünsel doğrultusu Abdülhamid yönetimine ve Osmanlı toplumuna eleştirel yaklaşımın potansiyelini taşımaktadır. Nitekim Cumhuriyet dönemi İslâmcı akımı bu noktaya oldukça geç ve güç gelmiştir. Dolayısıyla onun etkilerini, daha belirgin biçimde İslâmî görünümdeki gelişmelere mesafeli bir şekilde bakabilen ülkemiz İslâmcı yazarlarında görebilmek mümkündür. Bu bakımdan Sezai Karakoç'un Mehmet Akif'in düşüncesinin yaşanan gerçeklikten kaynaklandığı yargısı ve Ortadoğu toplumları konusundaki genellemeleri örnek olarak belirtilebilir. Etkinin bilinçli bir tercih olup olmamasının dışında düşünsel paralellik dikkati çekecek düzeydedir.

Mart 1986

KAYNAKÇA

İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. IV, Dergah Yay., İstanbul, 1982.

Kuran Ercümend, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk- Arap İlişkileri: Geçmişde, Bugünde ve Gelecekde*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, ty.

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, ty.

Küçükömer İdris, *Düzenin Yabancılaşması-Batılılaşma*, Ant Yay., İstanbul, 1969.

Tunaya Tarık Zafer, *İslâmlık Cereyanı-Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul, 1962.

DİNSEL MUHALEFETE DAİR

Son seçim hakkında yapılan son tahlillerde MSP üzerinde istisnasız herkes yanıldı. Bu, üretim biçimi üzerindeki yanlış yargılarını değiştirmeyi ve/veya altyapı-üstyapı ilişkisine dair mekanik kabullenişlerinin reddini gerektirirdi. Ancak hiçbiri açıkça ve dürüstlükle temel konudaki yanlışlarını itiraf edemediler. Ortada olan farklılığı kabul zorunluluğu teoriyi herhangi bir sonuç karşısında yanılmayacak esneklikte anlamsızlaştırmalarına yol açtı. Bu konuda o kadar gülünç duruma düştüler ki, daha önce sol olarak niteledikleri partiyi çok kısa bir süre sonra ABD emperyalizminin uzantısı sandılar.

Batılılaşmayı bile ortodoksça anlayan Batıcı sol Batı'da Marksizmdeki iki ana gelişmeyi zaten başından beri yeterince kavramamıştı. Üretim biçiminin özgül tahlilinin materyal temelleri konusunda teorinin somutlaştırılarak geliştirilmesine dikkat edilmediği gibi altyapı-üstyapı ilişkilerindeki nispi otonomiyi de Engels'in ekonomik unsurun gereğinden fazla vurgulandığını belirtmesine rağmen,[1] Marksist

1 Reinhard Bendix ve Seymour Martin Lipset, "Karl Marx's Theory of Social Classes", *Class Status and Power*, s. 7.

klasiklerdeki şekliyle anlama çelişkisi sürdürüldü. Bu iki nedenden ötürü yanılınacağı kesindi, ancak dünya düzeyindeki evrensel gelişim trendi ve Türkiye'nin özgül gelişimi konusundaki nitelendirme dolayısıyla soru gene de doğru formüle edilemeyecekti.

Emperyalizm teorisi

Şöyle ki, Marks sosyalist devrimin özellikle Batı Avrupa ülkelerinde olacağı kanaatindeydi. Lenin de Marks'ın yorumunun pek dışına çıkmadı ve Sovyet devriminin ancak Batı Avrupa'da devrim olduğunda kökleşebileceğini belirtti. Alman deneyinin menfi sonucu 1916'da yazılan kitabın yani emperyalizm teorisinin değiştiğini bir başka deyişle emperyalizm teorisinin 1920'lerden sonra oluştuğunu gösterdi. Emperyalist ülkelerin azgelişmiş ülkelere sermaye ihracının azalması,[2] Batı'nın gelişmiş kapitalist ve sosyalist ülkelerinin dışındaki toplumlarda ekonominin gelişim düzeyi ve hızını düşük tuttu. Bu nedenle de azgelişmiş ülkelerin gelişmelere devresel anlamda benzemeyecekleri ortaya çıktı.

Gelişmiş ekonomilerin fethettikleri ülkelere etkilerini üç ana bölüm altında irdeleyen Marks, Osmanlı devletinin zaptettiği ülkelerin geleneksel yapısını koruduğunu belirttiğinden,[3] toplumumuz siyasal bağımsızlığını hiç kaybetmediğinden ve 1923 sonrası bürokrasinin nispi otonomisini sürdürmek amaçlı genel eğilimi ve özellikle ırkçı tutumu kapitalist gelişmeyi sınırladığından[4] Türkiye'de kapitalizm

2 Pierre Jalee, *Yoksul Ülkeler Nasıl Soyuluyor?*, ç. Selahattin Hilav, Yön Yay., İstanbul, s. 90 ve 111.

3 Harry Magdoff, "Imperialism: A Historical Survey" *Monthly Review*, (Mayıs 1972), s. 17.

4 Varlık Vergisi Cumhuriyet sonrası ırkçı tavrın sadece olağan bir öğesi olmayıp kapitalizmin en gelişmiş kolu olan tekstil sanayii ile 1970'lerde yabancı unsurların bilfiil işgal etmeleri de bu savı doğrular görünmektedir.

daha da az gelişmiştir. Bundan dolayı soyutlama düzeyinde de değişik bir yaklaşım getirmek gereklidir. Dikkat çekici olan nokta geçmiş dönemler saltsız üretim biçimi olarak nitelenirken[5] günümüz için bu konudan bahsolunmamasıdır.

Bu üç ana nedenden dolayı sosyal kuruluş doğru tahlil edilememiş, dolayısıyla ilk paragrafta söz konusu edilen yanılgı ortaya çıkmıştır. Yapının diğer toplumlardan farklılığı ve Batılaşmanın getirdiği keskin kültür ikiliği sorunun kökenidir. Toplum yapısının değişikliğinden kaynaklanan dinin de çok sözü edilen nispi otonomisi konusunda yeni savlar getirilmedi. Dinsel teorik düzeyde de yarınki Türk sosyalizminin potansiyelini görenler sanki Engels Thomas Münzer'i proletaryanın müjdecisi olarak nitelememiş gibi açıkça mahkum edildiler. 1973 seçim sonuçları seçimlerden önce yazılanları müdafaa zorunluluğu yüklediğinden MSP'nin alabileceği oyların azamisini kazandığını öne sürdüler. Daha radikal ve geniş tabanlı birtakım dinsel grupların AP'yi desteklediğini, örgütlenme ve propaganda özgürlüğünün sınırlılığını ve diğer partilerin dinsel temaları MSP'nin ortaya çıkışı üzerine özellikle nüfus olarak düşük yerleşme birimlerinde vurguladıklarını bilmelerine rağmen, bu savlarına kanıt olarak da 1973 mahalli seçim sonuçlarını -MHP'nin genel seçimlerde yüksek, mahalli seçimlerde düşük oy almadaki istikrarlılığı ortadayken- gösterdiler.

MSP'nin değişik seçim sonuçları

Bana göre bu üç noktada Batıcı sol yanıldığı için MSP güçlüdür. Dinsel muhalefetin güçlenmesi dinin düzenin sürdürül-

---

Edward C. Clark, "The Turkish Varlık Vergisi Reconsidered", *Middle Eastern Studies*, (Mayıs 1972), s. 209-210.

5 Sencer Divitçioğlu, *Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı Devlet ve Artık Değer*, (İki Deneme). s. 44.

mesi olarak nitelenen işlevine ek olarak ekonomik ve toplumsal çıkarları nedeniyle toplumu geri götürme işlevini de yüklemiştir.[6] Ama 1973 seçim sonuçları, dinin ikinci şekilde işlediğinin söylendiği yerlerde MSP'nin değişik sonuçlar alması; esnaf kesiminin, kaybolduğu söylenen bu grubun Türkiye'de sanayileşmenin en gelişmiş olduğu iki kentte, İstanbul ve İzmir'de değişik tutum takınması veya özdeş tavrın açıklamayla çelişmesi; MSP İzmir'de çok az oy alırken İstanbul'da önemli rakamlara ulaşması sanayileşme bakımından çok daha geri olan Ankara'da da İstanbul'a yakın başarı sağlaması söz konusu savı açıkça olumsuzlamaktadır. Sosyal kuruluş diyalektik bir bütün arzettiğinden unsurların birinde yanılgı tümsel bir yanlışa yol açar. Bu nedenle yanlış tahlil bütün unsurlardan da salt bir unsurdan da kaynaklanabilir. Saltsız üretim biçimlerinde üstyapı unsurlarının daha da önem kazanması özellikle Türkiye açısından sorunun bu düzeyde de konulmasını gerekli kılmaktadır.

Üretim biçiminin saltsızlığı

Tarihi insanlar yapar, ama veri koşullar çerçevesinde yargısı tarihin determinist ve iradi unsurlarını belirtir. Özellikle geçiş toplumlarında -yani üretim biçiminin saltsızlığı söz konusu olduğunda- veya bu geçiş aşamasının özel bir noktasında tarihsel nedenselliğin determinist unsurları en zayıf, iradi unsurları ise en önemli durumdadır.[7] Üretim biçiminin saltsızlığı söz konusu edilmese bile kendiliğinden sınıf, kendisi için sınıf farklılığı üstyapı sorununu vurgulamayı gerektirmektedir. Kültürel sistem, bunun alt bölümlerinin yapıları politik veya ekonomik sistemin ihtiyaçları ile uyumlu de-

6 Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı (1946-1968)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1971, s. 237.

7 Paul M. Sweezy, "A Reply", *Monthly Review*, (Mart 1969), s. 17.

ğildir. Bu kültürel sistemin, değer sisteminin, moral sisteminin vs. evriminin ekonomik ve politik sisteminin zorunluklarına hassas olmadıklarını gösterir. Ama bu kültürel gelişme örtük bir mantık çizgisi izlemekle ancak yine de bazı noktalarda giderilemez zıtlıklar ortaya çıkmaktadır.[8]

Ancak Cumhuriyet devri kendisinden önceki dönemlerin "Sûratâ İslâma bağlı kalıp onu her noktasından bozulmaya terk eden tereddüt ve şaşkınlıklarından hiçbirisini göstermedi ve her şeyi topyekûn halletmekte hep katii davrandı."[9] Bu tutum kitlelerin dine ortodoksça açılmalarını mümkün kılıp hoşgörülü eğilimi zayıflattı. Cumhuriyet sonrasının diğer hükümetleri süresinde 1949'dan itibaren ideolojinin yumuşaklığı oldukça arttı. Ama tümcel laik değişime tepki olan ortodoks tutum temel öğe olarak süregitti. "Türkiye'de girişimci ve bürokrat grupların temel eğilimlerinin din kurumunun -İslâm dininin- Türk toplumunun geri kalmasına sebep olduğuna inanmaları olduğu söylenebilir. Hatta beklenenin aksine girişimci grupta bu kanıların daha güçlü olduğu görülmektedir."[10] İki grup da toplumda sol örgütlenişten olduğu kadar kültürel plandaki Batılılaşmaya tepki olarak doğan dinsel sağdan; dinsel gruplaşmaların iktidarı ekileyebilecekleri özgürlük ortamından hoşnut görünmemektedirler. Çünkü bilmektedirler ki, dinsel yönden düzene karşıtlığı sol muhalefet için büyük bir potansiyeldir.

---

8 Boris Frankel, "*Habermas Talking: An Interview*" *Theory and Society*, (İlkbahar 1974), s. 51.

9 Necip Fazıl Kısakürek, *İdeolocya Örgüsü*, Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü Talebe Derneği Yay., İstanbul, 1968, s. 141.

10 Gencay Şaylan, "Türkiye'de Devlet ve Özel Kesimde Yüksek Yöneticilerin Siyasal Eğilimleri ve İdeolojileri Üzerine Bir Deneme", Basılmamış Doktora Tezi, 1972, s. 139.

Arap ülkeleriyle sıkı bağlar

Dini ortodoksiye açık siyasal örgütlenme Cumhuriyet döneminde 1948'de Millet Partisi'nin kurulmasıyla ilk kez gerçekleştirilmiştir. MP, DP'ye mutlak olarak muhalefet etmiş olup, bilahare hükümetin görüşüne katılmakla birlikte ilk kez Arap ülkeleriyle daha sıkı bağlar kurulmasını savunmuştur. MP'den bir grubun hilafeti ve mecelleyi ihya etmek ve Cumhuriyet'i devirmeyi amaçladıkları suçlaması yapılmıştır. Parti 1953 yılında 8 Temmuz günü Sulh Ceza Mahkemesi'nce muvakkaten, 1954 Ocak'ında, genel seçimlerden 4 ay kadar evvel de sürekli olarak kapatılmıştır. Türkiye'de esas tehlikenin sol olduğunu belirten Menderes, 4 Mart 1953'te "diğer taraftan *Sebilürreşat, Ehl-i Sünnet, İslâm Yolu, Allah Yolu* gibi gazeteler de sağcılık neşriyatı yapmakta idiler. Bunlarla da mücadeleye giriştik. Bu gazeteleri de kapatarak mesullerini mahkemeye verdik"[11] diyordu. Keza 1953'te Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ağırlaştırılmış ayrıca 1951'de Atatürk Kanunu ile dinsel sağa cephe alınmıştır. Ezanın yeni baştan Arapça okunması kararını da CHP tasvip etmiştir.

MP'nin kapatılması

MP'nin kapatılmasında iki parti hemfikirdi. Artık 1953'ten sonra dinsel sağ bağımsız bir hareket olmasına müsamaha edilmeyeceğini anlayınca eski tutumunun tamamen aksine DP'ye yanaşarak DP'den faydalanmaya çalışmıştır. İlginç noktalardan biri de 1957 sonralarında en otoriter eğilimlerin hakim olduğunun iddia edildiği zamanda sadece Vatan Partisi'nin kapatılmış olmasıdır ki, bunda bile dava beraatle neticelenmiştir. MSP'nin hareket doğrultusu da dinsel sağın Türkiye'deki diğer siyasal örgütlenmelerden nitelik bakı-

11 Tekin Erer, *10 Yılın Mücadelesi*, s. 135.

mından farklı olduğunu göstermekte, dolayısıyla tarihsel çizgisinin sapmadığı görülmektedir.

Somutu yanlış değerlendirmenin soyutta kendi kişisel düşüncelerinin yanlışlığından kaynaklandığını kabullenmemekte ısrar sanırım daha uzunca süre Türkiye'deki solun bütünsel anlamda "dışarıdan bilinç" sorununu abartarak vurgularken, din konusunda katı kendiliğindenciliği savunma çelişkisini görmesini engelleyecektir. Halbuki toplumu daha ileri aşamalara götürmek isteyenlerin tarihsel nedenselliğin iradi unsurlarından mümkün oldukça faydalanarak tarihsel bakımdan daha geri dönemlerin daha eşitlikçi öğelerinden yararlanmaları gerekir.

Temmuz 1975

İSLÂM'IN ÇAĞDAŞ İŞLEVİ

Önceleri İslâmiyet konusundaki temel yanlış dini sosyoekonomik yapı dışında bir olgu olarak kavramaktı. Daha sonra ise paralel bir yanlış dini salt sosyoekonomik yapı çerçevesinde yorumlamak biçiminde gelişti. Bu anlayış daha komplike bir yorumla bugün de sürdürülmektedir. Bugün yaygın olan inanç anlaşılagelen şekliyle laikliği sosyoekonomik yapı yorumlarına uyarlamak suretiyle oluştu.

İki yorum şeklinin de Batı toplumlarındaki gelişimlerin paralellerini Türk toplumunda arama konusundaki yatkınlığına rağmen, örneğin Münzer benzeri bir dinsel hareket bizde gözlemlenemedi. Yani sözünü ettiğim yorumlardan ikisi de Türkiye açısından özgün bir nitelik taşıyor. En genel geçer tavır sahipleri bile Türkiye'de eşi benzeri görulmemiş bir gelişim olduğu konusunda ortak düşünmektedirler.

Din olarak, İslâmiyet'in ilk zamanlarındaki işlevi herhangi bir ülkenin iç yapısı temel alınarak tartışılmaktadır. Kimilerine göre XIX. kimilerine göre XVI. yüzyıl ve sonrasında herhangi bir ülkedeki gelişmelerin dünya bütünü açısından tartışılması gerekmektedir. Dünya bütünü açısından

tartışılma gereği ise dinin değişik ülkelerde değişik işlevleri olmasındandır. Toplumların ilişkilerinin yoğunlaştığı çağda dine bu ilişkiler çerçevesinde de bakmak gerekliliği açıktır.

Emperyalizmin hizmetindeki İslâmcı hareketler

Konuya tarihsel olarak bakmama alışkanlığı dinin bir örnek bir biçimde yorumlanması sonucunu doğurdu. Dinin değişikliği kabul etmeyen, değişikliğe direnen katı yapısına rağmen emperyalist ülkelerin azgelişmiş ülkelerde yapmak istedikleri değişikliklere araç olduğu savunuldu. Gelenekçilikle yenilikçilik aynı sebebe bağlandı. Gerçi bazı gelenekçi İslâmcıların sermaye çevrelerine uyumlu davranışı bu yoruma bir ölçüde gerçeklik kazandırmaktadır ama bazı dinsel nitelikteki hareketler Batılı ülkelerin sanayileşmemiş ülkelerde sebep oldukları değişikliğe bir direnç şeklinde belirmiştir. Modernist İslâmcı hareketler ise azgelişmiş ülkelerdeki değişikliğe bir anlamda idelolojik-düşünsel gerekçe sağladı. İşte bu noktada gelenekçi İslâmcılıkla modernist İslâmcılık çok aykırı ve birbirine ters konumda olsalar bile aynı işlevde birleştiler.

Bağımsızlıktan yana İslâmcılık

Sorunu salt sosyoekonomik yapının belirlemesi nedeniyle din ya temel nitelikteki değişimden yanadır ya da bu değişime karşıdır anlayışı oluştu. Yani dünyanın herhangi bir yerindeki dinsel nitelikli hareket dünya kapitalist sisteminin çıkarınadır ya da buna tam karşıttır düşüncesi yaygınlaştı. Dinsel nitelikli hareketlerin bağımsız olabileceği ihtimali hiçbir biçimde bir seçenek olarak kabullenilmedi. Ama buna karşın İran, Libya ve Pakistan'da bu ikili anlayışa uygun olmadığı kadar birbirine de fazla benzemeyen, fakat bağımsızlıkçı nitelikleri konusunda üzerinde tartışılamayacak hareketler belirdi.

İlginç bir nokta ise bu üç ülkedeki hareketlerin yönelimi hakkında devrimci ve dinsellik savında olmayan sağcı çevrelerin kendi aralarında benzer bir yorumda birleşmelerinde görüldü. Bu ülkelerdeki gelişmelerin İslâmcı olmadığı kesin olan bir yönelimleri vardır. Bu ülkeler kapitalist ya da sosyalist sistemi seçeceklerdir. Acaba öyle mi? İki sistemden birinin tehlike olarak görülmesi, işte bu neden, dinsel akımların şu veya bu nitelikteki hareketlerin yedeğine girmesi sonucunu doğuruyor. Dinsel nitelikte hareket ise o zaman zaten dinsel olmaktan çıkıp sosyalist ya da burjuva bir etiket kazanıyor. Gelenekçi ve modernist İslâmcılığın aynı işlevi görmesinin nedeni de zaten bu durumdur.

Sosyoekonomik yapının belirleyiciliği ilkesi kaba bir biçimde anlaşıldığı takdirde dinsel hareketlerin sadece nesnel işlevi anlam kazanmaktadır. Ama herhangi bir düşünsel hareketin kendisi ve dünya hakkındaki öznel tanımlamasına göz atıldığında onun bağımsız bir düzlemde geliştiği görülebilir. İşte bu bağımsız düzlem emperyalist eğilimlere karşı dinsel bağımsızlıkçılığın mecrasını bulduğu düzlemdir.

Bana öyle geliyor ki, Afganistan, İran, Libya ve Pakistan'da oluşan, giderek güçlenen bağımsız İslâmcı hareketlerin ve Türkiye'de sermayenin güdümünden kurtularak bağımsızlaşan İslâmcı hareketin ortaya çıkmasının önemli bir nedeni olmalıdır. İslâmcı hareketlere bakarken mezhep ayrılığına rağmen İran'daki İslâm devrimini hararetle destekleyen Türkiye'li İslâmcıların hoşgörüsü üzerinde düşünülmelidir. Artık bir süreden beri kapitalist ya da sosyalist doğrultuda olduğu kanaatine varılmakta güçlük çekilen gelişimler olmaktadır.

Bu ülkelerdeki gelişimlerin bağımsız olduğu kabul edilse dahi, İslâmcılığın öznel olarak öne çıkarılması o hareketleri olumlu bir doğrultuya sokmak ve o hareketlerle olumlu ilişkilere girebilmek için İslâmî değerleri önemseyerek konuya yaklaşmayı gerektirmektedir. Bu nedenle dinsel nite-

likli hareketlere karşı takınılmaması gereken en olumsuz tavır o hareketlere salt faydacı bir açıdan yaklaşmaktır.

Kendi dışındaki her düşünsel hareketten kendini özenle ayıran İslâmcı eğilimler diğer İslâmcı düşün akımlarından kesinlikle ayrı düşünülmelidir. Emperyalizm karşısında bağımsızlık potansiyeli sadece bağımsız İslâmcı hareketlerde vardır. Şu ya da bu sistemin yedeğine düşmemek konusundaki direnç ekonomik açıdan da, kültürel açıdan da emperyalist ülkelere karşı tutum takınılmasının sebebidir.

Ama şekillendirilmiş, sistematize edilmiş düşünsel hareketlerin dışında, toplum yapısının değişmesi nedeniyle geçen zaman içinde halk kitlelerinin somut yaşantısına yansıyan dinsel pragmatizm daha da büyük bir direnç oluşturmuştur. Emperyalizme karşı İslâmî direnç işte bu birbirine benzemeyen sistematize ve günlük İslâmî anlayışın işlevlerinin özdeşleşmesi ile doruk noktasına ulaşma doğrultusundadır. İran olayları bu konuda çok olumlu bir örnektir.

İslâm'ın yeni işlevi: Değişiklik ve emperyalizmle çatışma

Çağımızda artık İslâm'ın temel işlevi değişmektedir. Gelenekçi ve modernist İslâm'ın emperyalizme uyumluluğuna karşın halkın İslâm'ı algılayış biçimi ile düşünsel bağımsızlıkları konusunda özenli İslâmcıların yaklaşımı emperyalizme direnç göstermektedir. Yani İslâmiyet'in sosyo ekonomik yapıyı pekiştirme işlevi yerini değişiklik ve çatışma işlevine bırakmaktadır. Değişikliklerden en azından tutuculuklarından kuşku duyulmayan İslâmcılar ölçüsünde ürkmemek gerekmektedir. İslâmcı gelişmeleri de aşırı iyimser ya da kötümser bir biçimde hayali şekilde algılamadan gerçek yerine oturtma görevi gündemdedir.

Temmuz 1979

İKİNCİ BÖLÜM

Tarih-Sosyoloji-Kültür

Cumhuriyet Döneminde Sosyolojinin Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler

Türkiye'de sosyolojinin gelişimi hakkında kimi genellemelerle konu irdelenmelidir. Türkiye'de sosyolojinin gelişimini sadece sosyoloji dalındaki gelişmelerle sınırlamak gerçekçi olmaz. Aslında entelektüel tarih içinde sosyolojinin gelişimi daha anlamlı bir çerçeveye oturtulabilir. Bu durum da sosyologların çalışmalarının Türkiye'nin genel gelişimi çerçevesinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Türkiye'nin önde gelen sosyoloğu Hilmi Ziya Ülken'in belirttiği gibi ülkemiz düşünce tarihinin genel karakteristiği ortaya çıkarılabilir. Hilmi Ziya'nın yazdığı *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966) yapıtı da bu konuda, yani sosyoloji araştırmalarının incelenmesinde önemli bir örnek oluşturabilir. Sözü edilen yapıtta Türkiye'nin düşünce tarihi bir anlamda sosyologlara öncelik tanınarak, ancak edebiyatçılar dahi gündeme getirilerek kaleme alınmıştır. Bu kitaptan kalkarak Türk sosyolojisinin önemli sorunları üzerinde derinlikli olarak düşünülebilir. Bu kısa makalede sosyolojinin gelişim sürecinin somut göstergelerini özetlemek yerine, Türkiye'de sosyoloji anlayışı hakkında bazı genellemeler

yapmak, konunun daha gerçekçi olarak anlaşılmasına vesile olabilir. Bu suretle alanın sorunları bariz olarak gündeme getirilebilir.

Öncelikle belirtilmesi gereken husus genellikle sadece sosyolojiyle ilgilenen sosylogların azlığıdır. Son on yılın sosyologları bu konuda bir istisna oluşturabilir. Özellikle ilk dönem entelektüelleri sosyolojik sorunları genel sorunların bir sonucu olarak algılamışlar, genel sorunların çözümlenmesi halinde sosyolojiye ilişkin konuların gündeme girmeyeceğini düşünmüşlerdir. Bizim ilk sosyologlarımız genellikle toplumun tüm sorunlarını somut olarak çözmeyi amaçlamışlardır. Bu anlamda Türkiye'nin ilk sosyologları bir ölçüde Ahmet Mithat Efendi olmuşlardır. Türkiye'nin sosyologları ve entelektüelleri sosyolojinin ötesinde konularla uğraşmışlardır. Türkiye'de sosyolojinin gelişim tarihi Türkiye'nin entelektüel tarihiyle örtüşmektedir. Türkiye'nin her döneminin entelektüelleri bu anlamda ülkemizin sornlarının çözüm şekliyle ilgilenmişlerdir. Değişik dönemde farklı bilim dalları daha fazla önemsendiği için Türkiye'de kimi zaman soyologlar, kimi zaman da tarihçiler ve iktisatçılar entelektüel olarak ön plana çıkmışlardır. Bu açıdan ülkenin düşünce tarihi ile sosyoloji tarihi arasında zaman zaman yakınlaşma, zaman zaman da uzaklaşma vardır.

Toplumun gündelik sorunlarıyla ilgilenmek iki sonucu beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi Türkiye'de her sosyal bilim alanında yazılan teorik metinlerin azlığıdır. Tarihten sosyoloji ve siyaset bilimine kadar Türkiye'de sosyal bilim alanlarında teorik çalışmalar yapılmamaktadır. Ders yapıtlarını doğal olarak teorik çalışma olarak nitelememek gerekirse yok denecek kadar az teorik yaklaşımla karşılaşılmaktadır. Bir adım daha ileri giderek söz konusu edilebilecek teorik metinlerin araştırma olarak nitelenmekten ziya-

de, belirli teorik çalışmalardan esinlenmeden öte fazlasıyla etkilendiği söylenebilir. Bağlantılı olarak altı çizilebilecek diğer husus Türkiye'de sosyal bilimler alanındaki çevirilerin de çeşitlilik arzetmeyip çok dar bir alana inhisar etmesidir. Bu durumun ikinci noktayla da, ampirik çalışmaların yaygınlığıyla da bağlantısı vardır. Özel olarak sosyoloji bilim dalında da çeviriler, son dönem dışında fazla çeşitlilik göstermemektedir. Türkiye'nin ciddi entelektüeli Hilmi Ziya'nın belirttiği gibi, Türkiye'de örneğin, Kant, Hegel üzerine teorik çalışmaların yapılmaması biraz da I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele gibi altüst oluşların yaşanmış olmasındandır. Demek ki, Refik Halit Karay kendi kuşaklarının en gerçekçi kuşak olabileceğini boşuna belirtmemiştir. Gene aynı entelektüelin tabiriyle Türkiye'nin sosyologları da dahil olmak üzere düşünce adamları "Fildişi kuleleri"nde kalmamışlardır.

Teorik sosyal bilim çalışmaları düşünülüp konunun somutlaştırılması bakımından üç alandan, tarih, sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarından söz edildiğinde tarih ve sosyoloji dallarının 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki ürünlerinde teorik bir kaygı gözlemlenmektedir. Ancak bu teorik kaygının ötesinde teorik sorunları sorgulayan çalışmalar yapılmamıştır. 1930'larda yeni tarih anlayışının gerektirdiği bakış çerçevesini değiştiren, genellikle çeviri olan çalışmalar yayınlanmıştır. 1940'larda da sosyoloji bilim dalında fazla sayılabilecek miktarda çeviri yapılmamış, ülke sorunlarına yönelik teorik kaygısı olan araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nün iki sosyolog öğretim üyesi Behice Boran ile Niyazi Berkes, biri Ankara köyleri, diğeri de Manisa'daki iki ayrı köy tipi üzerinde araştırma yapmışlardır. Bu araştırmalardan Boran'ın gerçekleştirdiği ikincisi bir gelenek yaratmış, 1960'ların ortasında etkin olan, Türkiye'de

sosyolojinin gelişimi bakımından etkili olan Mübeccel Belik Kıray'ın bir anlamda Çukurova'daki üç köy tipi hakkındaki çalışmasının (1965/1971) öncüsü olmuştur. 1940'lı yıllarda diğer kesimi itibariyle sosyologlar benzeri çalışmalar yapmamışlarsa da, 1950'lerin başlarından itibaren yakın nitelikteki çalışmalar İstanbul Üniversitesi'ndeki sosyologlar ve sosyal bilimcilerce de gerçekleştirilmiştir. Bunun bir anlamda mütekâmil bir örneği sayılabilecek çalışma bir tecrübî psikolog olan Mümtaz Turhan'ın 1951'de yayınlanan *Kültür Değişmeleri* yapıtıdır. 1940'lardaki DTCF sosyologlarının çalışmaları ilginç bir şekilde hem Amerikan sosyolojisinin ülkemizdeki örnekleri, hem de Marksist sosyolojinin Türkiye'deki ilk ürünleri olarak algılanmıştır. Bu nitelemenin özellikle kimi sıfatlarla anmamakta özenli olmuşlardır. Ancak onların teorik kaygıları olmuş, kaygılarını da dönemin "millî ilim" anlayışına yönelttikleri eleştirilerde somutlaştırmışlardır. Bir şekliyle belirtmek gerekirse sosyoloji çalışmaları o dönemde ampirik araştırmalar olarak ortaya çıkmıştır. Ampirik araştırmaların değişik kesimlerde yoğun ilgiyle karşılaşması 1950-1960 arasında da sürmüş ve 1960'lı yıllardan itibaren yoğun olarak artmıştır. Bu araştırmaların çok büyük bir çoğunluğu da köy araştırmaları olarak şekillenmiştir. 1960'lı yılların başlarından beri de özellikle Türkiye'nin gelişmemiş bölgelerinde ampirik köy çalışmaları yapılmıştır. Belki de o dönemde yoğunlaşan Marksist klasik çevirileri teorik yapıt yerine ikame edilmiştir. Bir kısmı 1960'ların başat etkisiyle şekillenen bu köy çalışmaları, bir başka kesimi itibariyle de Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Mümtaz Turhan'ı temel alan sosyologlar ve sosyal bilimciler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin temel özelliği somut durumun anlaşılması açısından önem taşımakta olup, teorik çalışmaların gerçekleştirilmemesi bir yana sosyoloji ve tarih üzerine kitaplarda teorik

kaygı taşınılmadığı da belirgindir. Özet olarak ele alındığında 1960'lardan sonraki çalışmaların artık ampirik sosyoloji ve belgesel tarih çalışmalarına dönüştüğü belirtilebilir. Kısacası Türkiye'de sosyal bilimlerin temel zaafı teorik yapıtların yokluğu ve teorik kaygıların sınırlılığıdır. Bu açıdan belki de sınırlı sayıdaki istisnalardan biri de Hilmi Ziya Ülken'in yapıtlarıdır.

Türkiye'de sosyal bilim çalışmalarının bir başka temel özelliği gündelik siyasetle iç içe geçmiş olmasıdır. Başından beri böylesi bir özelliğin varlığı belirgindir. Türkiye'nin zamanında önemsenmiş sosyal bilimcilerinin çok büyük bir oranı aktif siyasetin içinde olmasa da, dar anlamda siyasetin içindedir. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem entelektüellerinin yazdıklarının çok bariz siyasal uzantıları vardır. Türkiye'nin iki temel sosyologu, daha doğrusu Türkiye'de sosyal bilimleri etkilemiş, ötesi şekillendirmiş olan entelektüeller, Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin, her ikisi de siyasetin, dar anlamda siyasetin içinde bulunmuşlardır. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki okulunda sosyoloji hocalığı yapmanın ötesinde bir anlamda İttihat ve Terakki'nin ideoloğu olmuştur. Aynı zamanda Kemalizmin oluşumunda belirleyici bir işlev taşımıştır. Yazdıkları da o dönem siyasetleri hakkında yorum yapar mahiyettedir. Türkiye'nin entelektüelleri bu konuda duyarlı olup onun yazdıklarından etkilenmişlerdir. Taha Parla'nın deyişiyle ülkenin hemen tüm siyasal partileri ve çok geniş bir akademik çevre Ziya Gökalp'in yazdıkları doğrultusunda düşünmüşlerdir. Bu etki bir anlamda sadece sosyoloji alanına inhisar etmeyip, hemen tüm sosyal bilim alanlarını kapsamaktadır. Bunun yanında Prens Sabahaddin'in de siyasal mücadeleleri vardır. Prens Sabahaddin bir anlamda Ziya Gökalp'e karşıt yönü temsil etmekte olup, siyasal partilerde bu arada İttihat ve Terakki'de çalışmış, Osmanlı Ahrar Fır-

kası ile dolaylı bir ilişkisi olmuştur. Yaklaşımının güncel siyasetle bağlantısının en açık göstergesi yazdığı yapıtın başlığı ve içeriğidir: *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* (1918). Bu durum ilginç bir gösterge olabilir. Prens Sabahaddin saraya yakın olması dolayısıyla *yüzellilikler* arasına girmiş ve ölüm tarihi olan 1948'e kadar Türkiye dışında yaşamıştır. Prens Sabahaddin'in Türkiye'de sosyal bilimlerin ya da sosyolojinin gündemine bir daha çıkmamak üzere tekrar girmesi tam da o dönemdedir. Hilmi Ziya'nın yönettiği *Sosyoloji Dergisi* tam da o sıralarda Prens Sabahaddin ağırlıklı bir sayıyı yayınlamıştır. Prens Sabahaddin'le ilgilenilmeye başlanılan sayıdan itibaren Türkiye'nin sosyal koşulları da sosyologun infiradî toplum modelinin gündeme girmesine yol açmıştır. Prens Sabahaddin'in ölmesi muhtemelen tesadüfen güncelleşmesine sebep olmuştur. Prens Sabahaddin'in Türkiye'nin önemli bir düşünce adamı olarak algılanması Hilmi Ziya Ülken tarafından anılan dergi yoluyla tekrar tebarüz ettirilmiş ve hatta Ülken'in *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* (1951) yapıtında da sürdürülmüştür. Zaten Hilmi Ziya felsefi düşünsel akımların Türkiye'deki durumunu araştırmış, ülkemizde bir düşünsel gelenek oluşmasına çabalamıştır. Nitekim 1940'lı yıllarda olduğu gibi, 1950'li yıllarda da Türkiye'de ve dünyada sosyolojinin gelişimi konusunda en duyarlı sosyolog ya da bilim adamı Hilmi Ziya Ülken'dir. Türkiye'nin düşünsel hayatına damgasını vuran Hilmi Ziya, Prens Sabahaddin'in düşünce adamı olarak önemini belirtirken, Ziya Gökalp sosyolojisine yönelik eleştirilerini de daha 1939 yılında *Ziya Gökalp* başlıklı bir monografide somutlaştırmıştır. Buna mukabil yakın zamana gelene kadar ülkenin sağlı, sollu en mümtaz sosyologları Fındıkoğlu, Turhan ve Berkes, Ziya Gökalp konusunda benimseyici bir yaklaşım içinde olmuşlar, sadece Behice Boran ve Muzaffer Şerif kısmi eleştiri yapmıştır. Bu eleştirilerde Ülken'in rolü-

nün olması da muhtemeldir. Söylenebilecek son söz bu bölünmenin, bu farklılaşmanın Türkiye'de sosyolojinin gelişimi bakımından önemli olduğu, fakat her konunun bu çerçevede anlaşılamayacağıdır. Ziya Gökalp doğrultusu yanında Prens Sabahaddin'in etkisinin de kapsayıcı olduğunu saptamak mümkün olabilir.

1960 sonrasında ve hatta tam 1965 yılında *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* yapıtının dönemin Marksist bir sosyoloğu tarafından Türkçeye, Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmesinin bir anlamı vardır. Bu sadece, o dönemde tarihle ilgili bir sosyoloğun, Cahit Tanyol'un Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde bulunmasından kaynaklanmamaktadır. Gene aynı yıllarda Nurettin Şazi Kösemihal'in de önemsemesiyle Mehmet Ali Şevki'nin *Osmanlı Toplumunun Sosyal Bilimle Açıklanması* başlığıyla çalışmaları yayınlanmıştır. Bir başka durumla bu iki husus birlikte düşünüldüğünde 1960'lı yılların Marksist görünümlü sosyoloji çalışmaları bir anlamda Prens Sabahaddin'in ampirik araştırma anlayışına yatkındır denebilir. Bir başka boyutuyla bakıldığında kimi kişiler, ki bu arada sayısına bereket örnek vermek mümkündür, Mübeccel Belik Kıray'ın 1960 sonrasında Türkiye'nin en etkin ve en gerçekçi sosyoloğu olduğunu sanmaktadır. Bu sanı bir gerçekliğin ifadesi olarak düşünülmüştür. Hayatında ısmarlama olmayan bir çalışma yapmayan Mübeccel Kıray ampirik sosyolojik çalışmaların tek gerçek sosyolojik çalışma olduğu duşüncesindedir. Belki de bu nedenle 1940'lara kadar, DTCF'li hocaların sosyolojik çalışmalarına kadar sosyoloji alanında sosyal felsefenin ve spekülasyonun hakim olduğunu söylemiş, ancak DTCF'li sosyologların eserleriyle Türkiye'de kritik soru sorma eyleminin başladığını belirtmiştir. Daha sonraları yazdıkları okunduğunda Türkiye'de sosyolojinin gelişimini hep kendisini başat role koyarak, daha doğrusu kendi mihverinde açıklamaktadır. Çok sayıda sosyolog

da sözü edilen açıklamayı kabullenmektedir.[1] Sonraki sosyologlar da Mübeccel Kıray'dan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Bir husus dikkat çekecek mahiyettedir. O da dönemin etkin sosyal bilimcilerinin Kıray'ı ciddiye almalarıdır. Kıray o dönemin en öncelikli sosyoloğu olarak toplumsal yapı farklılaşmasını, özgünlüğü gündeme getirmemiştir. Dönemin en etkin toplumsal yapı, siyasal hayat çalışması *Türkiye'nin Düzeni*'nde (1968) de Mübeccel Kıray'ın sosyolojik araştırmalarından bolca bahsedilmiştir. Türkiye'nin en yaygın okunan sosyoloğu Emre Kongar, Kıray'ın yapısal-fonksiyonel modeli uyguladığını söylerken, Yalçın Küçük ve Doğan Ergun da yakın bir nitelemede bulunmakta, hatta Doğan Ergun yöntem üzerine yazdığı yapıtta Kıray'ın yaklaşımını ayrıntılı olarak değerlendirmektedir. Bu nitelemeler dışında garip olan durum açıkça telaffuz edilmese de Mübeccel Kıray'ın diyalektik yöntemi kullandığı anlayışının yaygınlığıdır. Bu anlamda yaklaşımı daha önce de belirtildiği gibi değerlendirilmemiştir. Üstüne üstlük 1969 yılında Mimarlar Odası Semineri'ne toplumsal yapı üzerine sunduğu tebliğde de görülebileceği gibi Osmanlı toplumsal yapısı-

---

1 Bu kabullenmeye en iyi örneklerden birini Türkiye'de sosyoloji anlayışının geçmişine karşı fazla duyarlı olmayan ve Kıray'ın çalışmasının başlığını yanlış nakleden bir sosyoloğun izlenimlerinde bulmak mümkündür: "Türk sosyolojisi içinde sosyolojik teorilerin ulaşılmaz ve/veya tehlikeli, alan araştırmasının bir saymacadan ibaret olduğu anlayışını yıkan kişi Mübeccel Kıray'dır. Mübeccel Kıray sadece alana teorik donanımla çıkma, olguları kavramsallaştırma ve teori ile veriyi birleştirme başarısını göstermekle kalmamış, bulgularını hem teori içinde tartışmaya açma hem de toplumumuzun yapı ve süreçlerini dikkate alarak yorumlama gibi son derece önemli bir metodolojik ilkeyi de yaşama geçiren ilk sosyoloğumuz olmuştur. Kıray'ın *Ereğli*'densе *Bütünleşmeyen Kent İzmir* adlı çalışması Sosyal Bilimler Derneği'nin desteklediği diğer İzmir araştırmalarıyla birlikte, Türk sosyolojisinin kendisine nasıl bir yön çizmesi gerektiğinin ilk örneklerini oluştururlar. Bu çizgi bugün Türk üniversitelerinde yapılan sosyolojik araştırmalar için bir standart teşkil etmekte ve başarı düzeyi bu çizginin gelişimine katkıda bulunma ölçüsüne göre takdir edilmektedir." Nilgün Çelebi, "Sosyoloji: Geçmişten Geleceğe", *Milli Kültür*, No: 83, (Nisan 1991), s. 38-39. Çelebi'nin anlatımı tipik yaygın kanaati aksettirmektedir.

nı, Behice Boran'ın 1960'lı yılların başlarında *Yön* dergisinde yayınlanan iki makalesindeki görüşleri doğrultusunda yorumlamaktadır. Osmanlı toplum yapısının Batı feodalitesinden merkezi niteliği dışında hiç de değişik olmadığını belirtmektedir. Bu çerçevede düşünüldüğünde sosyologlar çok farkına varmasalar da, aralarındaki farklılıklar gündeme getirilmese de Ziya Gökalp, Prens Sabahaddin, Ziyaeddin Fahri, Mümtaz Turhan, Niyazi Berkes ve Behice Boran'ın etkilerinin açık bir etki olmaktan ziyade örtük bir etki olduğu söylenebilir. Etkilerin niteliği Türkiye'deki sosyoloji anlayışının çok bariz bir göstergesidir.

Sosyal bilimcilerin ve sosyologların geçmişe yönelmemeleri genel bir doğru saptamadır. Ampirik sosyolojik çalışmaların her türlü sosyoloji -diyebilirsek ekolü- tarafından gündeme getirilmesi sosyologların geçmiş döneme yönelmelerinin önünü tıkamaktadır. Ampirik çalışmaları önemseme bir anlamda güncele çok fazla takılıp kalma anlamına gelmektedir. Bu nokta yapılan çalışmaları anarak kanıtlanabilir. Bunun ötesinde anlamlı olabilecek bir ayırım, modernist ve muhafazakâr sosyologlar şeklinde gerçekleştirildiğinde sosyoloji çalışmalarını da iyi tavsif edebilir. Bu durumda yapılacak bir karşılaştırmada muhafazakâr sosyologların geçmişteki sosyolojik çalışmalara karşı daha duyarlı oldukları saptanabilir. Nitekim bu açıdan en ayrıntılı çalışmayı Orhan Türkdoğan *Çağdaş Türk Sosyolojisi* (1977) başlıklı eseriyle gerçekleştirmiştir. *Çağdaş Türk Sosyolojisi*'nde sosyoloji dışındaki bilim dalları da, biraz plansız bir çerçevede olsa da, ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Orhan Türkdoğan'ın aynı şekilde öndegelen Türk sosyologları hakkında kimi incelemeleri de vardır. Türkdoğan dışında Amiran Kurtkan Bilgiseven'den Eyyüp Sanay'a kadar çok sayıda akademisyen somut bir Türk sosyoloğu üzerinde çalışma yapmıştır. Genelleme yapmak için bir örnek vermek

gerekirse Erol Güngör'ün düşünsel bakımdan Mümtaz Turhan'a bağlılığının kendisince ifadelendirilişini hiçbir modernist sosyologda görmek mümkün değildir. Modernist sosyologlardan sözgelimi Mübeccel Kıray belki de 1989 tarihli Sosyal Bilimler Kongresi'ndeki konuşması dışında Türk sosyologlarının üzerindeki etkilerini hiç telaffuz etmemiştir. Orhan Türkdoğan'ın önemli çalışmasının paralelini beş yıl sonra Emre Kongar'ın *Türk Toplumbilimcileri I* (1982) yapıtında bulmak mümkündr. Bu önemli çalışma özellikle ilk cildi itibariyle kendisinin *Toplumsal Değişme: Kuramlar, İlkeler* (1972) kitabına uygun bir çerçevede konuyu ele alma zaafını taşısa da, geçmiş dönem sosyologlarına eğilmesi anlamında olumludur. Aslında Kongar'ın yapıtı bir kesim sosyoloğun yaygın ilgisini göstermesi yanında *Toplumsal Değişme: Kuramlar, İlkeler* kitabının sadece iki Türk sosyoloğunu, Ziya Gökalp ve Mübeccel Kıray'ı anması anlamlıdır. Bu durum da bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. O da o dönemde bu iki sosyoloğun genelde ciddiye alındığının, 1970'li yılların başlarının genel havasının böyle olduğunun göstergesidir. *Türk Toplumbilimcileri II* (1988) ve kimi başka makalelerin ortaya çıkardığı bir gerçek, modernist sosyologların geçmiş dönem Türk sosyolojisine fazla ilgi duymadıklarıdır. Özetle söylemek gerekirse her iki kesim sosyologları itibariyle geçmiş dönem sosyolojisinin derinlikli bir incelemesinin yapılmadığı, tıpkı tarih ve bazı sosyal bilim dallarında bir gelenek oluşturulmadığı gibi, sosyoloji alanında da aynı durumun ortaya çıktığıdır. Daha vahim olan durum daha önce bahsedilen değişik sosyologların etkilerinin çelişik bir etkilenme gerçeğini ortaya çıkarmasıdır. Asıl aşılması gereken husus budur.

Bu bakımdan en ilginç Türk sosyoloğu Hilmi Ziya Ülken'dir. Ülken yazmaya başladığı en erken dönemden konuyla en ilgisiz görünen yapıtlarına kadar Türk sosyologla-

rı hakkında saptayıcı ve tahlil edici mahiyette değerlendirmelerde bulunmuş ve bunların uluslararası boyuttaki gelişmelerle ilgilerini kurmaya çalışmıştır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin'in Türkiye'de sosyolojinin gelişimi içindeki yerlerini anlamlandırmaya çalışmıştır. Türkiye'de idealizm ve pozitivizm temayülünü *İnsan* dergisinde irdelemiş, önemli olmayan sosyologların eserleri hakkında da düşündüklerini yazmıştır. Bunun ötesinde hemen her sosyal bilim dalının Türkiye'deki gelişimini araştırdığı gibi, örneğin, tarihçilerin çalışmaları üzerinde de durmuştur. Bir anlamda sosyoloji alanındaki gelişmeleri genel düşünce tarihinin çerçevesinde yorumlamıştır. Bu tür geniş kapsamlı değerlendirmeler Türkiye'deki kimi sosyologların meslekten sosyolog olmayan kişilerin sosyoloji konusunda yazmalarına ilkel bir biçimde züppece tepki göstermelerine neden olmuştur. Hilmi Ziya araştırmalarının yaygınlığı sayesinde Türkiye'de sosyoloji konusundaki yaklaşımların çelişkilerini aşabilmiştir. Sosyologların malul oldukları sınırlılıkların Hilmi Ziya'da bulunmamasının nedeni biraz da bundandır. Türkiye'de sosyolojinin tarihi konusunda yazılan sınırlı sayıda yapıt ve makalede değişik kutuplardaki sosyologlardan söz edilmesine karşın Hilmi Ziya'dan pek bahsedilmemesi bir anlamda Türk sosyologlarının sınırlılıklarının nedenidir. Modernleşme konusunda muvafık ve muhalif iki tavrın benzeri bir mantıktan kaynaklanabileceği anlayışı muhafazakâr ve modernist sosyologları bir noktada buluşturmaktadır. Bir yanıyla Hilmi Ziya yakın dönem Türk tarihinin de önemli araştırmacılarından biridir. *İnsan* dergisinin ilk sayısındaki "Tanzimata Karşı" (1938) yazısıyla daha ilk başlarda bile yakın tarihin sosyolojik çözümlemesini yapmayı denemiştir. 1930'lu ve 1940'lı yılların tarihsel maddeci olduğunu belirten belki de tek sosyal bilimcisinin Hilmi Ziya olması tarihe yöneliminin nedenlerinden biridir. Fakat başka

bir yaklaşımla konuları değerlendirdiğinde de geçmiş döneme yönelmekte olup, örneğin, 1930'ların başlarında iki ciltlik *Türk Teşekkür Tarihi*'ni yazmıştır. Hilmi Ziya'nın Türk sosyologlarını incelemesi ve Türk tarihine yönelmesi muhtemelen *Yirminci Asır Filozofları* (1936) yapıtının başında, girişinde de belirttiği gibi kafa yapısının değişkenliğinden dolayıdır. 1940'lı ve 1960'lı yıllar ayrı ayrı değerlendirildiğinde Hilmi Ziya aykırı bir konumdadır. 1930'lu ve 1940'lı yılların Marksist felsefecisi ve sosyoloğu 1960'lı yıllarda *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* yapıtının yazarı olarak tanınmaktadır. Özetle söylemek gerekirse Hilmi Ziya Türkiye'de sosyoloji alanında teorik çalışma yapılmasının zorunluluğunu belirtmekte, 1940'lardan beri tarihe yönelmeyi önermekte ve güncel siyasetin tuzağından kurtularak biraz uzakta sosyoloji çalışmalarını gerçekleştirmeyi savunmaktadır. Bu nedenle yaşadığı 1974 yılına kadar Türkiye'deki yaygın sosyoloji çalışmalarının oldukça uzağında bulunmaktadır.

Son dönem Türkiye'sinde sosyolojik çalışmalar incelendiğinde bariz olarak sosyologların önceki dönem sosyologlarından izler taşıdıkları, teoriyi bir ölçüde daha az önemsedikleri ve bir bakıma yakın dönemin tarihine yöneldikleri belirtilebilir. Geçmiş dönem sosyolojisinden izler taşımak olayı Türkiye'deki sosyolojide örneğin, Niyazi Berkes'in 1980'ler sonrasında, öncesine nazaran Behice Boran'dan daha fazla etkili olduğu gerçeği ile de bir parça açıklık kazanabilir. Bu durumda Türkiye'de sosyolojinin bir kolunun gelişimi bakımından ikili bir karakter gösterdiği saptanabilir. Bir yönüyle Cumhuriyet öncesi çok daha önceden olanca genişliğiyle gündeme girmiştir. İkinci yönü itibariyle de Türkiye'nin toplumsal yapısının uzunluğu şu veya bu biçimde ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sözü edilen iki husus son dönem sosyolojisinin en anlamlı üç sosyoloğunda somutlaşmaktadır. Niyazi Berkes'le düşünsel paralellik taşı-

masalar da, bu konu onun genel yorumuna ters konumlarda bulunan üç önemli sosyolog tarafından telaffuz edilmiştir. Üç sosyolog da sorunun teorik boyutunu ağırlıklı olarak önemsemekte olup, birinin *Ideoloji* (1976) üstüne, öbürünün *Sosyoloji ve Tarih* (1973) ilişkilerine dair, diğerinin de *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları* (1979) başlıklı teorik olarak nitelenebilecek çalışmaları vardır. Üç sosyoloğun her tür çalışmalarının bariz teorik kaygıları bulunmaktadır. Bunlardan Şerif Mardin yakın dönem tarihini, Türkiye'de bu konu hemen hiç önemsenmeden ve yaygınlaşmadan *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962) ve *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (1965) çalışmalarıyla değerlendirmiştir. Şerif Mardin bir anlamda Osmanlı son döneminin düşünce dünyasını ayrıntılı ve bugünkü sosyolog, siyaset bilimci ve tarihçilere de ışık tutacak bir çerçevede incelemiştir. Şerif Mardin'in çalışmalarının bu açıdan önemi daha yeni yeni anlaşılmaya başlanmıştır. Düşünce tarihi boyutuyla olmasa da Baykan Sezer, Prens Sabahaddin'in ürünlerini inceleyen çalışmasıyla Türk sosyologları üzerinde derinlikli olarak durmaya başlamış ve *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları* (1988) başlığını taşıyan bir eser yayınlamıştır. Sezer'in son kitabı ise *Sosyolojide Yöntem Tartışmaları*'dır (1993). Keza Doğan Ergun'un *Sosyoloji ve Tarih* çalışmasından itibaren yapıtlarında yöntem sorununu gündeme getirmesi ve son kitabının *Yöntemi Bulmak: Türkiye'de Toplumsal Bilimlerin Bunalımı* (1993) olması yöntem sorununun Türk sosyolojisinde önemsenmeye başlandığını göstermektedir. Ergun'un yazdıkları yöntem kaygısı taşımanın ötesinde bizatihi yöntem üzerinedir. Doğan Ergun bunun ötesinde tıpkı diğer ikisi gibi yakın dönem Türk sosyal bilimcilerini, çoğu sosyolog olan sosyal bilimcileri incelemiştir. Düşüncelerinde farklılaşma olmasına rağmen ilgi alanları paralellik göstermektedir. Bir anlamda bu çerçeve-

de Erol Güngör de bu üç sosyoloğun kimi özelliklerini taşımaktadır. Hatta son sıralarda laik entelektüellerin temel konusu haline gelen din sorununu, Türkiye'de dinin siyasallaşmasının gündeme girmediği dönemde Mardin, Sezer ve Güngör derinlemesine incelemişlerdir. Ergun, Mardin ve Sezer'in yapıtlarında tarih boyutunun bulunması, geniş anlamda geçmiş dönem Türk düşünce tarihi üzerinde durmaları ve hep teorik kaygı taşımaları çalışmalarını önemli kılmaktadır. Bu üç sosyolog tarihe belki başka biçimlerdeki yaklaşımlarına rağmen sorunu Doğu-Batı ilişkileri çerçevesinde mütalaa edebilecek bir ortak anlayış içinde gibi görünmektedirler. Ergun, Mardin ve Sezer'in sosyolojik çalışmaları bir anlamda Türkiye'nin ortalama sosyologlarının tarihsel olarak daha geç yöneldikleri alanlara, konulara, onların, çalışmalarının çok erken safhalarında ulaştıklarını göstermektedir.

Türkiye sosyolojisinin genel durumu açısından üç sosyoloğun çalışmaları genelin, yaygın olanın doğrultusunda değildir. Ülkemizde yaygın olan çalışmalar genelde bu makalede belirtilen zaafları taşımaktadır. Ancak bir başka şekliyle belirtmek gerekirse üç sosyoloğun hemen her çalışmasının Ziya Gökalp'in eserleriyle bir ünsiyeti yoktur. Başka bir husus da üç sosyoloğun çalışmaları arasında ampirik araştırmaların neredeyse bulunmamasıdır. Özellikle belki bu iki hususun da etkisiyle Türkiye üzerinde yazdıkları kimi paralellikler da taşımaktadır. Gelecek açısından Türkiye'deki sosyolojinin gelişimini şekillendirmeyecek olsa da, bu üç sosyoloğun araştırmaları ülkemizdeki sosyolojik çalışmaların en dinamik yanını oluşturmaktadır.

Ekim 1993

1930'LAR SONRASINDA TÜRKİYE'NİN KÜLTÜREL GÖRÜNÜMÜ

Cumhuriyet değişikliklerinin niteliği sıkça ve ciddi olarak tartışılmıştır. Fakat tartışılmayan bir nokta Cumhuriyet değişikliklerinin özünün bir kültürel dönüşüm sağlamayı amaçladığıdır. Bu kültürel değişikliğin ulusal ve çağdaş bir toplum yaratmayı hedeflediği de açıktır. Yeni toplum bir yönüyle yeni bir insan da demektir. Cumhuriyet döneminin gerçekleştirmeye çalıştığı toplum tipinin değişik insanını Kemalizmin pek ete kemiğe bürünmeyen ilkelerinden ziyade yaşanan somut gerçekliklerde aramak daha anlamlı olabilir. İnsanı araştıran araştırmalar yeterli sayıda değildir. Meşrutiyet'i ve Cumhuriyet'i etkileyen Ziya Gökalp'in değerlendirmelerinde birçok sosyoloğun belirttiği gibi sosyal felsefe hâkimdir. Bir de net olarak "Ben sen yokuz, biz varız" anlayışı gündemdedir. Sözü edilen mantıkla insanları, bireyleri belli bir davranış biçimine yöneltmek düşünülmüştür. Bir başka deyişle, bireyler kolaylıkla bir şekle sokulabilecek nesneler olarak görülmüştür. İnsanları şekillendirmenin gerçekleştiricileri olarak da önderlerin işlevleri öne çıkarılmıştır.

Birey önemsenmediği için üzerinde durulmamıştır. Cum-

huriyet'in çağdaş ve ulusal bireyi genelde kültürel dönüşüm sağlandıktan sonra handiyse kendiliğinden ortaya çıkacak sanılmıştır. Bunun pek böyle olamayacağını, olmadığını, oldurulamadığını Türkiye'nin nadir ciddi sosyal bilimcileri belirtmişlerdir. Cumhuriyet'in getirdiği kültürel değişiklikler yapısal değişikliklerle tamamlanmadığı için de yeni insan tipi kolaylıkla ortaya çıkmamıştır. Yapısal değişiklikler gerçekleşmiş olsa bile, çağdaş ve ulusal nitelikte insan tipini yaratmanın hemencecik mümkün olamayacağı görülmemiştir. Bunların nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir.

Nedenler üzerinde durulurken iki noktanın atlanılmamasına özen gösterilmelidir. Türkiye'de sosyolojiyle tarih barışamamıştır. Türk insanı aynı zamanda tarihiyle barışamamıştır. Bu iki barışma sağlandığında Türkiye'nin, dolayısıyla Ankara'nın kültürel sorunlarının anlaşılması kolaylaştırılabilir. Son zamanlarda Mehmet Fuad Köprülü'ye atfedilen önem barışma eyleminin belirtilerini taşımaktadır. Türkiye'nin sosyal bilimcilerinin önemlice bir kısmı Cumhuriyet'i daha sonraki bir dönemin sadece bir başlangıcı olarak görmüşler, Cumhuriyet değişikliklerini gerçekleşmiş olgular olarak anlamaya çalışmışlardır. Tarihçiler ise belge yığını şeklinde bir düzenlemede karar kılmışlar, genellemelere hiç iltifat etmemişlerdir. Bu iki durum barışılamayan tarihin önündeki en büyük engellerdendir. Bunların sorgulanması sonunda Ankara, daha doğrusu ilginç bir Türkiye tablosu ortaya çıkacaktır. Oluşturulmaya çalışılan Türkiye tablosuna doğru yerden bakmak ve özelliklerini anlamlandırmak gerekmektedir.

Nereden bakmak

Bireye bakmanın yolu bilim dallarının konuyu algılama boyutunu aşmak durumundadır. Türkiye'de bilimsel gelişim incelendiğinde her şeyin odak noktasında Ziya Gökalp'i gör-

mek mümkündür. Sosyolojiyi, tarihi, folkloru, dili ve akla gelebilecek hemen her sosyal bilim dalını Ziya Gökalp'in çalışmalarının etkilediğini görmek için fazla gayret sarf etmeye gerek yok gibidir. Türkiye'de "Ben sen yokuz, biz varız" mantığının bireye yansımasının, bireyi şekillendirmesinin, tornadan çıkmış gibi tek tip birey yaratmasının olanaksızlığı süreç içinde anlaşılmıştır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Birey bir tezatlar manzumesidir" ya da "İnsan bir ahenktir" tartışması bireyin biçareliğinden kurtarılıp, toplumla şu veya bu şekilde bir bağlantı kurmasının yolu olarak görülmüştür. Biçareliğin aşılması sonunda şahsi hususiyetlerin korunmasının nasıl sağlanabileceği üzerinde de durulmuştur. Cumhuriyet'in bireyi özgür ve özerk olacaksa[1] bunun bir yolunun bulunması gerekecektir. Bir başka deyişle, dönüştürülmesi gereken bireyin sosyal dönüşüm ölçüsünde önemsenmesi düşünülmelidir. Dolayısıyla yeni toplumun kültür mozayiğine sadece genelde değil, somut bireyin yaşantısı çerçevesinde de bakmak zorunludur. Bu bakış açısı çerçevesinde kültür alanı, sosyal alan kadar, hatta daha fazla önemlidir. Edebiyat alanı da kültür alanı ölçüsünde önemsenmelidir. Başka türlü söylenirse, sosyolojiyle tarih gibi sosyolojiyle kültür de barışmalıdır. Edebiyat yapıtları, ürünleri de Cumhuriyet döneminin bireyi dönüştürme eylemini gerçekleştirmekte ve anlamakta yardımcı olacaktır. Cumhuriyet değişikliklerini daha iyi kavramak için savunma psikozundan kurtulup anlamayı denemek gerçekçi bir tavır olabilir.

Ankara'nın önemi

Ankara'yı sadece bir şehir, herhangi bir şehir olarak nitelemek anlamlı değildir. Ankara'nın birkaç temel özelliği var-

1 Doğan Ergun, *Türk Bireyi Kuramına Giriş - Türk Kültürünün Olanakları*, Gerçek Yay., İstanbul, 1990, s. 163.

dır. Ankara başkent yapılmıştır. Yeni toplumun, yeni devletin başkenti. Ankara'nın başkent yapılmasının nedenleri de önemlidir. Savunma gerekçeleri dışında anlamlı görünen bir nokta Ankara'nın bir "ilim", "irfan" ve "nur" merkezi olarak düşünülmesidir. Bu ilim, irfan ve nur merkezi olarak düşünülen Ankara'nın yanında yeni ilim, irfan ve nur merkezleri oluşturmak amaçlanmıştır. Bu genel çerçevede konu değerlendirilirse Ankara bir anlamda İstanbul dışını temsil etmektedir. İstanbul eskiyi, Osmanlıyı, geleneği simgelerken, Ankara yeniyi, çağdaşı işaretliyor. Ankara aslında bir simge. Tüm Türkiye'nin simgesi. Örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* romanı sadece Ankara'yı anlatmıyor. Ankara özelinde ama tüm Türkiye'yi kapsayacak biçimde yeniyi arıyor. Ankara tam anlamıyla eskinin karşıtı, Ankara'da görüleceklerin, yeni rejimin ete kemiğe bürüneceği geleceğinin esasını görüntülüyor. Ancak gerçekte Ankara dışındaki kentler Ankara gibi özelliklere kavuşmuyor, kavuşturulamıyor. Ankara ve Ankara'nın yanında birçok başka kentte ilim ve irfan merkezleri oluşturulmaya çalışılıyor. Ama Ankara dışında bu gerçekleşmiyor, gerçekleştirilemiyor. Ama *Ankara* romanının üçüncü bölümünde iyice şekilleniyor, amacın gerçekleşmediği de daha sonraki baskıların önsözlerinde belirtiliyor. 1930'lar sonrasının Ankara ütopyası, daha doğru ifadelendiriliş şekliyle Türkiye ütopyası gerçeklik kazanmıyor. Gerçeklik kazanmamasının belirtileri 1950'lerden sonra somutta gözlemlenebiliyor. 1950'lere kadar Ankara Türkiye'nin kültürel başkentiyken daha sonra bu durum giderek zayıflıyor. 1970'lerden sonra da kültürel canlılığını, dinamizmini iyice kaybediyor. "Merkezi hükümet"in kültürel canlılığını kaybetme süreci de bürokrasinin toplum içindeki etkisinin giderek azalmasıyla paralellik gösteriyor. Bunun somut göstergelerinin ötesinde genel eğilimi yakalayabilmek flu fotoğrafı netleştirmeyi mümkün kılabilir.

Kültür ve bilimin önceliği

Ankara'nın başkent olmasının bilimle ilgili beklentilerden kaynaklandığı aşikâr. Bu durum zaten Atatürk'ün İzmit basın toplantısında da dile getirilmiştir. Cumhuriyet'in temel değişiklikleri 1920'li yıllarda gerçekleştirilmeye başlanmış, kültüre ilişkin kimi temel değişiklikler de 1930'lu yıllarda hayata geçirilmiştir. Sözü edilen değişikliklerin gerçekleştirilme yöntemi üzerinde kimi saptamalarda bulunmak değişimin özünü anlamanın yolunu açabilir.

Önce ülke yönetimi hakkında düşünmek anlamlı olabilir. Tek parti döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası muhalefetinin tasfiyesinin hemen sonrasında Takrir-î Sükûn kanunuyla belirli bir yönetme kolaylığı sağlanmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinin başarısızlığı göz önüne alındığında ülke yönetimi 1925 yılından 1945 yılına kadar belirli bir istikrara kavuşmuştur. Ulusalcılığın ve çağdaşlaşmacılığın belirgin bir doğrultu olduğu bu dönemin bir başka özelliği de 1929 dünya ekonomik buhranının da etkisiyle sadece ekonomide değil, düşünce alanında da otarşinin mümkün olacağı eğiliminin gerçeklik kazanmasıdır. Partilerden sonra derneklerin de kapatılması yönetimde devletin etkisini daha da güçlendirmiştir. Çağdaşlaşmacılığın ülkenin kendi içine kapanmasıyla koşut gelişmesi de çağdaşlaşmacılığa kendine özgü özellikler katmıştır. Bunlara bir de "Biz bize benzeriz" anlayışının teorileştirilmeye çalışılmasının eklenmesi Türkiye deneyiminin diğer benzer ülkelere de örnek olabileceği düşüncesini getirmiştir. "Biz bize benzeriz" yaklaşımı *Kadro* hareketinden *Barış Dünyası* dergisine kadar birçok çevreyi etkilemiştir. "Biz bize benzeriz" anlayışı dönemin kültürel değişikliğini somut anlamda görüntülemenin vesilesi olmuştur. Genel anlamda itaatin hüküm sürdüğü dönemde yeniliklerin gerçekleştirilemeyeceği şeklinde bir düşünce

oluşmamıştır. Tüm bu nedenlerle de Ankara'nın Türkiye'nin kültürel merkezi olması sağlanmıştır. Ankara her anlamda bürokrasinin yönetim rahatlığının başkentidir.

Türkiye'nin yönetim şeklinin Ankara'nın yönetim şekliyle koşutluğu da apaçık gözlemlenebilir. 1929 yılından 1946 yılına kadar Ankara'nın belediye başkanı ve valisi Nevzat Tandoğan'dır. On yedi yıl süreyle serbest seçim söz konusu olmadığından Ankara'yı Nevzat Tandoğan yönetmiştir. O dönemin özellikleri hatırlandığında dillerden düşmeyen bir deyiş önemlidir: "Bu memlekete komünizm lâzımsa onu da biz getiririz." Ankara yönetiminin genel yönetimin bir izdüşümünü oluşturması anlamlıdır. Belki de çok uzun yıllar Ankara'nın istikrarlı bir şehir ve vilayet yönetiminin olması Cumhuriyet'in vatandaşını hizaya getirilecek birey tipi olarak görmesinin kanıtıdır. Ankara yönetiminin niteliğinin o dönemde derneklerin ülke çapında kapatılmasıyla da bir bağlantısı vardır.

Yönetim şeklinin otoriterliğinin arkasında Cumhuriyet'in bilime ve kültüre verdiği öncelik vardır. Cumhuriyet'in temel amaçlarının gerisinde yaratılmaya çalışılan birey tipinin özellikleri bulunmaktadır. Bunun başat vasıfları da rasyonellik ve bilimsellik doğrultusundadır. Cumhuriyet döneminde çok önem atfedilerek değiştirilen kurumların başında eğitim kurumları gelir. Bu kurumlar arasında öncelik üniversiteye verilmiştir. 1933 yılında Darülfünun tasfiyesi gerçekleştirilmiş ve İstanbul Üniversitesi yeniden kurulmuştur. Asıl önemlisi ise Ankara Üniversitesi'nin kuruluş sürecidir. Ankara Üniversitesi'nin asıl önemli unsuru da 9 Ocak 1936 tarihinde öğretime başlayan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'dir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin isminin bile Cumhuriyet döneminin genel yönelimiyle bağlantısı vardır. Bir noktada Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşuna takaddüm eden yıllarda, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşlarının da önemi aşikârdır. Bu iki kurum da

Ankara'da kurulmuştur. Dönemin en fazla önemsenen bilim dalları tarih ve dildir. Tarih ve dil alanında yönetimin benimsediği görüşler yaratılmaya çalışılan toplum ve birey açısından merkezi bir öneme sahiptir. Burhan Belge Tarih Kongresi sonrasında ilginç bir değerlendirme yapmaktadır: "Ankara Tarih Kongresi'nde yeni bir tarih tezi ilan edildi. Bu tez ilan edilirken, İstanbul Darülfünun'u hazır bulunuyordu. Bundan 50 sene sonra, kongrenin zabıtlarını tetkik edecek bir adam, kongrede söz alan İstanbul profesörlerinin hakikaten İstanbul Darülfünun hocaları olduklarına inanamayacaklardır. Çünkü karşı tarafın tamamiyle ilmi hazırlıkları yanında ekseri İstanbul âlimlerinin ya davayı esasından kavrayamayan cümle kırıntılarını, yahut ancak bir fikir dağınıklığının zahiri ifadesi olan sıkıcı sükûtlarını müşahede edecektir. Yanlış mehazlar göstermek, asılsız iddialarda bulunmak gibi ya kötü niyete yahut doğrudan doğruya hafifliğe irca edilebilecek müdahaleleri de hesaba katacak olursak İstanbul Darülfünunu'nun Tarih Kongresi'nden ne kadar hazin bir bilançoyla ayrılmış olduğunu, elli sene sonraki adam, eğer bir Türk ise teessürle, eğer değilse hayretle görecektir. Ve her iki takdirde dahi, inkılâp merkezinin tarih ilmini baştan aşağı yeni bir görüşle tasfiyeye tabi tutmak cehti karşısında İstanbul Darülfünu'nun bunu kavramakta gösterdiği aczi yahut temerrüdü acaip bir hal olarak kaydedecektir. İktisadi, içtimai ve siyasi sahaların her birinde derin değişikliklerin başlamasını ve tamamlanmaya doğru devamını ifade eden böyle bir hareketin memleketin yegane ilim ve ergin gençlik ocağında akissiz kalması bizden izahını isteyen bir hazin haldir."[2] Burhan Belge aynı makalede hükmünü de vermektedir: "Vakıa şudur: İnkılâp yürüyor ve Darülfünun geridedir!"[3] Zaten tarih ve di-

2 Burhan Asaf (Belge), "Arkada Kalan Darülfünun", *Kadro*, C. 1, No: 8, (Ağustos 1932), s. 47-48.

3 *a g.m.*, s. 48.

lin, özellikle de tarihin merkezî bir öneme sahip olması fakültenin adına da yansımış, klasik olarak tipik bir edebiyat fakültesi olmasına karşın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adını almıştır. Bu fakültede kurulan kürsüler de dil ve tarih sorunlarının bilimsel bir çerçevede algılanmasının, doğru anlaşılmasının, diğer bilim dallarının yardımcı bilimler olarak değerlendirilmesinin mantalitesinin sonucudur. Cumhuriyet bir zihniyettir. Sözü edilen zihniyetin en bariz vasfını bilim kurumlarında somutlaştırmak mümkündür. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi de Cumhuriyet zihniyetinin en fazla yansıdığı kurum olmuştur. Bu noktada kritik bir husus Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin tarih ve dil profesörlerinin büyük bölümünün Tarih Kurumu ve Dil Kurumu'nda üye olarak bulunmalarıdır. Bu kurumların üyelerinin çoğu da aynı zamanda milletvekilidir. Bir başka kritik nokta da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin öğretim üyelerinin 1944 yılında Ebedi ve Milli Şef'in direktifleri doğrultusunda bilimsel çalışma yapacaklarını belirten bir metni imzalamalarıdır. Üniversite, yüksek öğretim alanında Cumhuriyet yönetiminin oluşturmak istediği yapının en anlamlı, en tipik kurumu Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'dir.

Cumhuriyet yönetiminin üniversite öğretimindeki tipik yansıması Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'yken, ilköğretim alanlarındaki tipik uygulaması ise Köy Enstitüleri olmuştur. 1940 yılında kurulan Köy Enstitüleri Türkiye'nin köylerine Cumhuriyet yönetiminin değerlerini özümsemiş ilkokul öğretmenleri göndererek Cumhuriyet'in amaçladığı insan tipini yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Köy Enstitüleri uygulaması etkin olarak altı yıl sürmüş, siyasal nedenlerle etkisizleştirilmiş, kısa bir süre sonra da kapatılmıştır. Köy Enstitüleri'nin Cumhuriyet değerleriyle uyumluluğunun en iyi göstergeleri de Hasan Âli Yücel'in yazdıkları ve İsmail Hakkı Tonguç'un *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy* yapıtıdır. Cumhuriyet de-

gerleriyle çakışmanın en açık belirtilerinden biri de Ankara'ya yakın bir mekanda kurulan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'dür. Yüksek Köy Enstitüsü'nün öğretimindeki önemli bir özellik de Cumhuriyet'in seçkin entelektüellerinin öğretici olarak bu kurumlarda görev almalarıdır. Cumhuriyet'in seçkin entelektüelleri aynı zamanda tercüme faaliyetlerinde de çalışmışlardır. Ayrıca genelde Köy Enstitüleri'nde, yoğun olarak da Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde canlı bir tiyatro faaliyeti vardır. Eğitilecek birey tipi üzerinde derinlikli olarak düşünüldüğü görülmektedir.

Cumhuriyet'in 1930'lardan sonraki döneminin kültür alanındaki ihmal edilmemesi gereken bir uygulaması da Doğu ve Batı klasiklerinin çevrilmesidir. Klasik yayınında doğal olarak Batı klasiklerine önem verilmiştir. Bu yayınları değerlendirmek bakımından 1940'lı yıllarda yapılan bir eleştiri ilginçtir: "Tercüme eserler hemen hemen tamamıyla roman sahasına münhasır kalmaktadır. Halbuki garbın değerli eserleri hiç şüphesiz sadece romanları değildir. Meselâ piyes sahası bomboş duruyor. Fakat boşluk bilhassa ilim eserleri üzerinde görülüyor. Bir iki eser müstesna dilimize son zamanlarda ne değerli bir ilim klasiği, ne de herkesin faydalanması gereken ilim eserleri çevrilmiştir. Dünyanın bugün içinde bulunduğu muazzam meseleler karşısında bilhassa sosyal ilimlere ait eserlerde görülen bu boşluk fikir hayatımız bakımından korkunç bir şeydir".[4] Burada esas olarak özel yayınlar kastedilmektedir ama kimi hususlar Millî Eğitim Vekâleti'nin yayınları için de söz konusudur. Yayın alanında temel kültürel yapıtlar önemli ölçüde çevrilmiş, ciddi düşünce adamı Hilmi Ziya Ülken'in deyişiyle önemli bir atılım gerçekleştirilmiştir. Hilmi Ziya'nın vurguladığı olumluluklar yanında, Türk düşünce hayatında zaman zaman duraklamalardan hatta gerile-

4 "Tercüme Yarışı", *Yurt ve Dünya*, C. IV., No: 31, (Temmuz 1943), s. 229.

melerden bahsetmesinin de bir anlamı olmalıdır. Dönemin temel doğrultusuna uyumlu tercüme faaliyetleri yükseköğretim ve ilköğretim alanındaki uygulamalarla paralellik arzetmektedir. Tercüme faaliyetlerinin merkezi de Ankara'dır. Belki de tüm nedenleri göz önünde tutarak Şevket Süreyya Aydemir İstanbul aydınını "Yarı Münevverler Kulübü" başlıklı yazısında irdelerken dönemin genel havasını doğru yakalıyor: "Tek İtalya harsının ve tefekkür sisteminin maddi ve manevi tefevvukunu, bütün İtalya şehirleri üstünde tesis etmek için mücadele eden Roma'ya karşı Venedik, Floransa veya Torino'nun devam ettirdikleri dar fikir mukavemetini bugün, acaba bizim İstanbulumuzda da seçmek kabil değil mi? Acaba, bir siyasi merkez olmanın temin ettiği ufuk ve idrak genişliğini birdenbire kaybeden bir şehirde derhal kendini gösteren eb'at küçülüşünü, bütün tecellileriyle İstanbul'da da göremez miyiz? Acaba böyle şehirlerde, adeta yerden mantar biter gibi biten ve halkın umumi görüş seviyesini her gün biraz daha basitleştirmek için binbir hüner gösteren 'yarım insan' tipi, şimdi İstanbul'un da sokaklarını adım adım istila etmiyor mu? Çünkü hepimiz görüyoruz ki, İstanbul'da yaşayan bir kısım okur yazarların seviyesi, İstanbul gazetelerinin, günluk vakayiin darlığında hapsolunmuş hazin vaziyeti ile hemseviye olduktan sonra, orada yarı münevverlik adeta iyi bir karakter ve binaenaleyh 'fikrî hiffet' adeta bir ahlak haline geldi. ... İyi okuyamayan ve okuduğunu anlayamıyan insan hiç şüphe yok ki, Türkiye'nin bütün şehirlerinde mevcuttur. Kadro'yu anlayanların ise azlığını berveçhipeşin kabul etmek icabeder. Fakat ciddi mevzuları anlamayan ve bu anlamadığı mevzuları ciddiyetinden tecrit edip derhal lâübalileştiren ve karikatürleştiren insan tipi Türkiye'nin yalnız bir şehrinde bulunur: İstanbul'da."[5] Şevket Süreyya'nın kendi üslubuyla

5 Şevket Süreyya (Aydemir), "Yarı Münevverler Kulübü", *Kadro*, C. I, No: 8, (Ağustos 1932), s. 40-42.

yazdığı düşüncelerin benzerlerini Cumhuriyet değerlerine yürekten bağlı diğer yazarlarda da görmek mümkündür.

Dönemin kültür hayatının anlaşılması açısından tüketici olmayacak bir şekilde bakılması gereken başka alanlar da vardır. "Cumhuriyetin müzik ve dramatik sanatlardaki asıl göz bebeği asıl ayrıcalıklı çocuğu 'Ankara Devlet Konservatuarı'dır."[6] Maarif Vekili Abidin Özmen'in Ankara'da topladığı 'musiki inkılabı yapmakla vazifeli' Musiki Kongresi sonrasında yaygın uygulama doğrultusunda bir yabancı uzman, besteci Paul Hindemith konservatuvar kurulmasında yararlanılmak üzere Türkiye'ye çağrılmıştır. Paul Hindemith 1936 ve 1937 yıllarında Türkiye'ye gelmiş ve "Türk Musiki Hayatını Kurmak İçin Teklifler" başlıklı raporunu sunmuştur. Raporunda üç bölümden oluşacak bir kurum düşünmüştür. Bunlar önem sırasıyla "Serbest Musiki Mektebi", "Öğretmen Semineri" ve "Tiyatro Mektebi"dir. Böylelikle başlanan uygulamalar sonucunda 20 Mayıs 1940 tarih ve 3829 sayılı Devlet Konservatuvarı Kanunu çıkarılmıştır. Atatürk müzik değişikliğine çok önem vermiş, bir toplumun değişikliğe yatkınlığının en iyi göstergesinin müzikte değişime uyumda aranabileceğini belirtmiştir. Belki de bu nedenle iki yıl kadar süreyle radyolardaki Türk müziği ya da halk müziği dışındaki Türk müziği yayınları yasaklanmıştır. "Dahiliye Vekâleti bugün Büyük Millet Meclisi'nde Gazi Hazretlerinin alaturka musiki hakkındaki irşadlarından ilham alarak, bu akşamdan itibaren radyo programlarından alaturka musikinin tamamen kaldırılmasını ve yalnız Garp tekniği ile bestelenmiş musiki parçalarının Garp tekniğini bilen sanatkârlar tarafından çalınmasını alâkadarlara bildirmiştir."[7] An-

---

6 Murat Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", *Türkiye Tarihi*, C. IV., der. Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul, 1989, s. 426.

7 *Müzik ve Sanat Hareketleri*, No: 4-5'ten (Aralık 1934-Ocak 1935) nakleden Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna- TRT Öncesi Dönemde*

kara'da kurulan Devlet Konservatuvarı'ndan sonra ise İstanbul Belediye Konservatuvarı'nın önemi haliyle azalmış, Cumhuriyet döneminde fazlasıyla ciddiye alınan müzik atılımının gerçekleştirilme merkezi Ankara olmuştur.

Devlet Tiyatroları da Ankara'da daha çok etkin olmuştur. Devlet Tiyatrolarının oyun dağarcığı da merkezi hükümetin kültür siyaseti doğrultusundadır. Özellikle o dönemde yazılan tiyatro eserlerine bakıldığında bu koşutluk belirgin olarak görülür. Örneğin, dönemin belirgin vasıflar taşıyan tiyatro yazarı Musahipzâde Celal'dir. Cumhuriyet'in kültürel tercihleriyle tam sayılabilecek bir uyum halindedir. Sonraki yıllarda, yakın zamana kadarki yıllarda ve hatta şimdi oyunları gündemdedir. Bunun yanında oyunları Cumhuriyet döneminin tarih yaklaşımıyla paralellik göstermektedir. Cumhuriyet döneminin önde gelen yazarları tarafından rejimin tarih anlayışına uyumlu çok sayıda oyun yazılmıştır. Tiyatroda kültür, ekonomi ve ahlak sorunlarının işleniş biçimi Cumhuriyetin temel değerleriyle çakışmaktadır: "Cumhuriyet dönemi dediğimiz yarım yüzyıl içinde yazılmış oyunları incelediğimiz zaman bu oyunlarda toplum sorunlarına yer verilmiş olduğunu gördük. Yazarlarımız gözlem, eleştiri ve önerilerinde ortak görüşlerde birleşiyorlardı."[8] Tiyatro çalışmalarının 1940'lı yılların sonlarında hukuksal biçimlenişi bir şekliyle Batı klasiklerinin çevrilmesiyle de bağlantılıdır. Halkevlerinde yoğun olarak tiyatro yapılması da tiyatronun geniş bir kitleye dönük olarak duşünüldüğünü göstermektedir. Tiyatro sanatı yanında sinema sanatıyla ilgilenilmemiş olması da bir başka önemli noktadır.

Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1980, s. 92.

8 Sevda Şener, *Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlâk Ekonomi Kültür Sorunları 1923-1970*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara, 1971, s. 189.

Devlet Tiyatrosu ve Operası Kanunu 16 Haziran 1949 tarihinde yürürlüğe girdiyse de, bu alandaki çalışmalar yabancı uzmanların da katkısıyla çok önceleri başladı. Devlet Balesi Tiyatro Genel Müdürlüğü'nden 1965-1966 oyun döneminde Opera Bölümü'yle birlikte ayrıldı. Opera ve Bale'nin incelenmesi de Cumhuriyet dönemi kültürünün anlaşılması açısından önemlidir. Cumhuriyet'in çağdaş ya da Batılı doğrultusunun bariz niteliklerini dönemin tüm eğitim ve kültür kurumlarında görmek, gözlemlemek olasıdır. Dönemin hayal gücü sahibi romancıları, örneğin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin ve Halide Edip Adıvar gibi romancıların yapıtları dışında neredeyse tüm sanat alanlarındaki ürünler Cumhuriyet'in amaçladığı tekdüze yeni insanın övgüsünü yapmışlardır. Şahin Efendi tipindeki gerçekçi anlayış, bir başka deyişle "İnkılâp dediğin şey bir iki günde olmuyor, gerçekleşmiyor" anlayışı Cumhuriyet sanatçısının pek aşina olduğu bir tavır değildir. Fakat Cumhuriyet dönemine bakışın kritik noktası da galiba buradadır.

İlginç olan husus eğitimin ve sanatın siyasal iktidarla önemli ölçüde iç içe olmasıdır. İki örnek bu açıdan açıklayıcıdır. Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosu denilince akla gelen ilk isim Muhsin Ertuğrul sürekli olarak tiyatroya devlet yardımının zorunluluğunu vurgulamıştır. Çankaya'nın icazetiyle çıkan *Kadro* dergisi de yazarlarının ifadesiyle millî kurtuluş hareketlerinin ideolojisini oluştururken siyasal iktidarın önemli liderlerinin sözleri, düşünceleri gündeme geldiğinde tartışmak yerine direktifler tartışılmaz düsturuyla düşünsel mücadelede baskın çıkmayı denemiştir. Dönemin düşün yaşamı üzerinde etkin olan dergiler genellikle Ankara'da yayınlanmıştır. Dönemin düşün dünyasında *Belleten, Türk Dili, Ülkü, Kadro* ve *Varlık* gibi dergilerin önemli etkileri vardır. Temel amaç işlevsel bir Cumhuriyet seçkini yaratmaktır. Bu anlayış çerçevesinde sinemaya devletin fazla müdahale et-

memesinin, bir devlet sineması yaratmamasının da sinemanın yaygın bir etki alanı olması açısından bir anlamı vardır.

Biraz eleştirel bakmak gerekirse

Kemalizme bir ölçüde nesnel bakmak sadece temel noktalarda uzlaşmaz eleştiriler yöneltenlerle sınırlı değildir. Yukarıda da değinildiği gibi Reşat Nuri "İnkılâp dediğin şey bir iki günde olmuyor" saptamasıyla Cumhuriyet'in üretmeye çalıştığı toplumun ve insanın hemencecik oluşturulamayacağını göstermiştir. Yakup Kadri de "İnkılâp dediğin birer yazıymış" mantığıyla Cumhuriyet'in gerçekleştirmek istediklerinin uzun bir sürecin sonunda oluşabileceğine işaret etmiştir. Cumhuriyet değerlerine yürekten bağlı bu iki entelektüelin nesnel yorumları gerçekleştirmek amaçlanan düşüncelerin sınırlılıklarını göstermektedir. 1930'lu yıllarda yazıldığı söylense de, çok sonraları yazıldığını anlamak için kâhin olmayı gerektirmeyen, bir has sosyoloğun kaleminden çıktığı intibaını veren "Büyük İnkılâp Küçük Politika" makalesinde üstat Yakup Kadri küçük politikanın büyük inkılâbı nasıl dejenere ettiğini betimleyerek Cumhuriyet'i Tanzimat'ın üçüncü bir aşaması olarak nitelemektedir. Aslında bu niteleme *Ankara* romanının ikinci bölümüyle çakışmaktadır. *Ankara* romanındaki tahlil Yakup Kadri'nin, Reşat Nuri'nin anılan yorumlarıyla uyum halindedir. Cumhuriyet döneminde bireyin anlaşılması biraz da *Yaprak Dökümü* ve *Kiralık Konak*'ın anlaşılması demektir. Siyasal iktidarın istemleri doğrultusunda yapılan tahliller *Yaprak Dökümü* ve *Kiralık Konak*'ın tahlillerinden çok dar tahlillerdir. *Yaprak Dökümü* ve *Kiralık Konak* 1960 sonrası edebiyatçılarının bile anlamakta zorluk çektikleri, kolay sandıkları bir süreci, yeni değerlerin kolayına yerleşemeyeceğini anlamlandırma denemesi olarak olağanüstü ilginç ve olağanüstü bilimseldir. Mil-

lî edebiyatın önemli ürünleri Kemalizmin başarılı olduğu noktalardan ziyade zorlandığı alanlar üzerinde durmakla bir ölçüde daha nesnel değerlendirmelerin yolunu açmıştır.

Dönemin en etkin bilim adamı Hilmi Ziya Ülken'in 1940'lardaki yaklaşımı da vurgulanan nesnel değerlendirmeyle, özgünlüğü saklı kalmak koşuluyla benzerlik taşımaktadır. Hilmi Ziya Cumhuriyet dönemi değişikliklerini bir Türk Rönesansı olarak görmek istemiş, bunu amacına ulaştırılmış bir hareket olarak değerlendirmek yerine, geliştirilmesi gereken bir başlangıç şeklinde nitelemiştir. Hedeflenen amacın ileri bir tarihte gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Bir anlamda ana hatlarıyla hemen her düşünce odağında, son şekli verilmiş bir düşünce olarak nitelenmese de, önemli bir aşama olarak görülen Ziya Gökalp'in sistematik yaklaşımına -Şevket Süreyya'dan Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan'a kadar- temelde eleştirel bakmıştır. Genelde Cumhuriyet dönemi ideoloğu olarak görülen Ziya Gökalp'i tipik bir Tanzimat düşünürü olarak nitelemesi tamı tamına üçüncü Tanzimat değerlendirmesiyle çakışmaktadır. 1940'lı yılların düşünce dünyası Cumhuriyet dönemine kısmi eleştirel bakışın ipuçlarını sınırlı bir şekilde dile getirse de taşımaktadır.[9] Herhalde Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, birey sorununu irdelemediği için Türk romanından bahsedilemiyeceğini belirtmesiyle Hilmi Ziya, Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin düşünceleri arasında kimi bağlantılar vardır.

1970'li yıllar ve sonrası

Genel bir tablo sanırım oldukça belirgindir. 1960'lara kadar bilim kurumları, sanat kurumları ve düşünce dergileri itibariyle Ankara bir kültür merkezidir. Ankara kültür merkezi olarak önceliğini, başatlığını biraz zayıflasa da 1970'li yılla-

9 Kurtuluş Kayalı, "Hilmi Ziya Ülken, Dil-Tarih Hocaları ve 1948 Tasfiyesi", *Tarih ve Toplum*, C. XI., No: 63, (Mart 1989), s. 53.

rın ortalarına kadar korumuştur. Sorun irdelendiğinde, bileşik kaplar örneği, örneğin, üniversite öğrencilerinin boş zaman faaliyetlerine ilişkin akademik çalışmaların kimi saptamaları tahlili doğrulayacak mahiyettedir. Bir tiyatro araştırıcısının, Özdemir Nutku'nun da belirttiği gibi, 1960 sonrası dönem tiyatrosu neredeyse sadece doktriner olması anlamında önceki dönem tiyatrosundan ayrılmaktadır. Bir başka deyişle, önemli bir süreklilik söz konusudur. Süreklilik vurgulandığında Sevda Şener'in 1923-1970 arası Türk tiyatrosunu incelediği bir çalışmasındaki bir saptaması anlamlıdır: "Ele aldığımız dönemde, tiyatro eserlerinde seyirciyi teşkil eden kent orta sınıf halkıyla yazarın temsil ettiği aydın zümrenin görüşlerinin açıklandığına tanık olduk."[10] Herhalde bazı akademik çalışmaların da belirttiği gibi bir değişim nedeniyle Türkiye'de tiyatro popüler, dar anlamda popüler bir sanat olmaktan çıkmıştır. Yakın yıllar dışta tutulursa 1960 sonrasında Kemalizme belirgin bir sosyal içerik kazandırma denemesi başarılı olmuş, Ankara'nın kültür başkenti olma özelliği süregitmiştir. Bu nedenle Ankara kültürel etkinliğini belirgin olarak sürdürmüştür. Zaten 1961 Anayasası'nın genel çerçevesi de bu etkinliğin en belirgin göstergesidir. Bir anlamda Kemalizmin düşünce düzeyindeki etkinliği Ankara'nın siyasal alanda olduğu kadar kültürel alanda da merkezi niteliğini korumasını sağlamıştır. Şehirleşme hızının ve düzeyinin yüksekliği Ankara'nın nüfus kompozisyonunu önemli oranda değiştirmiştir. Sorun elitlerin kitleleri değiştirememesi nedeniyle daha başka bir boyut kazanmıştır. 1970'lerin ortalarından itibaren topluma bir düzen verme, hele insanları belirli bir kalıba dönüştürme eyleminin başarısızlıkla sonuçlandığının kabullenilmesi gerekmiştir. Toplumu değiştirme denemesi neredeyse Bra-

10 Şener, *a.g.e.*

udel'in düşünceleriyle çakışmaktadır: "Bir kere, her kültür devrimi kendinden öncekini yıkar. Ancak yıkacağı şey vitrindir, toplum aynı kalır, direnir."[11] 1930'ların mantalitesi, zihniyeti kısmen değişerek 1960'lı yıllarda da sürmüştür. Bir anlamda toplumsal ve kültürel gerçeklikler süregiden zihniyet hakkında kuşkular belirtilmesine yol açmıştır. Ama temelde kurumsal değişmeler üzerinde durulmuş, zihniyet değişikliğini araştırma gereksinimi duyulmamıştır.

Düşünce tarihi ve kültür sorunları araştırılmamış, siyasal ve ekonomik değişiklikler konusunda duyarlı olunmuştur. Hilmi Ziya ve bazı edebiyatçıların vurguladıkları sınırlılıklar zaman içinde kısmen anlaşılmışa benzemektedir. Bunun en bariz göstergesi tarihsel ve sosyolojik çalışmaların ve Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine fazlalaşan eserlerin artık 1970'li yıllara nazaran Osmanlı tarihini daha geniş ve daha nesnel olarak değerlendirmeye yönelmesidir. Bir başka deyişle, siyasal gelişmelere fazlasıyla yatkın bir Türk düşünce dünyası artık tarihle barışmaya başlamıştır. Sözü edilen yeni yönelim 1940'lı yılların düşün adamlarının çalışmalarının ciddiyetini taşımasa da olumludur. Değişmeye duyulan istek, geçmişin anlaşılmasına engel değildir. Ahmet Hamdi Tanpınar şehirleri anlatan eserine "Beş Şehir'in asıl konusu hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiyaktır"[12] cümlesiyle başlıyor. Hemen sonra da olağanüstü gerçekçi bir saptama yapıyor: "Tenkidin, bir yığın inkârın, tekrar kabul ve reddin, ümit ve hülyanın ve zaman zaman da gerçek hesabın ikliminde yaşadığımız bu macera, daha uzun zaman yani her mânasında verimli bir çalışmanın hayatımızı yeniden şekillendireceği güne kadar Türk cemiyetinin hakikî dramı

---

11 Ergun, *a.g.e.*, s. 11.

12 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Kültür Bakanlığı Yay., İzmir, 1990, s. VII.

olacaktır."[13] Toplumun hakiki dramını anlatan Ahmet Hamdi Tanpınar sadece Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki gelişmeleri değil, belki de günümüzdeki gelişmeleri de kapsayacak şekilde bir değerlendirme yapıyor: "Fakat canlı hayata, yaşayan ve duyan insana, cansız madde karşısındaki bir mühendis gibi değil, bir kalp adamı olarak yaklaşmayı istedim. Zaten başka türlüsü de elimden gelmez. Ancak sevdiğimiz şeyler bizimle beraber değişirler ve değiştikleri için de hayatımızın bir zenginliği olarak bizimle beraber yaşarlar."[14] "Uzun tarihinin şaşırtıcı terkipleriyle dolu" Ankara'yı ve diğer şehirleri, yani tüm Türkiye'yi anlamadan toplumu ve yaşayan ve duyan insanı dramdan kurtarmak mümkün değildir. Zaten ciddi Türk romancıları toplumun ve insanın dramını derinlemesine işlediler. Değişimin zihniyet boyutunu da en belirgin şekilde sanat eserlerinde yakalamak olanaklıdır. Ankara'nın geleneksel anlamda kültürel merkez olmaktan çıkışı aslında sağlıklı bir gelişmenin başlangıcıdır. Ankara'nın Türkiye'nin kültürel dinamizmini yakalayabilmesi, yaşayan ve duyan insana madde karşısındaki bir mühendis gibi yaklaşmaması önemli bir kültür merkezi olmasının yolunu açabilir. Bu sadece 1968 rüzgarından etkilenerek olmaz. Ankara'nın somut maddi sorunları şu veya bu şekilde çözümlenebilir. Fakat Ankara'nın önemli bir kültür merkezi olmasının yolu hayal gücü sahibi düşünce ve sanat adamlarının ürettiklerinin anlamlandırılmasından geçer.

Mayıs 1991

---

13 *a.g.e.*

14 *a.g.e.*, s. IX.

AKADEMİK VE ALTERNATİF TARİHÇİLİĞİN SINIRLILIKLARI

Türkiye'de hemen her bilim alanındaki gelişmelere siyasetin gölgesi bariz olarak düşmüştür. Ancak siyasetin gölgesi tarih alanında çok daha açıktır. Bunun nedeni de tarihin bir toplumun dünya görüşünü en iyi yansıtan bir alan olmasıdır. Türkiye'nin siyaset tarihinin önemli kavşak noktalarının tarihin şekillenmesinde işlevsel etkileri olmuştur. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi değerlendirildiğinde en açık örnekler olarak Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşu, Birinci Türk Tarih Kongresi'nin toplanması ve yükseköğretimde tarih öğretiminin yeniden şekillendirilmesi gösterilebilir. 1930'lardaki bu değişiklikler Türkiye'de tarihin belli bir biçimde anlaşılmasının ortamını oluşturmuştur. Sözü edilen ortamın özellikleri 1970'li yılların sonlarına kadar genellikle küçümseyici bir şekilde popüler tarih olarak nitelenen yapıtlar dışında pek tartışılmamış, ancak son birkaç yıl içinde yayınlanan soğukkanlı, bir inceleme olarak nitelenebilecek *Tarih ve İktidar* yapıtıyla kapsamlı bir biçimde betimlenmeye çalışılmıştır. Bu noktada sorulabilecek kritik soru 1930'lu yıllar tarih anlayışının zamanımıza değin neden değişik yön-

leriyle incelenme gereği duyulmadığıdır. Bunun elbette önemli olarak nitelenebilecek nedenleri vardır.

Sözü edilen nedenlere geçmeden önce tam da Birinci Türk Tarih Kongresi'nin yapılmasını takip eden günlerde yayınlanan Burhan Asaf imzalı bir yazıdan bahsetmek anlamlı olabilir. *Kadro* dergisinde yayınlanan "Arkada Kalan Darülfünun" başlıklı bu makale İstanbul Darülfünunu hocalarının yeni tarih yaklaşımlarına bigane kalmalarına yönelik sert bir eleştiri mahiyetindedir. Gene aynı sıralarda Şevket Süreyya Darülfünun'dan "inkılâbın emrinde tek bir orijinal sayfa neşretmemesi" nedeniyle eleştirel bir biçimde bahsetmektedir. Hatta aynı derginin sayfalarında inkılâbın önderlerinin direktiflerinin tartışılmayıp, uygulanacağından dem vurulmaktadır. O dönemde Tarih Kongresi'ndeki kısmi eleştirilerinden dolayı güç duruma düşen A. Zeki Velidi Togan uzun yıllar yurtdışında kalmak zorunluluğuyla karşılaşmıştır. Zeki Velidi'ye yönelik tavrı protesto eden iki kişiden biri Konya'da ortaokul öğretmenliğine, diğeri de Trakya'da bir ilde müze asistanlığına tayin edilmiştir. Protesto telgrafı çekenler Pertev Naili Boratav ve Nihal Atsız'dır. Kültür Bakanlığı yayını olarak "Türk Büyükleri" serisinden çıkan *Zeki Velidi Togan* eserinde Tuncer Baykara olayı anlatırken Pertev Naili Boratav'ın adını anmayarak sadece Nihal Atsız'dan söz eder. Hıfzı Topuz da aynı olayı bir başka şekle dönüştürür: "1930'da fakülteyi bitirir ve o yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne asistan olarak girer. *Boratav*'ın bu asistanlığı ancak iki yıl sürer; 1932'de ırkçı profesör *Zeki Velidi Togan*'ın dört öğrencisi polise başvurarak üniversitede komonist bir öğretim üyesinin bulunduğunu bildirir ve olayı protesto ederler. *Pertev Bey*'i bu olay üzerine Konya'ya sürerler."[1] Durumu bilip bilmemeleriyle, olayı

1 Hıfzı Topuz, *Parıslı Yıllar*, Bilgi Yay., Ankara, 1994, s. 72.

kasıtlı bir biçimde daraltarak ya da farklılaştırarak anlatmalarının burada belirtilmek istenen hususla pek bir ilgisi yoktur. Yayınlanan kitaplarda, örneğin, *Davam ve Davalar ve Neticeleri* yapıtlarında açıklıkla belirtilen olaylar kolaylıkla bir başka biçime dönüştürülüyorsa, hiç bilinmeyen olayların nasıl nakledildiği hakikaten merak konusu olmalıdır. Bu somut duruma benzeyen çok sayıda başka örnekler vardır. Bir yanıyla o dönemde sınırları oldukça belirgin bir tarih anlayışı oluşturulmakta, bu anlayış uzun bir süre devam etmekte, bir yanıyla da yaşanan zaman kesitinde insanlar geçmişle pek fazla meşgul olmamaktadır. 1930'lu yıllar, Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları okunduğunda anlaşılabileceği gibi tarih alanının sınırlarını çok bariz olarak çizmektedir. Bu belirgin çizgi o dönemin bir şekilde araştırılmasının, daha doğrusu sorgulanmasının önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Bir noktaya özellikle dikkat etmek gerekmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri hatıralarının daha başında önemli bir hususa işaret etmektedir: "En doğru tarih, hâdisâtla beraber yazılmalıdır. Yalnız bu hâdisâttan bir hüküm çıkarmak ve istikbale ait istidlâlâtta bulunmak için aradan az çok bir zaman geçmelidir. Sonradan yazılan tarihlerde hakâyık-ı ahvâl ve şuûna tamamiyle ıttıla hasıl olmadığı için 'hakikat'tan ziyade 'hayal'e tesadüf ediliyor ve 'vüsuk'a bedel bir nevi 'edebiyat' görülüyor."[2] Hüseyin Kâzım Kadri bu tür nitelemelerine örnek olarak geçmişe dönüyorsa da, söylemek istedikleri belirgin olarak Cumhuriyet dönüşümüyle ilgili. Cumhuriyet önemli ölçüde yaşanan gerçekliklerin çerçevesini çiziyor ve *Tarih IV* yapıtı yazılacak tarihin içerik bakımından olmasa da anlayış açısından Hüseyin Kâzım Kadri'nin amaçlarıyla uyum halinde olduğunu gösteriyor. An-

2 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*. Yayına hazırlayan: İsmail Kara, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 33-34.

cak Türkiye'de tarih anlayışı üzerinde durulduğunda, görülür ki, muvafıkıyla, muhalifiyle insanlar tarihte hüküm vermenin, yorum yapmanın zamana ihtiyaç gerektirdiği noktasında hemfikir. Aslında geçip giden zamanın olayları şaşırtıcı bir biçime döndürmesinin önlemini sözü edilen hatıratta Hüseyin Kâzım Kadri gösteriyor. Bu tür bir niteleme bir gerçekliği ortaya çıkarır gibi görünüyor. Tarih anlayışı belirgin bir şekilde değişirken yeni görüş doğrultusunda sadece geçmişe dönük olarak kapsamlı bir tarih değil, aynı zamanda yaşanan zaman kesitinin kavranmasını sağlayan bir tarih yazılıyor. Burada önemli olan husus yaşanan zamanın tarihinin yazıldığı yapıt, bariz olarak 1970'li yılların işlevsel bir *Devrim Tarihi ve İnkılâp Tarihi* yapıtını, daha doğrusu Ahmet Mumcu'nun yazdığı, başlığı değiştirilip tekrar tekrar yayınlanan ders kitabını şekillendiriyor. Yeni tarihsel dönüşüme eleştirel bakanların zaman içinde tarihsel gerçeklikleri tahrif edilebileceği endişesini taşımaları sadece yeni oluşturulan görüş sahiplerinin değil, buna eleştirel yaklaşanların da açık olarak şimdiki zamana, güne, tutunup kalmalarına yol açıyor.

Geçmiş bugünden değerlendirildiği zaman insanlar aykırı sorunlar üzerinde durup düşünmüyor. Çok ağırlıklı olmasa da 1940'lı yıllarda modernist olarak nitelenen entelektüeller, daha doğru ifadeyle liberal aydınlar 1948 tarihli Dil-Tarih tasfiyesi konusunda eleştirel bir tutum takınıyorlar. Türk üniversitelerinde özerklik sorununun o dönemden kaynaklandığı şeklinde bir yorum var. Bu tür bir niteleme de ancak 1960 sonrasında somut bilim adamlarının Türk düşüne dünyasının gündemine yeniden girmesiyle ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde 1948 yılında yayınlanan *Üniversitede Solcu Hocalar Meselesi* broşüründe de soruna Osman Turan bir açıklık getirmeye çalışmıştır. Solcu hocalar konusunda duyarlı olanların Zeki Velidi Togan'ın yirmi yıla

yakın süreyle üniversite dışında bırakılması hususunda eleştirel bir tavır geliştirmediğinden şikâyet etmektedir. Aslında bu iki husus ortaya çıkarıldığı zaman dikkat edilmesi gereken nokta o dönemde iki farklı konumda bulunan bilim adamlarının geçerli zihniyetten ne ölçüde aykırı bir yaklaşım sahibi olduklarıdır. Bunların müsesses düşünce nizamının hangi ölçüde dışında durdukları bazı göstergelerle anlaşılabilir. Örneğin burada bahsi geçen insanlardan Osman Turan, 1950'li yılların başlarında yayınlanan *Fuad Köprülü'ye Armağan* seçkisinde Ziya Gökalp'in üç unsurlu sentezinin Türkiye açısından önemli ve olumlu bir dayanak olarak anlaşılması gereği üzerinde durmuştur. Gene bununla bağdaşır bir şekilde 1940'lı yılların başlangıcında Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in düşünce adamı olarak önemini *Yurt ve Dünya* dergisinde yayınladığı uzunca bir makaleyle tebarüz ettirdiği gibi 1953 yılında İngilizce yayınlanan makalesinde de Ziya Gökalp'i Türkiye'nin en önemli düşünürü olarak nitelemiştir. Bir başka biçimde söylemek gerekirse aykırı gibi görünen tarih anlayışlarının birbirine yaklaşan noktaları bulunmaktadır. Sözü edilen iki yaklaşımdan birine katılan kişiler de birbirlerinin değerlendirmelerine eleştirel bakmışlardır. Bir anlamda tam da o yıllardaki Türk tarihçiliğindeki temel eğilim Şerif Mardin'in 1950 yılında yazdığı bir makalede belirttiği gibidir: "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ilk tesiri negatif yüklemleri olan bir aktivitede görülür: Osmanlı kültürü ve Osmanlıcı ideallerden uzaklaşma çabası."[3] Mardin'in hemen akabinde belirttiği üzere "Osmanlı tarihi üzerine incelemelerin 1940'lara, Atatürk'ün ölümünden sonraya rastgelmesi daha kolay anlaşılır."[4] Şerif Mardin'in bu makalede öne sürdüğü görüşler-

3 Şerif Mardin, "Türk Tarih Yazımında Son Eğilimler", *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., 1991, s. 291.

4 *a.g.e.*, s. 293.

le bir ölçüde çakışan nitelemeleri Halil Inalcık'ın 1953 yılında yayınlanan benzer bir başlık taşıyan maklesinde de yakalamak olanaklıdır. Bir başka şekilde belirtmek gerekirse Cumhuriyet döneminin 1930'lu yıllar tarihçiliği uzun yıllar kalıcı izler bırakacak tarzda gelişmiş gibidir. Ancak biraz önce de belirtildiği gibi artık 1950'lere gelirken Türk tarihçiliğinde yakın döneme, bir başka deyişle Osmanlı'ya bir yönelme görülmektedir. Genel konulardaki duyarlılığı sınırlı bir tarihçinin saptaması da benzeri doğrultudadır: "Kaldı ki, ülkemizde bilimsel tarih araştırmaları oldukça yeni sayılır. 1950'lerden bu yana yapılan çalışmalarla ancak Osmanlı'nın kuruluşu ve gelişmesi hakkında yeterli bilgi edinilmiştir denilebilir."[5] Görüldüğü üzere yukarıda ifadelendirilen görüşlere duyarlı olmayan tarihçiler de 1950'li yılları bir konu değişikliğinin başlangıç noktası olarak telakki etmişlerdir. 1930'lu yıllar tarihçilerinin eserlerinin birikiminin ne tür sonuçlara ulaştığının bariz görüntülerini Aydın Taneri'nin *Türk Devlet Geleneği* başlıklı kitabının alıntıladığı değişik görüşteki entelektüellerin yaklaşımlarında yakalamak mümkündür. Onun için hem 1930'ların zihniyetini bir biçimde bilmek, hem de 1950'li yılların başlarından itibaren ortaya çıkan konu değişikliğinin etkilerini fark etmeye çalışmak gerekmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken konuların başında diğer sosyal bilim dallarında uzmanlaşan entelektüellerin ya da genelde entelektüellerin bir tarih sorunu, bir tarih problemiyle karşılaşmamalarıdır. Onların gündeminde zaten geçmişle bağlantılı olarak tarih yoktur. Osmanlı toplumu hakkında 1960'lı yılların ortalarında yapılmaya başlanan yorumlar bu nedenle hemen hiç önemsenmemiştir. Entelektüllerin temel ilgisi yaşanılan zaman kesiti ve gelecekle

5 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. XI.

sınırlıdır. Onun için tarihe bir şekilde ilgi duymaya başlayan entelektüellerin tarihe bugünden bakmak gerektiği biçiminde düşünmeleri doğaldır. 1940'lı yılların sosyologları ile 1960'lı yılların siyaset bilimcileri ve iktisatçıları birkaç istisna dışında Osmanlı toplumu ve tarihiyle ilgili değildir. 1940'lı yılların belki de istisnai olarak bir tek sosyoloğu, Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik sorunlarıyla meşgul olmuştur. Muhtemelen tarih dışı alanlardaki sosyal bilimcilerin tarihe ilgisizliklerinin altında 1930'lu yıllar tarih anlayışının örtük etkileri yatmaktadır. Zaten daha sonraki dönemde sözü edilen tarih anlayışına en yatkın entelektüeller bile resmi tarih kavramını kullanmaya başlamışlardır. 1930'lu yılların tarihiyle ilgi, belirgin tarih yorumundan kuşku duyulmaya başlanmakla ortaya çıkmıştır. O zamana değin dönemin getirdiği konu değişikliğine karşın tarih 1930'lu yıllardaki çerçevesinde anlaşılmıştır. O dönemin bariz etkilerinin varlığı aşikârdır. Dolayısıyla geçmişle bağlantılandırılmış bir tarih anlayışı yoktur. O tür bir yönelim ancak 1970'lerin sonlarından itibaren sorunların anlaşılması halinde çözümlenebileceği sanısına kapılanlarda görülmektedir. Nitekim Türkiye'nin sorunlarını acil olarak çözümlemek isteyenler giderek artan bir biçimde Osmanlı toplumunun sorunlarını anlamaya çalışmışlardır. Osmanlı döneminin Türk toplumunun gündemine girdiği tarih bir nebze 1960'lar ortasında ama ağırlıklı olarak 1980'ler sonrasındadır. Ancak geçmiş dönem tarihinin değerlendirilmesi, en azından ilk sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun merak edilmesinden kaynaklanmamaktadır. Sorun temelde günün sorunlarına yanıt arama teşebbüsüdür. Bunun en güzel göstergesi de o sıralar yayınlanan etkin bir yapıtın adıdır: *Devrim Stratejileri Açısından Osmanlı Toplum Yapısı*. 1969 yılında yayınlanan bu yapıt sorunu 1960'lı yılların bir sorunu olarak görmekte ve Osmanlı toplum ya-

pısı tartışmalarını bunun bir vesilesi olarak değerlendirmektedir. *Osmanlı Toplum Yapısı* yapıtı temel anlayışları, temel yaklaşımları tartıştığı gibi, o dönemde Osmanlı toplumu hakkında bilgilenmenin de yolunu açmayı denemektedir. *Osmanlı Toplum Yapısı* ve benzeri yapıtlar Türkiye'de düşünsel yeni yönelimin çerçevesinde geçmiş hakkında bilgilenmenin de ipuçlarını vermektedir.

Bu noktada ilginç bir özellik de anılan kitapta tarihçilerin çalışmalarının özetlenmesinde görülmektedir. Osmanlı tarihçilerinin yazdıkları, kendi belirttikleri, kendi yorumları açısından değil, salt genel yorumlarda yararlanılabilecek ham malzeme olarak anlaşılmaktadır. Zaten sözü edilen yıllarda Osmanlı tarihçileri aynı zamanda belki de genel konulara yaklaşımın ilk örneklerini sergilemektedir. 1970'lerin başında Ömer Lütfi Barkan Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına bir ucundan katılmıştır. Halil İnalcık'ın bu hususlarda görüş beyan etmesi oldukça sonradır. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu üzerine *The Nature of Traditional Society* makalesi 1964, *Capital Formation in the Ottoman Empire* başlıklı bir başka makalesi ise 1969 tarihini taşımaktadır. Ama Osmanlı toplum yapısı konusunda genel yaklaşımlara ilişkin düşüncelerini açıkladığı 1986 Tarih Kongresi'ndeki konuşması üzerine onunla Türkiye'nin baştarihçisi diye gırgır geçilmiştir. Kongre izlenimlerini içeren bir dergi yazısında açıkça görülebileceği gibi tutum pek fazla değişmemiş, Osmanlı tarihçilerinin belirttikleri genel yorumlarda kullanılabilecek ham malzemeler olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı tarihçilerinin ne tür teorik kaygıları olabileceği düşünülmediği gibi, söyledikleri, daha doğrusu ürünleri ne tür bir bütünsellik içine oturtulabilir ya da örtük olarak hangi teorik yaklaşımlarla uyum halindedir diye araştırılmamıştır. Örneğin, *Annales* ekolü hakkında günümüz tarihçileri basit kimi yorumlar yaparken Osmanlı tarihçilerinin konuya nasıl yak-

laştıklarını merak etmemişlerdir. Dolayısıyla tarihçiler genel yaklaşımlardan, ideolojilerden uzak insanlar olarak nitelenmişlerdir. Osmanlı tarihçileri en azından bir kesimi itibariyle bu tür değerlendirmelere karşı duyarlı olmamışlardır. Aslında bu noktada Osmanlı tarihçilerinin konuya nasıl yaklaştıklarını anlamanın bir yolu bulunmalıdır. Bu yol genellikle onların kendi ürünleri hakkındaki fikirlerinin öğrenilmesiyle değil, tarihçilerin çalışmalarının bir nebze dışarıdan değerlendirilmesiyle ortaya çıkar. Türkiye'de şimdiye değin böylesi bir değerlendirme yapılmamışa benzemektedir. Yakın gelecekte böyle bir değerlendirmenin zuhur edeceğine dair de herhangi bir emare yoktur.

Değişik konumdaki düşünce adamlarının bazı konuları değerlendirmeleri şaşılacak benzerlikler ortaya çıkarmaktadır. Asıl şaşırtıcı olan nokta Osmanlı tarihçilerinin, genelde tarihçilerin yukarıda belirtilen tarzda yaklaşımlarla neredeyse özdeşleşen bir şekilde konuyu değerlendirmeleridir. Tarihçiler, örneğin biri, Bekir Sıtkı Baykal, Osmanlı toplumunun ancak her döneminin açıklığa kavuşması halinde terkip gücü yüksek bir tarihçinin Osmanlı toplumu hakkında bir genelleme yapabileceğini, 1975 yılında yapılan tarih öğretimine dair bir seminerde açıklıkla belirtmiştir. Bir tarihçi de yenilerde, geçen zaman içinde pek bir şey değişmediğini ihsas eder bir tarzda konuyu ele almaktadır: "Bu araştırmada 'Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları' genel başlığı altında birinci elden kaynaklardan edindiğimiz ve çok az bilinen ya da hiç bilinmeyen kimi bilgileri aktarmaya çalışacağız. Genel yorumlardan ve sonuçlardan bilerek sakınıyoruz. Amacımız, öncelikle neyin nerede, ne zaman, nasıl olduğunu, kurum ve kuruluşların içinde bulundukları gerçek durumu saptamaktır. Bunu gerçekleştirebilirsek, yıkılışın nedenleri, yoruma gerek bırakılmayacak biçimde kendiliğinden ortaya

çıkacaktır."[6] Zihniyetin süregittiğinin en belirgin göstergesi de bu tür nitelemelerdir. Genellemeleri önemsemeyen, hatta genelleme konusundaki itici tavırları örneğin Selçuklu tarihi ile ilgili bazı eserlerde de görmek mümkündür. Hatta bir başka hususa daha dikkat etmek gerekmektedir. O da geçmiş dönem tarihçilerinin yazdıklarında tarihe soyut düzeyde bakma eğiliminin çok daha belirgin olarak ortaya çıktığıdır. Bu tarz anlayışlar tarihçileri rahatsız etmediği gibi başkaları açısından da sorun oluşturmamaktadır. Ancak tarihçilerin, Osmanlı tarihçilerinin şikâyetleri, kimi sorunları anlayış biçimleri konunun aydınlatılması noktasında önemli ipuçları sunmaktadır. Meselâ, Mustafa Akdağ *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*'ni yazarken "Türkiye'de şimdiyi geçmişe bağlayan doğru bir tarih bilinci(nin) hiç bir zaman uyanma"dığından şikâyet etmektedir. Bu şikâyete tarihçilerden daha çok sosyologların duyarlı olması önemli bir hususdur. Tarihçiler dışarıdan kendilerine yapılan nitelemelerden daha çok kendi doğal akademik gelişmeleri süresince karşılaştıkları problemler nedeniyle yaratıcı olmaktadır. Önemli olan nokta son dönem tarihçilerinin yöntem sorunuyla ilgilenmemeleri, sadece karşılaştıkları somut sorunları çözmeye yönelmeleridir. Sorunu soyut düzlemde araştırmama eğilimi insanları zaman içinde ortak sayılabilecek bir noktaya getirmiştir. İnsanların somut tercihlerini bırakıp soyutlamalarla ilgilenmemeleri şaşırtıcı benzerliklerin ortaya çıkmasını engellemişe benzemektedir. Bu noktada ister istemez sosyal tarih, daha doğrusu alternatif tarih terim ya da kavramlarını kullananların yaklaşımları gündeme gelmektedir.

Burada ortaya çıkabilecek işlevsel bir husus sorunun tümüyle anlaşılmasına bir nebze katkıda bulunabilir. Sina Ak-

---

6 *a.g.e.*, s. XII.

şin'in editörlüğünde yayınlanan dört ciltlik *Türkiye Tarihi* bu açıdan önemli bir örnek olarak gösterilebilir. Türk tarihçiliği konusunda önemli bir aşama olarak nitelenen bu kitap "Türk tarihçiliğinin hali pür melâli"ni ortaya koymayı amaçladığını belirtmekte ve ırkçı nitelemesine maruz kalındığında da tepkisel bir çıkış yapılmaktadır. Bu yapıta genel bir bakış Türk tarihinin hangi noktalarda alternatif bir biçime dönüştürüldüğü sorusunu beraberinde getirmektedir. Ancak konunun anlaşılması bir başka çalışmanın değerlendirilmesiyle somutlaştırılabilir. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* başlıklı bir çalışmada yazarı tarafından belli bir dönem, bir başkasından alınan bir kavramla değerlendirilmektedir: *"Üçüncü Meşrutiyet:* Goloğlu, 1920 yılının olaylarını anlattığı 3. kitabını *'Üçüncü Meşrutiyet'* diye adlandırmış bulunmaktadır. Bu çok çarpıcı adı, Goloğlu, Birinci Büyük Millet Meclisi için kullanmaktadır ki, Padişahlığın resmen devam ettiği düşünülürse, bu siyasal düzene meşrutiyet demenin ne denli isabetli olduğu anlaşılır. Bununla birlikte 'Üçüncü Meşrutiyet' deyiminin daha önce başlayan bir dönemi kapsamak üzere de kullanılabileceğini sanıyoruz."[7] Bu çalışmanın yayınlanmasından bir süre sonra konuya yanlış yaklaştığını ve Tarık Zafer Tunaya'nın uyarısı üzerine yanlış yorumundan uzaklaştığını aktarmaktadır: "Mahmut Goloğlu TBMM'nin kurulması üzerine açılan döneme 'Üçüncü Meşrutiyet' adını vermişti... *Mutlakiyete Dönüş'te* Goloğlu'nun nitelemesini benimsemiştim. Şimdilerde ise hocam Tarık Zafer Tunaya'nın da eleştirisini dikkate alarak, artık bunu uygun bulmuyorum. Zira Goloğlu'nun tahlili biçimsel bir açıdan doğru olmakla birlikte, TBMM'de mevcut olan yoğun devrimci niteliği ya da gizilliği (potansiyeli) gözardı ettiği için, pek isabetli sayılamaz. Üçüncü bir meşruti-

7 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yay., İstanbul, 1983, s. 60.

yet aranacaksa bu, herhalde Ekim 1919-Mart 1920 dönemi olmalıdır."[8] Aktarılan hususlardan Sina Akşin'in yorumunun değiştiği ortaya çıkmaktadır. Hatta kendi çalışmaları hakkında "Biraz iktisatçılara özenerek buna mikro-tarih diyorum" şeklinde bir nitelemede bulunmaktadır. Böylesi yaklaşımların nereden kaynaklandığı gerçeğini bir kenara bırakıp, tarih anlayışının daha açık bir şekilde sergilenmesini mümkün kılacak hususlara dikkat etmek gerekmektedir. Bu açıdan bir başka nitelemesi önemli bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır: "Ne var ki, küçük-tarih çalışmalarına dayanmayan büyük-tarih çalışmalarının temelsiz kaldığını, ayrıca küçük-tarihle bizzat uğraşmamış tarihçilerin büyük-tarih yapmakta pek başarılı olamayacaklarını sanıyorum."[9] Yapılan bu alıntı genelde kısa süreli tarih kesitlerinin ayrıntılı sergilemesini yapmaya çalışan tarihçilerin genel konulara yaklaşımda ne ölçüde başarılı olduklarını anlamaya çalışmak açısından bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Sözü edilen tarihçinin ayrıntılı olarak bildiği dönemleri adlandırma, niteleme ve değerlendirme bakımından ne ölçüde yeterli olduğunu anlamak için 'Üçüncü Meşrutiyet' nitelemesinin ve ondan vazgeçilmesinin yapılan araştırmalardan, bilinen somut durumlardan, gerçekliklerden çok, başka nedenlerden kaynaklandığıdır. Örnek olarak üzerinde durulabilecek bir başka yapıt *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*'dır. Bu yapıtın yirmi yıl arayla yapılan iki ayrı baskısında genellemelerin ve sol akımların değerlendirilmesinin hiç değişmemiş olması haklı olarak bulunan onca belgenin neye yaradığını sordurtmaktadır. Verilebilecek çok sayıda başka örnek de durumun bir şekilde başka türlü bir tarih yazımı teşebbüsünde bulunanlar için de farklı olmadığını gös-

8 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele - Son Meşrutiyet 1919-1920*, Cem Yay., İstanbul, s. 5.

9 *a.g.e.*, s. 7.

termektedir. Aynı niteleme *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* yapıtı için de geçerlidir. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması - 1923-1931*, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarının yorumlanması bakımından önemli katkılar getirmektedir. Ancak bu yapıtın yeni baskılarında da yeni belgelerin kullanılmış olması yazarın bakış açısı konusunda bir farklılaşmaya yol açmamaktadır. Bir başka biçimde söylenirse, Türkiye'de tarih ya da alternatif tarih olarak nitelenen ve nitelenebilecek çalışmaların önemli bir kısmı Türkiye'de eleştirilen klasik tarih çalışmalarının olumluluklarını ve zaaflarını taşımaktadır. Bunun, daha doğrusu zaafların aşılmasının yolu Türkiye'de, Türkçe'de yayınlanmış metot yapıtlarında yaklaşımlarla hiç değilse bazı tarih çalışmalarının değerlendirilmesinden geçer. Hemen herkes şu veya bu kitaba Carr'ın nitelediği doğrultuda "tarihsel roman" ya da "propaganda" kitabı demiştir, fakat hemen hiç kimse Türk tarihçiliğinin kimi ürünlerini onun deyişiyle bir "zamk ve makas tarihi" olarak nitelememiştir. Bu gözle Türk tarihçiliğinin örneklerine bakmak bazı önemli saptamalara ulaşmak yanında, belki de akademik sayılmayan popüler tarih çalışmalarına züppece yaklaşmayı ortadan kaldıracaktır.

İki husus özellikle önemlidir. Tarih bir yorum olarak anlaşılmadığı sürece, sonu gelmez ve bulunamaz belgelerle her geçen gün yeni, daha yeni, yepyeni tarihler yazılacaktır. Böylesi bir anlayış tarihi, tarihi gerçekliklerin anlaşılmasını hep erteleyecektir. Belge fetişizmi tarihin kavranışını bir noktanın ilerisine götürmez, götüremez. Böyle olmasaydı uzun yılların çalışma birikiminden kimsenin rahatsız olmaması gerekirdi. İkinci husus tarihin genellikle siyasal ve askeri gelişmelerin tarihi olarak anlaşılmasıdır. Tarihin 'düşünen insanın zihniyetini' algılamak suretiyle anlaşılabileceği pek hesaba katılmamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin geçmişi,

geçmiş dönem Türk tarihi düşünce tarihi olarak düşünülmemektedir. Aslında dönem dönem Türkiye'de tarihçiliğin askeri gelişmeler, siyasal gelişmeler bir süre geçtikten sonra da ekonomik gelişmeler bir şekilde saptandıktan sonra basitçe anlaşılabileceği sanılmaktadır. Bu anlamda son dönemde ortaya çıkan sosyal tarih ya da / ve de alternatif tarih anlayışı geçmiş dönem tarihçiliğinden özde farklı değildir. Zaten Türk tarihçiliğini anlamlandırma süreci bir yönüyle tarihçiyi de anlamaya yönelik olmamaktadır. Onun için Türk tarihçiliğinin anlaşılmasının yolu yazdıkları, kaleme aldıkları çalışmalardan daha çok tarihçilerin tanınmasından geçer. Bu anlamda Cemil Meriç'in bir genellemesi konunun anlaşılması açısından işlevsel gibi görünmektedir: "Bir adamı tanımak için düşüncelerini, acılarını, heyecanlarını bilmemiz lazım, hiç değilse. Hayatının maddi olaylarıyla ancak kronoloji yapılabilir. Kronoloji: aptalların tarihi."[10] Fuad Köprülü'den, Osman Turan'dan Mustafa Akdağ'a anlaşılmamış tarihçilerin mevcut yaklaşımları aşan yanları akademik ve alternatif tarihi de zenginleştirecek gibi görünmektedir. Türkiye'de somut sorunları halletme kolaycılığı ve siyaset duyarlılığı tarihsel nitelikteki çalışmaları basitleştirmişe benzemektedir. Türkiye'de tarihçiliğin geleneğinden yararlanma iki ayrı mecrada seyreden tarihçiliğin açmazlarını ortadan kaldırma potansiyeline sahip gibi görünmektedir.

Haziran 1994

10 Cemil Meriç, "Fildişi Kule'den", *Hisar*, C. IX, No: 68, (Ağustos 1969), s. 6.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1940'lı Yıllar Türk Düşünce Dünyası

TÜRKİYE'DE SOSYAL BİLİMLERDEKİ GELİŞMELERİN DİNAMİZMİ VE TIKANIKLIKLARI

Türkiye'de sosyal bilim anlayışlarını doğru değerlendirmek için 1940'lı yıllardaki dinamizm ile 1960 sonrasının dinamizminin ve tıkanıklıklarının bariz vasıfları üzerinde durmak anlamlı olabilir. 1940'lı yılların sosyal bilim anlayışından teverüs edilen özelllikler kadar birikimin kullanılmayışına da dikkat edilmelidir. Bunun yolu da 1940'ların akademik çalışmalarıyla 1960 sonrasının bilimsel çalışmalarının karşılaştırılmasından geçer. Öncelikle iki dönemin ortak ve farklı özellliklerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Ortak özellikler arasında Doğu kültür birikiminin önemsenmemesi, Cumhuriyet değişikliklerinin özellikle laiklik bağlamında savunulması ve ampirik çalışmaların öneminin abartılması gösterilebilir.

(a) Doğu kültür birikiminin önemsenmemesi: Cumhuriyet'in ilk yıllarının özelliği yakın dönem tarihinin yadsınması yanında genelde Doğu kültür birikiminin önemsenmeyişinde yakalanabilir. Durum hem siyasal hem de kültürel geçmişin yok sayılmasında somutlaşmaktadır. Cumhuriyet değişiklikleri bir olgu olarak algılanıp tarihsel gelişimin

bir sonucu şeklinde anlaşılmak yerine, olumlu geleceğin bir başlangıcı nitelemesiyle değerlendirilmektedir. 1960 sonrasında da Doğu kültür birikimi anlık gerekçeler dışında gündeme getirilmemekte ya da gayet sığ bir biçimde vurgulanmaktadır.

(b) Cumhuriyet değişikliklerinin özellikle laiklik bağlamında savunulması: Bu durum 1960 sonrasında olduğu kadar 1940 döneminde de belli bir katılık içinde benimsenmektedir. İki dönemde de değişik düşün odaklarının laiklik konusundaki katı benimseyici tutumu süregitmiştir. Bu temel eğilimi son sıralardaki sapma dışında Cumhuriyet döneminde bilim alanının temel doğrultusu olarak kabullenmek gerekmektedir. Laiklik anlayışının doğruluğu ya da yanlışlığından öte önemli olan derinlikli değerlendirilişidir.

(c) Ampirik çalışmaların öneminin abartılması: Temel düşünsel doğrultu konusunda tartışma olmadığı, düşün hayatının birörnek bir görünüm arzettiği zaman ampirik çalışmaların gerektiğinden fazla önmesenmesinin yadırganacak bir tarafı yoktur. 1940'lı yılların akademik çalışmalarının en bariz vasıflarından biri yeterince somut bilgi ortaya konmadığı sürece soyutlamalarda acele edilmemesi gereğinin sürekli vurgulanmasıdır. Ancak 1940'lı yılların akademik çalışmalarının soyutlama düzeyinin önemli ölçüde daha ileri olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü 1960 sonrasının şekilsiz çağdaşlaşmacılığı çok daha esnektir ve asgari müşterekleri çok daha geniştir.

Tüm bu benzer nitelikler içinde bile Hilmi Ziya Ülken'in daha belirgin bir şekilde genel eğilim çerçevesinin dışında farklı bir yerde durduğu söylenebilir. Hilmi Ziya Ülken'in katılmadığı düşünsel eğilimleri bile öğrenmeye ve değerlendirmeye çalıştığı görülmektedir.

Evrensel olana açık olmakta sınırlılık, dar anlamda siyaset ile ilginin zaman içinde artışı, sorunları disiplinlerarası

bir anlayışla algılama eğiliminin azalışı, düşünsel tartışmaların mevcudiyeti ve boyutunun genişliği konusundaki değişiklik ile bizzat üniversite ve bilim hakkındaki düşüncelerin giderek daha dar bir biçimde algılanması farklılıklar olarak saptanabilir.

(a) Evrensel olana açık olmakta sınırlılık: 1940'lı yılların temel eğilimi çağa, geçmişe ve dünyaya açıklıktır. Bu açıklık bilimsel kuramların anlaşılmasına yönelik olup bir çeşitlilik de arzetmektedir. Hilmi Ziya Ülken'in "Medeniyetin Yürüyüşü" makalesinde de belirtildiği gibi her tür düşünsel genellemenin ciddiyetle değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Evrensel teoriler konusunda doğru tercih yapıldığı şeklinde mekanik bir anlayış da yoktur. Öğrenme merak ve gereksiniminin 1960 sonrasında göreli olarak azaldığı ve Türkiye'nin içine kapanıldığı söylenebilir. Bu nedenle de ampirik çalışmalar belki başka nedenlerin de etkisiyle 1960 sonrasında daha çok abartılmıştır. 'Otarşi İlletinin' eleştirilmek bir yana 1960 sonrası bilimsel çalışmaların temel bir zaafı olduğu belirtilebilir.

(b) Dar anlamda siyaset ile ilginin zaman içinde artışı: 1940'lı yılların siyasal yapısı da güncel siyasetten önemli ölçüde uzaklığı beraberinde getirmiştir. 1960 sonrasında ise bilime siyasette yol gösterici bir işlev yükleme eğilimi siyaset ile bilimi iç içe sokmuştur. Dar anlamda siyasetle ilgi genel yaklaşımların derinlikli kavranmasından ziyade güncel siyasal sorunların çözümlenmesinde bir araç olarak algılanması sonucunu doğurmuştur. Sosyoloji çalışmaları açısından 1940'lı yıllarda bariz olan genel siyasetten uzaklık tarih çalışmaları bakımından da söz konusu edilebilir.

(c) Sorunları disipinlinlerarası bir anlayışla algılama eğiliminin azalışı: Evrensel kuramlara açık olma sorunları disiplinlerarası bir anlayışla algılama eğilimini güçlendirmiştir. Bunun gerekliliğini belirten çok sayıda önemli makale

olduğu gibi, bütünsel bakış açısının işlevselliği sürekli şekilde vurgulanmıştır. 1940'lı yıllarda bilim adamlarının çalışmalarının yaygınlığı disiplinlerarası bir çalışma anlayışını doğal olarak beraberinde getirmiştir. 1960 sonrasında ise dar anlamda uzmanlık öne çıkmıştır. Bu konuyu doğru temellendirmek için Fuad Köprülü, Hilmi Ziya Ülken ve Niyazi Berkes'in araştırmaları ile 1960 sonrası tarih, sosyoloji ve felsefe araştırmaları karşılaştırılabilir.

(d) Düşünsel tartışmaların mevcudiyeti ve boyutunun genişliği: Düşünsel tartışmaların mevcudiyeti ve boyutunun genişliği tartışmaların dar anlamda siyasetin dışında gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle medeniyet anlayışı ve orijinal eserlerin üretimi hevesi yoğun bir tartışmayı gündeme getirmektedir. 1960 sonrasının genel kabullenilmiş doğrultusu çerçevesinde birkaç dipnotla halledilebilecek sorunlar 1940'lı yıllarda bilim adamlarının kendi mantaliteleri doğrultusunda açımlanmaya çalışılmaktadır. 1960 sonrasında böylesi bir eğilime rastlanmaktan ziyade güncel siyasete yakın bir tercih görünmektedir.

(e) Bilim ve üniversite sorununun giderek daha dar bir biçimde algılanması: 1940'lı yıllarda yapılan bilimsel çalışmaların dünya bilim âlemince kabul görmesi esas alınırken, 1960 sonrasında evrensel düzeyde yapıt üretme hevesi bulunmamaktadır. Muzaffer Şerif'ten Fuad Köprülü'ye ve Mümtaz Turhan'a kadar çoğu bilim adamı genel kabul görmüş yapıtlar yayınlamayı olağanüstü ciddiye almaktadırlar. Üniversite sorununu da derinlemesine tartışmaktadırlar. 1960 sonrasının bilim adamları ise genellikle kendilerinin ve çağdaşlarının daha çok popüler çalışmalarını göz önünde tutarak 1960 sonrasını bir aşama, hem de önemli bir aşama saymak anlayışında birleşmektedirler.

Sorun genelde incelendiğinde süreç içinde Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişiminin belirli bir biçimde, önemli öl-

çüde tıkandığı söylenebilir. Bu saptama tarih ve sosyoloji çalışmalarında somutlaştırılarak temellendirilebilir. Sözü edilen tıkanıklık sadece ve sınırlı olarak belirli bir düşünsel yaklaşımla ilişkili değildir. Tıkanıklığı her tür düşünsel eğilim içinde somutlaştırmak mümkündür.

Mayıs 1989

1940'LI YILLAR DÜŞÜNCE DÜNYASI VE TANZİMAT

1940'lı yılların bilim adamlarının Tanzimat değerlendirmesi 1960 sonrasında Tanzimat konusundaki tahlillerden önemli ölçüde farklıdır. 1940'lı yılların bilim adamları arasında da Hilmi Ziya Ülken daha derinlikli bir Tanzimat yorumu yapmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'in döneminin ve sonrasının düşün adamlarını etkilemesi sözü edilen yorumun önemini belirleyebilir. Konu genel olarak irdelendiğinde 1940'lı yılların düşünce dünyasının farklı yaklaşımının ipuçları yakalanabilir. Birkaç başlık altında farklılığın belirginleştirilmesi mümkündür.

Tarih konusunun soyut anlamda ciddiye alınıp önemsenmesi. Bu konuda Ülken ve Adnan Adıvar'ın tarihte yönteme ilişkin düşünceleri üzerinde derinlemesine durulmalıdır.

Yakın tarihin 1960 sonrasında olduğunun aksine genel nitelemeler dışında ayrıntılı olarak inceleme gereğinin belirtilmesi ve bunun *Tanzimat I* gibi yapıtlarla somutlaştırılması.

Dar anlamda güncel siyasetle ilginin belirgin azlığı.

1940'lı yılların bilim adamlarının 1960'lı yıllar bilim

adamlarına göre Tanzimat değişikliklerine daha fazla önem verdikleri gözlenmektedir.

1940'lı yılların bilim adamlarının Türk düşünce tarihi yazma denemelerine karşın, 1960 sonrasında böylesi girişimler dışında siyasal gelişmeleri incelemekte yoğunlaşıldığı görülmektedir. Özellikle Tanzimat dönemi de yaygın olarak Berkes ve Ülken'in yapıtlarından kaynaklanarak değerlendirilmektedir.

1960 sonrasında yazılan yapıtlarda sığ da olsa bariz bir Hilmi Ziya ve Niyazi Berkes etkisi vardır.

Hilmi Ziya Ülken ve Niyazi Berkes'in Cumhuriyet değişikliklerini bir çıkış noktası olarak düşünmelerine karşın, 1960 sonrası bilim adamlarının genellikle mütekâmil bir aşama şeklinde değerlendirdikleri görülmektedir.

1940'lı yılların düşünce dünyası "Garbı boş bir kalıp ve mücerred bir şekil olarak almaya" bir tepki ve "müsavat ve hürriyet fikirlerini, müşahhas muhtevaları olan canlı fikirler" kılmaya bir taleptir. Bu amaç gerçekleştirilmeye çalışılırken "en geniş mikyasta insana gitme(nin) ve derin manâda kendimizi bulmayı temin edece(ği)" anlayışına yaslanılmıştır. Zaten daha sonra Cumhuriyet'in yeni bir Tanzimat olarak değerlendirilişi ve Türk düşüncesinin nereye gittiği hususundaki endişeler garbın boş bir kalıp ve mücerred bir şekil olarak anlaşılmasına ve memleketi tanımak yolundaki eğilimlerin sekteye uğratılmasına yönelik bir tepki şeklinde anlamlandırılmalıdır. Hilmi Ziya Ülken'in ve Niyazi Berkes'in Türk toplumunun farklı özellikleri konusundaki düşünceleri ve yaşadıkları dönemin düşün ürünlerine karşı tepkilerinin mantıki ve kendi içinde tutarlı bir izahı olmalıdır. Bu izah 1940'lı yılların bilim adamlarının Tanzimat değerlendirmelerinin derinliğinin göstergesidir.

Kasım 1989

NİYAZİ BERKES'İN TARİHSEL VE SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARININ TÜRK DÜŞÜN YAŞAMI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Türkiye'nin düşün yaşamı hakkındaki tahliller 1940'lı yıllarda olağanüstü olumsuzdur. Ülkenin akademik hayatına kültürel birikimi ve yoğun yayın faaliyeti ile damgasını vuran Hilmi Ziya Ülken düşünsel açıdan patolojik bir durumun yaşandığı kanaatindedir. Düşünce yaşamına yönelik bir hiciv denemesi sayılabilecek *Şeytanla Konuşmalar* yapıtında sözü edilen saptamanın çok sayıda örnekleriyle karşılaşılmaktadır: "Nazmın gölgesinde kurumuş ota benziyor. Bahri tavil, mücessa nesir, 'tetabuu izafat', haşiv, itnap, tekrar, mefhum kıtlığı, sıfat bolluğu, fikirsizlik, gıdasızlık, kansızlık."[1] Yapıtın 'Nesre Dair' kısmındaki bu nitelemelerinin hemen ardından konuyu biraz daha açmaktadır: "Daha yenilere gelince, alafranga taklidi deyip geçeceksin. Kimi tekke ağzı, kimi medrese kokuyor; kimi kanun maddesi, kimi de Babıâli edası; kimi laubali, kimi fazla ciddi; kimi kelime canbazı, kimi belâgat budalası; kimi tekrar meraklısı, kimi İncil kopyası, kimi tersine çevrilmiş frenk elbisesi, ki-

1 Hilmi Ziya Ülken, *Şeytanla Konuşmalar*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1942, s. 86.

mi külhani, kimi mahalle ağzı, kimi burjuva taklidi, kimi proletarya!"[2] Hilmi Ziya Ülken'in *İnsan* dergisinde yayınlanan "Medeniyetin Yürüyüşü" makalesinde de ifadelendirilen bu düşünceler *Şeytanla Konuşmalar* yapıtında daha net ve daha çarpıcı bir şekilde ortaya konulmuştur. Benzeri saptamaları dönemin önde gelen çoğu akademisyeninde görmek mümkündür. Niyazi Berkes'in yazdıkları da aynı doğrultudadır: "Bizim garp ilmi ile tanışmamız yeni bir şey değildir. Şöyle böyle yüz yıllık bir geçmişi vardır. Bu müddet içinde yüzlerce genç garbın en büyük şehirlerinde, en büyük üniversitelerinde, en mühim ilim kollarında okudular veya okutturuldular ve kazandıkları bilgileri memlekete taşıdılar. Hatta, mesela hekimlikte olduğu gibi, yurdumuzda değerli araştırmalar yapan, yeni şeyler bulan ilim adamları da yetişmiştir. Böyle olmakla beraber, doğruyu söylemek lazım, biz hâlâ ilmi müstakil bir hale getiremedik. Yani garpta olduğu kadar bile bir ilim an'anesi, terbiyesi, zihniyeti kuramadık. Bunu bilhassa sosyal ilimler sahasında görürüz. Bu sahalarda henüz daha ne garpta yapılan çalışmaları ve ilerlemeleri yettiği kadar biliyoruz, ne de onlara bir şey katmış bulunuyoruz. Bunun en iyi işaretini bu yollarda taklitçilik ve ezbercilik ötesine gidemeyişimizde görürüz."[3] Başka birçok örnekle yaygın olduğu gösterilebilecek düşünsel düzey konusundaki olumsuz görüntü muhalif bir müdahaleyi gündeme getirmektedir. Ancak muhalif müdahale homojen bir yapılanma sergilemektedir.

1940'lı yılların düşünen insanlarının düşünsel sorunları vardır. Düşünsel konumdan bağımsız olarak düşüncede evrensele açıklık ve evrensel düzeyde bilimsel üretim önemsenmektedir. Bu nedenle de düşünen insanın bilgilendirici

2 *a.g.e.*, s. 87.

3 Niyazi Berkes, "İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, C. III, No: 20, (İlkteşrin 1942), s. 271.

niteliği üzerinde özenle durulmaktadır. Çeviri faaliyetleri izlenerek değerlendirilmektedir. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarının düşünsel ve akademik yayınları hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Resmi ideolojiyle çok temel çelişkiler olmasa da bilimsel faaliyetlerin propaganda mahiyetinde bir nitelik kazanmasına karşı somut bir tepki vardır. Bazı bilim adamlarında siyasal boyutu da olan bir muhalif tutum söz konusudur. Siyasal boyutlu muhalif eğilime Hilmi Ziya Ülken, Behice Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'ın yazdıkları örnek olarak gösterilebilir. Hilmi Ziya düşünsel yaklaşımıyla özellikle Behice Boran ve Muzaffer Şerif'i etkilemiştir. Hilmi Ziya Ülken'in düşünsel etkisi Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'ın üzerinde de görülmektedir. Ancak zaman içinde Hilmi Ziya Ülken'in düşünce dünyası belli ölçüde değişmiş ve 1940'lı yılların sonunda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki dört öğretim üyesinin yazdıkları basında ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde önemli tartışmalara yol açmıştır. Yoğun ve yaygın tartışma dört öğretim üyesinin bilimsel nitelikteki çalışmalarının gözden kaçırılmasına, çalışmalarının siyasal boyutunun biraz da çarpıtılarak suçlama konusu yapılmasına neden olmuştur. Değişik yoğunlukta olmak üzere dört bilim adamı zamanın siyasal kişiliklerini 'fikir dönmeliği' gibi sıfatlarla niteleyerek eleştirmişlerdir. Bu nedenle de, onların bilimsel çalışmalarının değerlendirilmesi dönemlerindeki gelişmelerden adeta bağımsız bir süreç olarak algılanarak gerçekleştirilmiştir. Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav insanların bilgilendirilmesine daha fazla önem vermişler ve kendi alanlarında Türkiye'nin geçmişinin bir birikimini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu ise somut sorunların teorik ve somut çözümlemesini yapmayı denemişlerdir. Sonraki yaşantıları da bu farklılığın varlığını kanıtlamaktadır. Pek

farkına varılmasa da Hilmi Ziya Ülken'le birlikte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki dört öğretim üyesinin çalışmaları geniş anlamda Türk düşün yaşamında, dar anlamda Türkiye'deki akademik gelişimde derin izler bırakacak potansiyele sahiptir.

Türk düşün yaşamındaki önemli atılımın dinamik kaynaklarından biri 1940 sonrasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Felsefe Bölümü ve Halk Edebiyatı Kürsüsü'nde yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaların mahiyeti üzerinde durulduğu zaman birçok yönden önem taşıdıkları görülür. Farklılık sadece batı ülkelerinde öğrendikleri daha gelişmiş modelleri kullanmalarıyla açıklanamaz. 'Düşük statü kristalizasyonu' da farklılığın nedenlerini oluşturmaz.[4] 1940'lı yılların ortalarından itibaren din, gelenek ve milliyet sorunlarının Türk siyasal yaşantısının gündemine farklı bir biçimde yeniden girmesi bu öğretim üyelerinin ise bilimsel çalışmalarının aynı doğrultuda sürdürmeleri önemli sorunlar yaratmıştır. Yeni siyasal yapılanmalara kendilerini uyarlayamamaları yaptıkları çalışmaların tümüyle farklı olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Bu tarihten sonra da düşünen diğer insanlardan farklı bir düşünsel odağı temsil eder olmuşlardır. Türk düşün yaşamında konu düşünsel farklılıktan düşünen insanın kimliğine yöneltilmediği sürece de benzerlikten çok ayrılıklar öne çıkacaktır. Aykırı düşünsel eğilim iyice gelişip kökleşemeden sınırlı sayıda insanların direncine karşın siyasal müdahale ile tasfiye edilmiştir. Düşünsel yaşama muhalif müdahale dört öğretim üyesinin bilimsel çalışmaları ile daha muhalif bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle bir ölçüde de olsa farklı bir düşün odağı olarak nitelenebilir. Dolayısıyla farklılığı, değişik düşünsel kolların gündeme girmesinden ziyade siyasal gelişmeler ve insanla-

4 Şerif Mardin, "Some Aspects of Middle Eastern Sociology", Çoğaltma, 1974, s. 11.

rın somut yaşantılarıyla açıklamak daha anlamlı gibi görünmektedir. Düşünsel farklılığı somut bilimsel çalışmalardan kalkarak kanıtlamak denenmelidir.

Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'ın çalışmalarında bilgilendirmeye dönük özelllik ağır basmaktadır. Bu iki öğretim üyesi aynı zamanda bilimin dar anlamda siyaset doğrultusunda oluşturulmasına karşı eleştirel bir tutum takınmaktadırlar. Örneğin, Niyazi Berkes siyaset ile bilim ilişkisini tartışırken şöyle demektedir: "Yurdumuzda gerçek ilmin tam manasıyla kurulması ve ilerlemesi için beşinci bir meseleyi daha çözmek lazımdır; bu da ilim ile politika arasındaki münasebettir. Bugün dünyada her şeyin politika emrine verildiği bir devirde ilmin politikadan müstakil olması gerektiğini ileri sürmek abes gözükür. İlmin hayatla olan sıkı bağlılığına da yukarıda işaret etmiştik. Ve şimdi bunun aksini iddia edecek değiliz. Ancak son zamanlarda gerek tatbikatta ve gerek nazariye sahasında (faşist rejimlerde gördüğümüz gibi) ilmin siyaset hizmetinde bulunması gerektiğine inanılmakta ve bu gibi fikirleri bize de getirmek isteyenler görülmektedir."[5] Verdiği dipnotta da buna bir örnek göstermektedir. Örneğin *Ülkü* dergisinden seçilmesi ve derginin resmi bir yanının bulunması önemlidir: "*Ülkü* dergisinde, B. Bedri Tahir Şaman adlı bir muharrir bu cereyanı bize getirmeye çalışan yazılar yazmaktadır."[6] Bilim-siyaset ilişkisinin sağlıksızlığının olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtmektedir: "Fikrin cemiyet içindeki kudreti ve prestiji bakımından da politika veya idare mevkiinde bulunanlar ilim mevkiinde bulunanlara her vaziyete göre adeta günlük emirler veriyorlar. İlmin istiklal ve gelişmesi bakımından öldürücü olan bu politika+ilim siyaseti ve onun mahsulü

5 Berkes, *a.g.m.*

6 *a.g.m.*

olan fikirler, felsefi terimler cephesi altında heybetli görünüyorlarsa da fikir tarihinin muhtelif devirlerinde görülmüş bir dejenerans alametidir."[7] Bilimin dar anlamda siyasetten farklılığını sadece bilim üzerine yazdığı makalelerinde değil, ilk köy araştırmasında da vurgulamaktadır: "Nihayet, sosyolojik bakımdan köyün tetkikini çok defa karıştırıldığı iki şeyden daha ayırmak lazımdır. Birincisi, köy sosyolojisi 'köycülük' değildir. Köycülük bir sosyal yardım ve yükselme cereyanıdır, yani ameli bir gayesi vardır. Köycü köye rehberlik etmek, bir şey öğretmek için gider. Diğer taraftan, köyü şehirliye ve münevvere tanıtmak, sevdirmek ve hatta onu idealleştirmek ister. Bu inkılâbımızın zaruri kıldığı bir ihtiyacın mahsulü olan önemli bir cereyan, sosyal bir hadisedir."[8] Bir başka deyişle, Niyazi Berkes'in çalışmalarını da kapsayacak şekilde 1940'lı yılların bilimsel yapıtlarının 'hasbi' bir tarafı da vardır. O yıllarda üzerine bir ömür vakfedilecek araştırmalardan bahsedilmektedir. Bilgilendirici özellik bilim-siyaset ilişkileri konusundaki tavır dolayısıyla ağırlıklı bir önem taşımaktadır.

Niyazi Berkes'in de dahil olduğu Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki öğretim üyeleri grubunun Türkiye'deki sosyal bilimlerin gelişmesine en önemli katkısı önceden çok az örneği bulunan belli yörelerde yapılan ampirik sosyoloji, sosyal psikoloji ve folklor çalışmalarını yaygınlaştırmalarıdır. Behice Boran'ın Manisa'nın bazı köylerinde yaptığı araştırmalara dayanan *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtı, Niyazi Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* başlıklı çalışması, Muzaffer Şerif Başoğlu'nun Afyon yöresinde gerçekleştirdiği sosyal psikoloji araştırması ve Per-

---

7 *a.g.m*

8 Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı Sosyoloji Serisi No: 2, Ankara, 1942, s. 7.

tev Naili Boratav'ın yaygın folklor denemeleri pek fazla anılmasa da uzun süre etkilerini hissettirmişlerdir. Niyazi Berkes anılan çalışmasında sosyolojik çalışmaların işlevi üzerinde önemli bir saptama yapmaktadır: "Halbuki, sosyal hayatımızın mademki değiştiğini görüyoruz ve bu değişmeyi ilmi olarak sevk ve idare etmek istiyoruz, şu halde her şeyden önce bu değişmeye başlayan şeyin ne olduğunu tayin etmek lazımdır. Ancak o zaman onun nasıl değiştiğini, hatta değişip değişmeyen tarafları da olup olmadığını anlayabiliriz. Bunun için önce cemiyetimizin muhtelif parçalarında dikkatli müşahedelere dayanan bir nevi 'kayıt ve tescil' işine girişmek lüzumunu duyuyoruz. Bunu bilhassa nisbeten az değişmelere maruz kaldığını tahmin ettiğimiz köy cemaatleri üzerinde yapmayı daha elverişli ve daha faydalı bulduk."[9] Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinin gerçekleştirdikleri ampirik çalışmalar özellikle 1960'lı yılların ortalarından itibaren Türk üniversitelerinde yapılan ve köye yönelik bir mahiyet taşıyan akademik araştırmalarda açıkça belirtilmeyen etkilerde bulunmuştur.

1940'lı yıllarda gerçekleştirilen çalışmaların özellikle 1950-1965 yılları arasında akademik kökenli kimi sosyolog ve sosyal psikoloğu etkilemiş olması, bu birikimin açıkça adlandırılmayarak 1965 sonrası Türk sosyal bilimine kısmen kamufle edilerek taşındığını göstermektedir. Bu açıdan Mübeccel Belik Kıray, İbrahim Yasa, Fatma Başaran ve geçmişten bihaber, kendilerini 1950 sonrası sosyal bilim ekolünün uzantısı sayan genç sosyal bilimcilerin çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. 1940'lı yılların bikiminin ne ölçüde kullanıldığı daha derinlemesine yapılacak çalışmalarla ortaya çıkarılabilir. Ancak sözü edilen çalışmaların Batı Anadolu'daki köylere de yönelik olması Dil ve Tarih-Coğ-

---

9 *a.g.e.*, s. 9

rafya Fakültesi'ndeki sosyal bilimcilerin Türk akademik hayatında etkin olan geri kalmış yörelere yönelik kırsal alan çalışmaları açısından farklılaştığını göstermektedir. Bu nedenle Niyazi Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* çalışmasının Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimi bakımından daha etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu etkililiğin tesadüfi olması mümkün görünmemektedir. O dönemde gerçekleştirilen folkor çalışmalarında da belgesel yön, derleyici eğilim ağır basmaktadır. Bu eğilim de Türkiye'nin folklorik açıdan envanterinin çıkarılmasında önemli bir işlev taşımaktadır. Niyazi Berkes'in Türkiye'de toplumbilimin gelişimi hakkında yazdığı makale ile genelde toplumbilimindeki evrensel gelişmeler üzerine düşüncelerini içeren makalesi bilgilendirici bir işlev taşımaktadır. Ayrıca Niyazi Berkes'in *Siyasi Partiler* yapıtı ile *Propaganda Nedir?* çalışması genel bilgileri aktarıcı mahiyettedir. Yaptığı çevirilerde bile seçici bir tutumun izlerini görmek mümkündür. Bir de Niyazi Berkes'te genelde bilim alanında yazılanlardan daha çok, özel olarak sosyolojik araştırmalara ve Türkiye'nin yakın dönem tarihine ilgi görülmektedir. Niyazi Berkes dar anlamda sosyoloji araştırmalarını da önemsemektedir. 1940'lı yılların akademik çalışmaları ile 1960 sonrası sosyal bilim araştırmaları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkarıldığı zaman Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişmesi konusunda daha sağlıklı saptamalar yapmak mümkün olacaktır. 1940'larda evrensele açıklığa karşın, 1960 sonrasında Türkiye'nin iç sorunlarına kapanmışlığı biraz da diğer araştırmacılardan daha çok Niyazi Berkes'in Türkiye'deki sosyal bilimlerin gelişimini derinden etkilemesiyle örtüştürmek mümkündür.

Yukarıda belirtilen akademik mahiyetteki çalışmaları daha anlamlı bir şekilde değerlendirmek için Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimini etkilemiş olan bilim adamlarının

çabalarını bütünsel anlamda incelemek gerekmektedir. Bu durumda birkaç özellik belirginleşmektedir. Dört bilim adamından üçü doktoralarını yurtdışında yapmışlar, Pertev Naili Boratav da bir süre Almanya'da konusuyla ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Dönemin sağ düşünceli bilim adamları da Batı'daki bilimsel gelişmelerle ilgilidirler. Dolayısıyla 1940'lı yılların bilim adamları kendi bilim alanlarındaki yeni teorik gelişmeleri bilmektedirler veya öğrenme çabası içindedirler. Hatta bunların arasında bulunan Muzaffer Şerif Başoğlu *Sosyal Kuralların Psikolojisi* çalışmasıyla sosyal psikoloji bilim dalında evrensel düzeyde teorik katkılarda bulunmuştur. Bunlar yaptıkları çalışmalarda öğrendikleri yeni bakış açılarını kullanmışlardır. Türkiye'nin somut sorunlarına ilişkin çalışmaları bakımından da aynı durum söz konusudur. İkincisi, bu bilim adamları Türkiye'nin güncel sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Temelde düşünsel doğrultusunu kendilerinin saptadıkları yapıt ve makalelerde Türkiye'nin somut sorunlarına ilişkin düşünceler beyan etmişlerdir. Bu açıdan Muzaffer Şerif Başoğlu'nun iki yapıtı o sıralardaki güncel sorunlarla ilgilidir. *Irk Psikolojisi* çalışması ırkçılık sorununu fiziki antropoloji açısından genelde değerlendirirken ülkeyi somut anlamda tehdit eden ırkçı düşünce ve eylemlere dikkat etmiş olmaktadır. Bu çalışmadan iki yıl sonra yayınlanan *Değişen Dünya* adlı çalışmasında da güncel sorunlara ilişkin düşüncesini bugün de ilgi çekebilecek bir biçimde sergilemiştir.

Niyazi Berkes'in yazdıkları arasında da 1943 ve 1945 yıllarında yayınlanan bu yapıtlardaki düşüncelere paralel bakış açılarını içeren unsurlar vardır. Ancak o dönemde yirminci sayıdan itibaren Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'ın damgasını taşıyan *Yurt ve Dünya* dergisi ile Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran'ın şekillendirdiği *Adımlar* dergisi arasında yurt sorunlarına bakış ve eleştirel tutumun

boyutu konusunda önemsenecek farklar görülmektedir. Hilmi Ziya Ülken'in farklılık konusunda belirttikleri gerçeği yansıtmamakta, kendi duygusal tutumunun izlerini taşımaktadır. Ancak Muzaffer Şerif Başoğlu ve Niyazi Berkes'in kimi yazıları Türkiye'de o zaman etkin olan ve bilimsel dayanakları da bulunan sağ düşünce ve bunun batıdaki dayanakları konusunda önemli saptamalar yapmaktadır. Pertev Naili Boratav yazdıklarıyla yeni yayınlar hakkında aktüel önemi olan görüşler belirtmiştir. Bir başka deyişle, 1960 sonrasında bilim adamlarının ülke sorunlarıyla ilgilenmeleri o dönemdeki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışan bilim adamları için de evrensele daha açık olma ve siyaset adamlarını da kapsayan sağ düşünceye yönelik açık eleştiri nedeniyle de geçerlidir. 1961 Anayasası sonrasında bu iki konuda tedbirli bir tutum takınmak yeğlenmiştir. Arada önemli sayılması gereken net bir fark daha vardır. O da ülke sorunlarıyla heyecanlı bir biçimde ilgilenen bilim adamlarının o dönemde çok küçük bir azınlık teşkil etmekte oluşlarıdır. Zaten dikkati çeken ve üniversiteden uzaklaştırılmalarına yol açan nedenlerden birisi de budur. 1960 sonrası bilim adamları gelişen, güçlenen bir düşünsel eğilimin, pek de şekillenmeyen genel bir çağdaşlaşma akımının peşine takılırken, 1940'larda etki bırakan dört bilim adamı aykırı bir eğilim oluşturmaya çalışmışlardır.

Dört bilim adamının muhalif tutumunu çok fazla abartmamak gerekmektedir. Resmi ideoloji konusunda fazla uyumsuzluk bir yana önemli ölçüde destekleyici bir tutum takınmışlardır. Ebedi ve milli şefe bağlılık bildirisi imzalamalarını bütünüyle olumsuz bir biçimde değerlendirmek pek anlamlı görünmemektedir. Hatta bu konuda daha şaibeli olan 1960 sonrası akademisyen kuşağının konuyu dillendirmesi kimi komik durumların ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Resmi düşünceye yatkınlıkları ve resmi ideolo-

jiyi aşma denemeleri o dönemdeki resmi yayın organlarında örneğin, *Ülkü* dergisinde yazmalarıyla da saptanabilir. Fakat sorunu sadece kanun çerçevesinde düşünme durumu olarak değerlendirmektense, çağdaş düşünceye açıklıklarıyla dönemin siyasal tutumunun örtüşmesi şeklinde anlamak daha doğru görünmektedir. Tarih ve edebiyat dışındaki konularla yoğun olarak ilgilenmeleri resmi etkilenmenin önemli ölçüde dışında bulunmalarını sağlamışa benzemektedir. Bir de batıcılık eğiliminin sözü edilen öğretim üyelerinin yaklaşımlarıyla paralellik taşıması kimi resmi eğilimlerin sorun yaratmasını engellemiştir. Özellikle Ziya Gökalp'in düşünceleri konusunda *Adımlar* dergisi ile *Yurt ve Dünya* dergisinin farklı tutum takınması resmi eğilimlere Behice Boran'ın ve Muzaffer Şerif Başoğlu'nun daha aykırı baktıklarını göstermektedir. Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in yazılarını İngilizceye çevirerek yayınladığı yapıtın değerlendirme kısmında Ziya Gökalp'in ülkenin can alıcı sorunlarına olumlu bir çerçevede baktığını belirtmektedir. Resmi ideoloji ve Ziya Gökalp konusunda dört öğretim üyesi arasındaki farklı tavır Niyazi Berkes'in 1960 sonrası Türk düşün yaşamındaki etkinliğinin fazlalığını açıklayabilecek nedenlerden biridir. *Yurt ve Dünya* dergisi ile *Adımlar* dergisinde yayınlanan kimi yazılar da resmi ideolojiye yatkınlık konusunda birer ölçüt olarak alınabilir. Yazdıkları yapıt ve yazılarda da Kemalizm konusunda olumlayıcı deyimler kullanılmıştır. Bu nokta özellikle Niyazi Berkes'in yayınlarında çok daha belirginlik kazanmaktadır. Niyazi Berkes Atatürk dönemindeki kültürel değişiklikleri toplumsal devrimlerin önkoşulu olarak kabullenmektedir. Niyazi Berkes bu düşüncesini çalışmalarının temel özelliği olarak görmektedir. Sözü edilen biçimde bir değerlendirme Kemalizme sosyal bir temel arama eğiliminin sonucudur. 1960 sonrasındaki Kemalizm anlayışının değişmesi de Niyazi Ber-

kes'in Kemalizm değerlendirmesinden önemli ölçüde etkilenmişe benzemektedir. Niyazi Berkes'in düşünceleri hakkındaki temel genellemelerden önce bu dönem bilim adamlarının Kemalizme olumlu bir dayanak olarak baktıkları vurgulanmalıdır. Benimsedikleri çoğu yeni düşünceleri de Kemalizm konusundaki olumlu eğilimleriyle bütünleştirerek öne sürmektedirler.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışan dört bilim adamının çalışmalarının bir başka önemli yanı da kendi bilim alanlarının ve ülkenin somut sorunlarının ötesinde diğer konularla da ilgilenmiş olmalarıdır. Geçmişi ve güncel olanı ile ülke edebiyatı, düşünce çeşitlenmesinden öte düşünen insanın etik sorunları, temel kültürel eğilimler ve o dönemde ülkede etkin olan batılı düşünürler yazdıkları yapıtlarda yankı bulmuştur. Ayrıca tüm bunların ötesinde 1960'lı yıllarda Türk üniversitelerinde beliren her tür ileri atılımın temeline sözü edilen bilim adamlarının yapıtlarında dayanak bulmak kabildir.

Türkiye'nin sorunlarıyla en çok ilgili olan Niyazi Berkes'in Türk düşün yaşamı üzerine etkilerini iki ayrı başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan birisi Türkiye'deki güncel politik tercihler konusundaki etkisi, diğeri ise uzun vadede daha kalıcı olan Türk toplumunun gelişimi üzerine genellemeleridir. Türkiye'de güncel siyasal tercihler daha önemli olduğu için Niyazi Berkes'in düşüncelerinin güncel tezahürleri daha fazla ciddiye alınmıştır. Halbuki asıl belirleyici ve önemli olan Niyazi Berkes'in son iki yüz yıllık Türk tarihi ve toplumsal gelişimi hakkındaki genellemeleridir. Niyazi Berkes'in güncel siyaset üzerine yazdıkları çoktandır eleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin, Çetin Özek'in *Devlet ve Din* yapıtıyla Mete Tunçay'ın Niyazi Berkes'in Atatürk konusundaki yaklaşımını tartışması eleştirinin mevcudiyetinin göstergeleridir. Fakat Niyazi Berkes'in

siyasal tercihleriyle her anlamda ilgili olmayan genellemeleri üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Temel önemi olan konu ise Niyazi Berkes'in genellemeleridir. Yerli yazarların bihaber tutumuna karşın bir yabancı yazar Niyazi Berkes'in son iki yüz yılın tarih ve toplumsal gelişmelere ilişkin değerlendirmesinin hakkını teslim etmiştir: "Kimi kesintileri ve kopuklukları da içeren modern Türkiye'nin oluşum sürecinin anahatları, Bernard Lewis'in ve Niyazi Berkes'in klasik yapıtlarında ortaya konmuştur."[10] Niyazi Berkes'in klasik yapıtları olarak da *The Development of Secularism in Turkey* ve bu kitabın geliştirilerek yeniden yazımı olan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtlarını zikretmiştir. Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmalarda ise *Türk Düşününde Batı Sorunu* yapıtı, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabına göre daha etkin olmuşa benzemektedir.

Niyazi Berkes'in çalışmaları iki önemli konuda yoğunlaşmaktadır. Bunlar iç içe geçmiş bir şekilde tarih ve sosyoloji konularıdır. Niyazi Berkes'in bu çerçevede iki temel yapıtı vardır. Bunlardan biri *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, diğeri ise *Türkiye İktisat Tarihi* çalışmalarıdır. İlk biçimi 1964 yılında yazılmış bulunan *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın içerdiği konular o zamanlardaki Türk düşün dünyasının ilgisini pek fazla çekmemektedir. 1940'lı yıllardaki çalışmaları önemsiz olmamasına karşın, 1960 sonrası çalışmaları ölçüsünde etkileyici değildir. Demek ki Niyazi Berkes'in Türk düşün yaşamındaki etkisi iki anlamda da sathi olmuştur. Ancak 1940'lı yıllarda yaptığı çalışmalar son dönemdekilerden tümüyle kopuk değildir. Tüketici olmayacak mahiyette bu noktada iki eski saptamasının altını çizmek mümkündür. Niyazi Berkes "Türkiye'de yenilik hareketleri başladığı zamanlardan bugüne kadar, garptan memleketimize gelen

10 François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri - Yusuf Akçura, (1876-1935)*, Çev: Alev Er, Yurt Yay., Ankara, 1986, s. 7.

kültür ve fikir cereyanlarını ve tesirlerini inceleyen r
kemmel bir eser henüz daha yazılmış değildir"[11] demek
dir. O sıralar yayınladığı çoğu makalede bu soruna ya
aramaktadır. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtını da böylesi
eksikliği giderme denemesi olarak anlamak lazımdır. İki
önemli saptaması ise iç sosyal şartların etkilenen düşün
ler üzerindeki belirleyiciliğidir: "Şu halde fikir hayatımız
ki kısırlığı ve garp ölçülerine göre geriliği yalnız Fransız
sirine atfetmek bir 'bahanecilik', 'bir 'özürcülük'den ba
bir şey değildir. Aldığımız fikirleri bugün zamanlarına g
geri buluyorsak bunun sebebi olan amiller bu fikirlerin
saportunda değil, onu alanlardadır. Kendimize kumaş se
gibi dışarıdan 'kültür' beğeneceksek, aldanmamak için n
lın markasına değil, kalitesine bakalım. Dışarıdan gel
malların nevinde olduğu gibi, fikir piyasamıza şu veya
'kültür'ün girişinde iç sosyal şartların geniş ölçüde tesiri
muştur."[12] Son sıralarda sürekli yeni tezler yazan yazarla
Niyazi Berkes'in ikinci saptamasına özellikle dikkat etme
ri gerekmektedir. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yayınlandığı sı
da etkin olan kültürel konuların tarihsel geçmişini ele
maktadır. Gelenekçilik-yenilikçilik tartışması bağlamın
Atatürk dönemi kültürel değişikliğini konu alan bu yapı
uzun vadede kısmi etkileri olmuştur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma çalışmasının etkileyiciliğind
daha çok öğretici nitelikte bir işlevi olduğu unutulmama
dır. Fakat bu yargıları somutlaştırmak gerekmektedir. İ
kere *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtı kültürel konuları to
lumsal ve ekonomik boyutlarıyla ele almaktadır. Bir baş
deyişle, o dönemde etkin olan toplumsal, ekonomik ve kü
türel konuların yüzeysel yaklaşımlarla anlatılmasına kar

---

11 Niyazi Berkes, "Garpten Gelen Düşünceler'", *Yurt ve Dünya*, C. IV, No: 34, (
rınci Teşrin 1943), s. 374.

12 *a g m.*, s. 376.

lık anlamlı bir bütünsellik içinde sunumunu yapmaktadır. İkincisi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtı giderek ikinci plana itilecek olan kültürel sorunların ekonomik ve toplumsal etkilerinden görece bağımsız niteliklerine de dikkat çekerek değerlendirmeyi denemektedir: "Yanılma, Türk toplumunun Doğu türü toplumlar yörüngesinden kopmamış olması yüzünden Batılı toplumlar yörüngesindeki devrim anlayışının Türkiye'deki koşullara uymadığının görülememesindendir. Atatürk, yalnız ulusal kurtuluş koşulları altında toplumcu bir devrimin olanaksızlığı sonucuna varmakla kalmamış; asıl dava olan; tarih uzayında doğu yörüngesinden batı yörüngesine kaymanın, dayanak noktası olarak toplum sınıflarının birleşmesinden doğacak bir güçten başka ve onun dışında bir güç olamayacağı görüşüne de varmıştır. Onun anladığı devrim, bu yörünge değiştirmesi işinin kendisidir."[13] Niyazi Berkes Cumhuriyet değişikliğinin hiçbir devrimin getirdiği rejime benzemeyen bir rejim yarattığı düşüncesine "yaptığı kıyaslamada bu devrimlerin ancak çağ düzeyine çıkmış geleceğin siyasal-ekonomik ideolojilerinin doğuşunun önkoşullarını hazırlayan değişmeler getirmesi anlamında olmak şartıyla yerindedir"[14] görüşü ile katılmaktadır. Böylesi bir yaklaşımı kültürel unsurların belirleyiciliğinin göstergesi olarak algılamak mantıklı görünmemektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet değişikliklerinin temelde eski ıslahat hareketlerinden farklı olduğunu belirtmesinin ve Cumhuriyet değişikliklerinin neden devrimci nitelikte bir dönüşüm olduğunu açıklamasının önemi vardır. Üçüncüsü, *Türkiye İktisat Tarihi* yapıtlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun kısaca klasik dönemini ve yoğun olarak da yenileşme hareketinin başından itibarenki

---

13 Niyazı Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ankara, 1973, s. 464

14 *a.g.e.*, s. 462.

dönemi ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu yönüyle yazıldığı sırada, ayrıntı düzeyinde hemen hiç önemsenmeyen Osmanlı toplumunun son dönemi üzerinde durulması konusunda yol gösterici nitelikte olmuştur. Zaten *Türk Düşününde Batı Sorunu* yapıtında konunun ayrıntılarını *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtında sunduğunu belirtmiştir. Bir de yakın zamana kadar Osmanlı toplumu hakkındaki kısımlar Türkiye'nin toplumsal yapısını inceleyen kitaplarda oldukça kısa bir yer tutmuştur. Yazdıklarının dördüncü özelliği, Türkiye'nin kültürel ve toplumsal dönüşümü konusunda ayrıntılı ve tartışmalı bilgi verirken karşıt görüşleri detaylı sayılabilecek bir şekilde ve karikatürize etmeden özetlemesidir. Niyazi Berkes'in bu tutumu Türkiye'nin düşünsel dünyası konusunda ciddiyetinin kanıtıdır.

Geneli gözden kaçırıp ayrıntıda boğulan çalışmalar ile denemelerin bile gerektiğinden fazla ciddiye alındığı yaşadığımız zaman kesitinde Niyazi Berkes'in düşünce tarihi ile ilgili *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabının önemini tartışmanın bir mantığı yoktur. Karşıt görüşleri ciddi bir düzeyde ele almasının sonucunu kendi yazdıklarında yakalamak da kabildir: "Özellikle bir kınama üzerinde durulduğu dikkatimi çekmişti. Batı kavramı ile Batılılaşma ülkücünün eleştirilmesini kimi aydınlar gericilere bir ödün veriş olarak anlamış, kimileri de bu eleştirilerle gericiliğe bir katkım bile olduğunu ileri sürmüşlerdi."[15] Niyazi Berkes'in burada belirttiği eleştiriler *Türk Düşününde Batı Sorunu* yapıtının daha önce yayınlanan şekline ilişkindir. Niyazi Berkes'in anılan düşüncesi karşıtı olduğu görüşlerle düşünce düzeyinde tartışmasının göstergesi olduğu kadar, son dönem tarihine yaklaşımının farklılığının da bir kanıtıdır.

Beşinci özelliği Niyazi Berkes'in toplum yapılarına ilişkin

---

15 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s. 8.

genellemelerinin toplumların benzerliğini esas almasına karşın farklılıkları öne çıkarıcı yanlar üzerinde de durmak konusundaki hassasiyetidir. Niyazi Berkes çoğu konuda derinlemesine düşündüğü ve çok soyut genellemelerle yetinmediği için özgün sayılabilecek düşünceler üretmiştir. Özellikle Osmanlı toplumunda devletin işlevi ve niteliği konusunda söyledikleri bu yaklaşımını somutlaştırmaktadır.[16] Niyazi Berkes'e göre Osmanlı toplumunun klasik döneminde sınıflar devleti belirlememekte, devlet toplumsal sınıfları yaratmakta, şekillendirmektedir. Niyazi Berkes'in Osmanlı toplumu hakkındaki bir başka genellemesi de özgün görünmektedir: "Osmanlı rejimi ne feodaldir, ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir ve eğer belirli tarihsel şartlar olsaydı mümkün olabilecek olan kapitalizmin gelişmesinin meydana gelmeyişinde onun feodal değil, derebeyi olmasının büyük rolü vardır"[17] demektedir. Türkiye'de bu yayınlar ortaya çıktığı sıralarda kimileri Behice Boran'ın feodalite ve Osmanlı toplumuna ilişkin görüşlerine yaslanırken, kimileri de Niyazi Berkes'in yukarıda kabaca özetlenen yaklaşımına dayanarak tartışmaktadırlar. Behice Boran'ın feodalite konusundaki yaklaşımı kaynak gösterilme gereksinimi duymadan en basit ifadesini Mübeccel Belik Kıray'ın yazdıklarında bulmaktadır. Niyazi Berkes'in farklı sayılabilecek bir başka yaklaşımı İbn-i Haldun'un toplumların gelişimi ve çöküşü üzerine teorisini belli bir döneme kadar Osmanlı toplumuna uygulamasıdır. Son dönemde artık asabiyesi güçlü bir göçebe kavmin devleti basarak yeni bir devlet oluşturmasının olanaksızlığını belirtmektedir. Osmanlı toplumunun İbn-i Haldun'un teorisiyle açıklanmasının tümüyle yeni

16 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 21.

17 Niyazi Berkes, "Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", *Yön*, 21 Ekim 1966 ve 18 Kasım 1966'dan naklen Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi Yay., Ankara, 1968, s. 35.

bir yanı olmasa da Türkiye'de bu tür açıklamalara oldukça nadir rastlandığı aşikârdır. Niyazi Berkes'in yaklaşımları teorik olarak batı kökenli olsa da Türkiye'de üzerinde pek durulan açıklamalar değildir.

Niyazi Berkes Türkiye'de önemsenmeyen konular üzerinde öncelikle bir envanter çıkarmakta, o zamana kadarki düşünsel gelişimi özetlemektedir. Hatta daha yakın dönemde Yusuf Akçura'nın düşüncelerinin etkileyiciliği ve önemi konusunda bir gazete makalesinden kaynaklanan ve François Georgeon'a dayanılarak geliştirilen düşünceleri Niyazi Berkes bir üniversite yayınında telaffuz etmiştir. 1960 sonrasında Türkiye'deki sosyal bilim çalışmalarının Türkiye'ye dönük olanları Niyazi Berkes'in yazdıklarından kimi zaman belirtilerek, kimi zaman geçiştirilerek sathi izler taşımaktadır. Ama bu etkiyi Niyazi Berkes'in düşüncelerinin özümlenerek kabullenilmesi ve geliştirilmesi veya eleştirilmesi şeklinde değerlendirmek gerçekçi olmaz. Niyazi Berkes'in yazdıkları kabaca özetlemenin ötesinde ülkenin kültürel hayatına kazandırılamamış durumdadır. Yüzeysel etkinin uzun vadede olumlu sonuçlar doğuracağını beklemek ise aldatıcı olacaktır.

Niyazi Berkes'in daha çok bilinen ama gene de fazla telaffuz edilmeyen ve bütünüyle ortaya çıkarılmayan etkileri güncel siyasal yönelimlere ilişkindir. Bu bakımdan önemli yapıtı önceden iki ayrı kitap olarak yayınlanan *Türk Düşününde Batı Sorunu*'dur. *Yön* dergisinde yayınlanan makalelerden oluşan bu yapıt özellikle 1963 yılındaki birinci bölümünün ilk baskısından sonra etki yaratmıştır.[18] Türkiye'nin

---

18 Bu makaleye eklenecek bir alıntı, fazla düşünsel kaygı taşımasa da, durumun farkında olunduğunun göstergesidir: Türk okurunun ve aydınının yaygın bir biçimde Niyazi Berkes ile tanışması 1960'lı yıllarda oldu. 1961 yılında yayınlanan *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz* adlı kitabı o sıralarda başlayan 'Türk aydınlanmasında' önemli bir yer tuttu, yoğun bir etkileşim yarattı. 1965 yılında yayınlanan *Batıcılık Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* adlı kitap, ilkinden daha fazla yankı yaptı, aydınlar için yepyeni tartışma alanları açtı. Bu kitapla-

güncel siyasal tercihlerin etkilediği düşün yaşamını derinden sarsan Doğan Avcıoğlu'nun yazdığı *Türkiye'nin Düzeni* yapıtı, büyük ölçüde sözü edilen kitapta geliştirilen düşüncelere dayandırılmıştır. Milli-Devrimci Kalkınma Yolu tercihi dışında *Türkiye'nin Düzeni* yapıtı önemli ölçüde Niyazi Berkes'in düşüncelerinin damgasını taşır. Hatta yapıtta sıkça açıklanan ve sonuç kısmında çözüm yolu olarak önerilen "bağımsızlık içinde toplumsal devrimler yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşmak"[19] şeklinde özetlenebileceği söylenen Kemalist tez pek açıkça sezilmese de Niyazi Berkes'in düşüncelerine dayanmaktadır. Niyazi Berkes'in düşünceleri sadece tek yapıt anlamında değil, döneminde çok etkili bir yapıt olan *Türkiye'nin Düzeni*'nin çatısını oluşturduğu için önemlidir. 1970'e yaklaşan yıllarda Türkiye'nin oldukça bulanık nitelik taşıyan sol düşünce yaşamı yaygın bir biçimde, fakat detaya fazla inmeden, Niyazi Berkes'in yapıtlarının doğrultusunda şekillenmiştir. Bunun somut örneklerini o dönemde yazılan aktüel kültürel yapıtlarda, bilimsel çalışmalarda ve çok sayıda doktora tezinde göstermek mümkündür. Son dönem düşün dünyasının Kemalizmi ve daha önceki bazı yenilikçi hareketleri olumlayan ve bunlara ekonomik ve kültürel ilericilik vasfı yakıştıran hemen her yaklaşımının temelinde Niyazi Berkes'in düşünceleri vardır.

Doğan Avcıoğlu'nun *Türklerin Tarihi* başlıklı çalışmasının giriş bölümünde özetlenen Türkiye'nin tarihine ilişkin genellemelerin ve benimsediği tarih anlayışının Niyazi Berkes'in tarihe bakışıyla önemli paralellikler gösterdiği saptanabilir. Doğan Avcıoğlu'nun düşüncelerinin sadık uzantıları

---

rıyla Berkes bir düşünür olarak Türk toplumunun değişimi ve çağdaşlaşmasıyla ilgili kuramsal değerlendirmelere, çözümlemelere giriyor, aynı zamanda politik alanda yol göstericilik işlevini de yükümleniyordu. Gencay Şaylan, "Niyazi Berkes'in bıraktığı miras, değerli bir hazine - Çağdaşlığın Neresindeyiz?" 29 Aralık 1988, *Cumhuriyet*, s. 7

19 Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 526.

sayılabilecek düşün odaklarının da örtük olarak Niyazi Berkes'in yakın dönem tarih yorumundan ve tarih anlayışından etkilendiği belirtilebilir. Bir anlamda bu genel durum yakın dönem tarihine yaklaşımı şekillendirmişe benzemektedir. Özellikle Tanzimat sonrasının değerlendirilişine, Atatürk'ün gerçekleştirdiği kültürel değişikliklerin yorumlanışına, 1923-1938 döneminin anlaşılışına, 1938-1950 arası döneme eleştirel bakışa, 1950 sonrasının uyducu batıcılık olarak nitelenişine ve 1960 sonrası yeni yönelime ilişkin Niyazi Berkes'in düşünceleri genel hatlarıyla kabullenilir olmuştur.[20] Atatürk'ün tarih tezine dair yorumu da yaygın kabul görmüştür. Niyazi Berkes'in yapıtları ile belirttiği düşüncelere yönelik kimi eleştiriler ise kısmi bir nitelik taşımakta ve onun düşüncelerinin bütünselliğini gözden kaçırdığı gibi sorunları Berkes'in yaklaştığı bağlam içinde çözümlemeyi denemektedir. Hatta Niyazi Berkes'in düşüncelerini eleştiren sınırlı sayıdaki kişiler temelde onun düşünsel doğrultusu içinde yer almaktadır. Ancak tüm bu savların çok daha ayrıntılı olarak saptanması gerekmektedir.

Şubat 1989

20 Aslında Niyazi Berkes'in sathi ve bilinçli etkilerini saptayarak somutlaştıracak bir çalışma bile birkaç ciltlik kitap olur. Son dönemin farklı düşüncedeki çoğu yazarı etkilenme üzerinde samimi olarak düşündükleri takdirde Niyazi Berkes'in Türkiye'nin düşünce tarihindeki işlevsel önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

BİR YALNIZ ADAM: NİYAZİ BERKES

Niyazi Berkes'in Türk düşünce tarihinde işlevsel bir önemi vardır. Ancak bu önem açıklıkla belirlenmemiştir. Üstelik Niyazi Berkes iki kez, yirmi yıllık arayla Türk düşünce hayatına etkin müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahalelerden biri 1940'lı yıllarda, diğeri de 1960'lı yıllarda gerçekleşmiştir. Sözü edilen müdahaleler gerektiği ölçüde algılanmamıştır. Bunun nedenlerinin başında 1960 sonrası bilim adamları kuşağının düşünsel sığlığı gelmektedir.

Aslında 1960 sonrası bilim adamları kuşağı Niyazi Berkes'in öğrencileridir. Bunların düşün doğrultuları o kadar da önemli değildir. Büyük çoğunluğu Berkes'in belirlediği çerçeveleri esas alarak Türkiye'nin sorunlarını çözümlemeyi denemişlerdir. Ancak bu etkilenme üçüncü elden beşinci ele kadar bir çeşitlenme göstermiştir. Hatta kimileri *Yurt ve Dünya* dergisini sosyal konulara yaklaşım bakımından 1960'lı yılların dergilerine göre bayağı ilkel bulmuşlardır. Tabii ki, bunları mazur görmek gerekmektedir. Akıl, güncel siyasete takılı kalınca başka türlü bir değerlendirme yapmak da pek mümkün değildir. Güncel siyasete yakın ilgi

genellikle farkında olmadan çoğu bilim adamını Niyazi Berkes'in öğrencisi kılmıştır. Hocasını tanımayan öğrenci olgusu sanırım ülkemize has garipliklerdendir.

1940'lı yıllar

Niyazi Berkes'in Türk düşün hayatındaki ilk etkinliği 1940'lı yıllardadır. Yaptığı sosyolojik çalışmaların öneminin üzerinde durulmalıdır. Sosyolojik çalışmalarının yanında siyaset bilimi konusunda da özellikle bilgilendirici yanı ağır basan yapıtları vardır. 1960'lı ve 1970'li yıllardaki yapıtlarının aksine tarih, ilk döneminde Niyazi Berkes'in temel konularından biri değildir. *Yurt ve Dünya* dergisinde yayımlanan çok sayıda makalesi ile birikiminin ve genel yaklaşımının Türkiye'nin sorunları konusunda ne ölçüde kullanıldığını gösterecek mahiyettedir. Ancak Niyazi Berkes'te Türkiye'de sosyolojinin gelişim tarihi, ilk yazmaya başladığı andan beri gündemdedir. Özellikle Ziya Gökalp hakkında yazdıklarının etkileri günümüzde bile görülmektedir. Berkes'in tarih, sosyoloji ve siyaset bilimi çalışmaları Türkiye ile ilgisi de göz önünde tutulduğunda, belki de bilinç dışı bir şekilde etkili olmaya devam etmektedir.

Niyazi Berkes, sadece 1960 sonrasında ve son yıllarında değil, 1940'lı yıllarda da bir yalnız adamdır. Kişisel damgasını taşıyan görüşleriyle Berkes, Hilmi Ziya Ülken'in derinden etkilediği Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin diğer solcu hocalarından ayrı bir konumdadır. Bunun en bariz işareti Hilmi Ziya Ülken'in çıkardığı *İnsan* dergisinin yazarlarından olmamasıdır. Muzaffer Şerif Başoğlu, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav, *İnsan* dergisinde yazarken Niyazi Berkes'in dergide tek bir yazısı bile çıkmamıştır. Bunun belki de bir süre Hilmi Ziya Ülken'in kürsüsünde beraber çalışmalarından kaynaklanan nedenleri vardır. Dönemin en et-

kin bilim adamı Hilmi Ziya Ülken'in *İçtimaî Doktrinler Tarihi* yapıtını "vulger Marksist" bir çalışma olarak nitelemiştir. Hilmi Ziya da kendi tabiriyle eski öğrencisine oldukça yukarıdan bir edayla küçümseyici bir yanıt vermiştir. Dönemin Dil-Tarihli solcu hocaları bir yönüyle *İnsan* dergisi ve Hilmi Ziya'dan önemli ölçüde etkilenirken, Berkes bu etkinin belli bir oranda dışında kalmıştır. Bu da bir yanıyla bilimi ciddiye alışının, eski tabiriyle "hasbi ilim" anlayışının bir sonucudur. Berkes çok sonraları da Hilmi Ziya'nın düşüncelerini örtük bir şekilde eleştirmeye devam etmiştir.

Berkes'in yalnızlığı

Niyazi Berkes'in yalnızlığı sadece bir grup adamı olmamasından kaynaklanmamıştır. Bunun ötesinde Türkiye, özellikle de Kemalizmle ilgisinin yoğunluğundan da etkilenmiştir. Muzaffer Şerif Başoğlu yurtdışına gidip Türkiye ile ilgisini kesmiş, Pertev Naili Boratav çalışmalarını belgesellikte yoğunlaştırmıştır. Behice Boran güncel siyasete girmiş ama Niyazi Berkes, Türkiye'nin son iki yüz yıllık tarihini yorumlamaya, o konuda genellemeler yapmaya yönelmiştir. Yaptığı genellemelerde de kendi ifadesi ile Atatürk devrimini olağanüstü ciddiye almış, bu konuda bugün de önemsenmesi gereken düşünceler belirtmiştir. Cumhuriyet dönemi düşünce hayatını sığ bulurken, Atatürk'ün toplumsal devrimler yoluyla çağdaşlaşmanın önkoşullarını, Türkiye'yi Doğu türü toplumlar yörüngesinden Batı türü toplumlar yörüngesine kaydırmakla yarattığını savunmuştur. Doğu türü toplumlarda toplumsal devrimler yolunun ancak böylelikle açılabileceğinin altını çizmiştir. Bu temel düşüncesi dolayısıyla Batıcılığa yönelik eleştiriler getirmiştir. Niyazi Berkes'in Batıcılığa yönelik eleştirisinin doğru yorumlanmaması daha doğrusu anlaşılmaması, "bugünkü Türk toplumunun geçmişinde-

ki Doğu toplum-devlet türü, İslâm dini ve Osmanlı İmparatorluğu geleneği gibi (Batı toplumunun hiçbirinin tarihinde bulunmayan) üç tarihsel ayrıcalığı, onları benimser gibi gözükmek korkusuyla göremeyişte ya da tüm inkâr edişte gözükür."[1] Niyazi Berkes'in Atatürk devrimi ile Batılılaşma hakkındaki yorumlarını bütünsellik içinde değerlendirmeme ilkelliği "Abdülhamitçilik" nitelemesine gidecek kadar eleştirileri zorlamıştır. Niyazi Berkes'in sözü edilen bütünlüklü genellemesi, düşünsel olarak ayrı yerlerde bulunan değerli devlet ve siyaset adamı Bülent Ecevit'i, Doğan Avcıoğlu'nu ve Selahattin Hilav'ı olduğu kadar 1960 sonrası düşün adamlarını da belli ölçüde etkilemiştir.

1960'lı yıllar

Niyazi Berkes'in yalnızlığı 1960 sonrasında da sürmüştür. Türk düşünce dünyasına *Yön* dergisi vasıtasıyla yeniden doğan Niyazi Berkes, güncel siyasete mesafeli tutumu nedeniyle pek ekili olmamış gibidir. Fakat genellemelerde titiz kimi araştırmacıların saptadığı gibi Niyazi Berkes'in yaklaşımları olağanüstü önemlidir. "Yön'cü Kemalizm akımına -giderek belki de Berkes'çilik adını alacak olan- bir yeni kol katılmıştır. Prof. Niyazi Berkes, Yön'cülüğün ekonomik tezine pek yeni bir şey katmış sayılmazsa da Kemalizmi alabildiğine genişletip geliştirerek, ondan sosyal ve kültürel bütün alanları kavrayan Pan-Kemalist bir felsefe, bir dünya görüşü çıkarmak istemiştir. Bu denemenin tarihsel gerçeklere ne derece uygun düştüğü, sağlam ve tutarlı bir dünya görüşü olup olmadığı tartışma konusu yapılabilir, ama sayın profesörün şimdiye dek kimsenin dokunmadığı bir çok noktalarda kendine özgü görüşler ve düşünceler getirdiği şüphesizdir.

---

1 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s. 10.

Yön'cülüğü böylesine besleyip zenginleştirdiğinden dolayı baş Yön'cüyü haklı olarak çok sevindirmiştir."[2]

Yön dergisinin ekonomik tezine kimin temel oluşturduğu, ancak ayrıntılara dikkat eden araştırmacıların saptayabilecekleri gerçekliklerdendir. Fakat güncel siyasete mesafeli yaklaşımı, genelde güncel siyasete aşırı duyarlı yazarların bazı soyutlamaları yeterince kavramalarını engellemiştir. Gene de değerli yazar Emin Türk Eliçin, 1960 sonrası Türk düşün dünyasını derinden etkileyen *Yön* dergisinin düşünsel temellerini, başkalarının dikkatinden kaçan gerçeklikleri, açıklıkla saptamıştır. Niyazi Berkes, Türkiye'de yazılan yapıtların dayanağı kendi ürettikleri olduğu zaman bile yalnızlığı yaşamıştır. Hele son yıllarında kendi yazdıklarının ulu orta, sahiplenilerek, sathi bir biçimde telaffuz edildiğini gördüğünde bunaldığını tahmin etmek için kâhin olmaya gerek yoktur.

Bir yalnız adam, bir yabancı diyarda tarih olup giderken Türkiye'ye götürülmesini vasiyet etmesi, yurduna bağlılığının bir ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Zaten yurdundan uzak kırk yıllık yaşantısında, Türkiye'yi araştırmaya devam etmesi, ülke dışında günün yirmidört saati Türkiye'yi düşünmesi, yurtseverliğinin bariz bir göstergesidir. Yurtseverliğin iflah olmaz sevdalısı Niyazi Berkes sosyoloji, siyaset bilimi ve tarih çalışmalarıyla Türk düşün hayatının çok önemli bir doruğudur. Tarih olmuş çalışmalarının derinlemesine incelenmesi, Türk düşün hayatının ne ölçüde sathileştiğini göstermekle kalmayacak, bilimsel dayanakların ve bilimsel çalışmalarda geleneğin önemini de ortaya çıkaracaktır. Dört çiçekten biri daha solarken, Niyazi Berkes'in yazdıklarını bilinçsiz ya da bilinçli bir biçimde atıf yapmadan kullanagelen sathiliği sabit sadık öğrencileri ile, gene Berkes'in düşünce-

2 Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, Ant Yay., İstanbul, 1970, s. 288-289.

lerine yeterince nüfuz edemeyen asi öğrencilerinin değerli düşünce adamının bilimsel yapıtlarını anlama çabasını ihmal etmeden tartışmaları, Türk düşün hayatını zenginleştirecektir. Niyazi Berkes'e saygının gereği de herhalde budur.

Şubat 1989

NİYAZİ BERKES'İN AKADEMİK AHLAKI

Niyazi Berkes yaşadığı dönemden ve çağdaşları olan düşün ve bilim adamlarından ayrı olarak değerlendirilemez. Gerçi son sıralarda yayınlanan iki ciltlik *Türk Toplumbilimcileri* yapıtlarında sosyal bilimciler zamanlarından ve çağdaşlarından soyutlanarak anlatılıyorlar ama bu pek anlamlı değil. Ben yaptım oldu dedikten sonra, olur da. Fakat böylelikle sosyologlar anlaşılmaz, anlaşılamaz. Niyazi Berkes'in döneminin anlaşılması öncelikle gerekli. Berkes tek parti-tek şef döneminin adamı. Üniversite öğretim üyeliğine Amerika'dan döndükten sonra ikinci kez 1939 yılında başlıyor. Bir kere Cumhuriyet değişikliklerinin önemine ve olumluluğuna inanmış. Sadece Berkes değil, Muzaffer Şerif Başoğlu, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav da inanmışlar. Başka bir çok bilim adamı da inanmış. Bu insanların koşullar değişince yeni koşullara intibak etmeleri de mümkün. Üst düzey devlet görevleri de bir ihtimal. Bunun örnekleri de var. İtibarlı bilim adamı olmanın yolları da açık. Ama bunların bir eksiklikleri var. Ahlakları intisap ahlakı değil.

Dördü de Batı dünyasında bir eğitim deneyimi geçirmiş.

Yurtdışı eğitim görme-gördürme dönemin yaygın bir uygulaması. Bilim için bilim gibi bir anlayışları da var. Bilimsel anlamda kendi bilim alanlarını çok ciddiye alıp gerçekler karşısında heyecanlanıyorlar. Gerçek sevgileri de pek yapay, göstermelik bir sevgi değil. "Hasbi ilim" lafzını inanarak telaffuz ediyorlar. Böylesi bir anlayışları da iktidara intisap etmelerine engel. Sadece iktidara değil, belli bir gruba intisap etmeleri de imkan dışı. Muzaffer Şerif Başoğlu "hakiki ilim gelişmeleri" hakkındaki düşüncelerini yazarken kesinlikle samimi: "Araştırmaların kıymetini tartmak hususunda hatalı hükümlere saplanmamız çok mümkündür. Burada hissî âmiller, dostluk âmilleri, ilmi klişeler ve kalıplar arkasına saklanarak poz alanların, kendilerini satış hünerleri, rol oynayabilir. İşin esasını bilmeyen, bilmedikleri için bu gösterişlere kapılanların meddahlıkları ortaya şişirilmiş kıymetler çıkarabilir. Onun için hakikaten kıymeti olanla olmayan araştırmaları birbirinden ayırt etmek için bugün yegane çare yapılan araştırmaların hulasa veya tamamlarını beynelmilel seviyede bulunan ilim muhitinde kabul olunacak yahut üzerinde münakaşa uyandıracak araştırmalarımız hakiki ilim gelişmemizin delilleri olacaktır."[1]

Samimiyetlerinin örnekleri de görülmekte. Behice Boran, Hilmi Ziya Ülken'in *Sosyoloji* dergisindeki "Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü" başlıklı makalesinde temelde olumlu bakarken sosyal değişme konusundaki düşüncelerini eleştiriyor ve "Muharririn bu başladığı yoldan ilerleyerek fikirlerini bize daha sistemli, daha vazıh ve keskin bir tarzda vermesini dileriz"[2] diyor. Hilmi Ziya Ülken de söz konusu eleştiri hakkında düşüncelerini söylüyor: "Bu tenkit başlı başına objek-

1 Muzaffer Şerif Başoğlu, "İlimde Gelişmemizin Reel Şartları", *Adımlar*, Yıl:1, No: 6, (Birinciteşrin 1943), s. 179-180.

2 Behice Sadık Boran, "Sosyoloji Dergisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. I., No: 4, (Mayıs-Haziran 1943), s. 106.

tif ve ilmi tahlilin mükemmel bir örneğidir. Ve bu sırf *'dergi'*nin fikirlerine iştirak ettiği veya oradaki en karakteristik noktaları belirttiği için değil, dergi'nin bazı zaaflarını da gösterdiği ve vuzuhsuz kalan noktalar üzerinde -ilmî bir lisanla- durduğu içindir."[3] Yine Hilmi Ziya "Eseri beğenmemek için her vesileden istifade eden ve iktisadî hadiselerle fikrî hayat arasındaki münasebeti gösteren kısımları basit marxiste vulgarasation'u diye adlandırmaktan çekinmeyen genç yazıcı"[4] nitelemesi ile Niyazi Berkes'i kastedip, *İçtimaî Doktrinler Tarihi* yapıtının eleştirisi konusunda kendisine kimi noktalarda hak verirken "Her tarafı tenakuzlar ve vuzuhsuzluklarla dolu olan bu tenkidi ilmi bir mecmuada neşredilmeyecek kadar laûbâli olduğunu"[5] belirtiyor. Ama Niyazi Berkes, Hilmi Ziya'nın *Resim ve Cemiyet* yapıtı üzerine temelde olumlu bir eleştiri de kaleme alıyor. Örnekleri çoğaltmak mümkün. Vurgulanmak istenen nokta Hilmi Ziya da dahil olmak üzere dönemin etkin bilim adamlarının birbirlerinin bilimsel çalışmaları konusunda methiye yazmak yerine eleştiride bulunmayı yeğlemeleri. Gerçeği daha açıklıkla belirlemek için Hilmi Ziya ile Niyazi Berkes'in birbirlerinin düşüncelerine diğerlerine nazaran daha uzak olduğunu yazmak gerekli. Bir başka önemli nokta da, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinin Hilmi Ziya'nın ve kendi arkadaşlarının yazdıklarının olumlu yönlerini gösterirken eziklik ve kompleks duymamaları. Örneğin, Behice Boran "Sosyal Evrim Meselesi" başlıklı teorik makalesinde soyutlama yaparken Muzaffer Şerif'in bir çalışmasını dayanak olarak kullanıyor. Dönemin düşünsel yaşamı eleştiri ve olumlama anlamında günümüzden daha ileri. Onlar ne bur-

---

3 Hilmi Ziya Ülken, "Dergiler ve Kıtaplar", *Sosyoloji Dergisi*, No: 2, (1942), s. 406.

4 *a.g.m.*, s. 409.

5 *a.g.m.*, s. 408.

nundan kıl aldırmayan allâme, ne de birilerini üstad belleyip hakkında methiye döşenen bilim adamı müsveddeleri. Belli bir ya da birkaç etkili bilim adamının çevresine intisap etmeyen insanları, daha etkili odaklara, Kemalizm konusundaki tutumları nedeniyle yamamaya çalışmak bariz bir haksızlık oluyor. Çünkü bu insanların hepsi bir ölçüde yalnız ve bilimi hakikaten belki de romantik bir şekilde aşırı ciddiye alıyorlar. İntisap ahlakı bunlardan çok uzak.

Bunun nedenleri üzerinde dururken kendi düşük tirajlı dergilerinde dönemin etkili siyasal kişilerini ve *Ulus* gazetesinin etkin bir köşesini ciddiye alıp hırçın bir şekilde eleştirdiklerini gözden kaçırmamak gerekiyor. Demokrat Parti'nin önde gelenlerinin de aralarında bulundukları *Görüşler* dergisine yazmaya yönelmeleri de bunun bir başka göstergesi. Bu bilim adamları hesap adamı değil. Yazarların geçmişlerine bakıp yazdıklarını değerlendirmiyorlar. Kendilerini güncel siyasetin bütünüyle dışında tutuyorlar. Bunun en bariz göstergelerinden birini Niyazi Berkes'in *Siyasi Partiler* kitabına yazdığı önsözde yakalamak mümkün: "Hiç bir partiye mensup olmayan, fakat demokrasiye inanan bu eserin yazarı, ele aldığı muhtelif partileri objektif bir şekilde incelerken okuyucularının hiç olmazsa bir kısım ihtiyaçlarına olsun hizmet etmeye çalışmıştır."[6] Başka tür siyasal bağlantılar hakkında yazılanların sonradan oluştuğu, o sıralar söz konusu edilemeyeceği düşünülmeli. Abartılan Marksist kimlikleri konusunun Hasan Tanrıkut'un *Irk Psikolojisi* yapıtı üzerine eleştirisi ile açıklık kazanabileceği aşikâr. Sonradan görülmek istenilen biçime göre bilim adamlarının düşünsel doğrultusunu yeniden düzenlemek anlamlı görünmüyor. Gerçekler karşısındaki heyecanları başkalarına siyasal bağlantı arattırıyor. Herkesi kendi gibi

6 Niyazı Berkes, *Siyasi Partiler*, Yurt ve Dünya Yay., 1946, s. 1.

bilen Bektaşi örneği bu bilim adamları bir yerlere yerleştirilmeye çalışılıyor. Yerleştirme eylemi de ister istemez zorluklarla karşılaşıyor.

Heyecan ve soğukkanlılık bir arada. Bir arada olmasa, Muzaffer Şerif *Sosyal Kuralların Psikolojisi*'ni ya da o hırçın, o nefis "Firiciderli Evliyalar" denemesinden birini yazamazdı. 1960 sonrası bilim adamları genellikle ya safi heyecan ya da kelimenin tam anlamıyla tutuk. Özellikle Niyazi Berkes'te heyecan ve soğukkanlılık bir arada bulunuyor. Kitaplarındaki mizahi yan da bundan kaynaklanıyor. Niyazi Berkes Türkiye'nin sorunlarını olağanüstü ciddiye alıyor. Sosyolojik kuramları, kavramları sorunların soğukkanlılıkla anlaşılması için önemsiyor. Ancak Atatürk devriminin gerçekleşmesi ve toplumsal devrimler yolunun açılması konularında fazlasıyla heyecanlı. Yapıtlarına bu heyecan da yansıyor. Günümüzdeki sosyoloji çalışmaları ise ikili bir yönelim gösteriyor. Bir yönüyle teorik gelişmeler önemsenip yapılan ampirik çalışmalar o teorik çerçevenin içerisine zorlanarak oturtuluyor. Bir yönüyle de sosyoloji niyetine Türkiye'nin toplumsal yapısı anlatılıyor. Somut örnek vermeye gerek yok. İlgilileri isim isim bilir. Dil-Tarih'li sosyologlar ne Türkiye'den, ne de teorik gelişmelerden bihaber. Behice Boran "Sosyolojide Bocalamalar" üzerinde duruyor, Niyazi Berkes de benzer teorik endişeleri taşıyan bir yazısı yanında "Türkiye'de Toplumbiliminin Gelişimi"ni anlamaya çalışıyor. Bir meşhur sosyolog 1940'lı yılların sosyoloji çalışmalarını sosyal felsefeden kopuş ve ampirik sosyolojik çalışmalara yöneliş nitelemesini yaparak benimsiyor. Ama 1940'lı yılların sosyologları kütüphane çalışmalarından hiç mi hiç kopmuyorlar ve bunu olağanüstü ciddiye alıyorlar. Sosyoloji kuramlarını ciddiye almalarının en bariz göstergesi Niyazi Berkes'in çalışmalarında geçmiş dönemleri incelerken yaptığı soyutlamaların düzeyinin yüksekliğidir.

Niyazi Berkes tarihselliği fazlasıyla önemsiyor. 1960 sonrası çalışmaları bunu açık bir şekilde somutluyor. Zaten Niyazi Berkes ayrıntılarıyla yazdıktan sonra son dönem tarihine ilgi artıyor. Aynı eğilim Hilmi Ziya Ülken'de de var. Fakat başka bir biçimde. Son dönem düşün adamları gördüklerini yazıyorlar. Öyle bir şekilde yazıyorlar ki, sanki Niyazi Berkes dahil 1940'lı yıllar bilim adamlarının sadece 1960 sonrasında ürettikleri önemli. Cehalet o ölçüde yaygın ki kimi bilim adamlarını önemli sayıda makale yazmadıkları dergilerin yazarları arasında sayıyorlar. Muzaffer Şerif Başoğlu'nun *İnsan*'da yazdıklarını bilmedikleri gibi, *İnsan* dergisinin dönem üzerindeki etkinliğinin de hiç farkında değiller. Kimileri ise Muzaffer Şerif'in metinlerini inceleme gereği duymuyor. Böylesi bir anlayış 1940'lı yıllardaki bilimsel çalışmalarını ciddiye almamanın bir gerekçesi oluyor. Bunun pek kimse farkında değil. Bu insanların 1960 sonrası yazdıklarında daha önceki yapıtlarının etkisi çok bariz. 1960 sonrasında yazılanlar esas alınarak 1940'lı yılların akademik çalışmalarının olumluluğunu kanıtlama garipliği olsa olsa Türkiye'de olur.

Niyazi Berkes'in 1940'lı yıllarda yazdıkları daha sonra ürettiklerinin anahtarıdır. Birçok konuda belirttiği kimi düşüncelere daha o zamandan ulaştığını göstermektedir. Abdülhak Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabı üzerine yazdığı olumlu eleştirisinde bunun ipuçlarını bulmak kabil: "Türkiye'de içtimaî değişmeler devrinin başlangıcına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal bir tarihi maalesef şimdiye kadar yazılmamıştır. Gerek mekteplerde okutulan ve gerek daha ihtisasçı mahiyette olan eserlerin mihverini askerî ve siyasî hadiseler, bazan da şiir ve edebiyat teşkil etmekte, sosyal ve kültürel tarihe ait hâdiseler daha ziyade fasıl aralıklarında birer yama gibi eserlere eklenmektedir. Fazla olarak, inkılâp devirlerinin bile bu mahi-

yette bir tarihi henüz daha yazılmamıştır. Son zamanlarda 'Türk İnkılâbı Tarihi' adıyla bay Hikmet Bayur tarafından yazılan ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan değerli eser dahi adına rağmen, aldığı devrin daha ziyade bir diplomasi tarihidir. Bu hal, şüphesiz, bizde içimaî tarih görüşünün hâlâ yerleşmemiş olmasından ileri geldiği kadar, böyle bir görüşle çalışacak olan ilim adamlarımızın işini kolaylaştıracak ölçüde kaynakların, vesikaların, arşivlerin, kütüphanelerin hazırlanmamış olmasından ileri gelmektedir. Fakat, Cumhuriyet'in bu yirminci yılında hiç olmazsa deneme kabilinden bile olsa böyle bir teşebbüsün yapılmış olmasını gönül isterdi. Bunu yapmak inkılâp devri tarihçilerinin bir vazifesi olacaktı."[7] "İnkılâptan Önce İlim Tarihimiz" başlıklı makalesinin girişindeki bu genel gözlem ve eleştiri bir anlamda *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ve *Türkiye İktisat Tarihi* yapıtlarının çatısının çok önceleri kurulduğunun ve kültür tarihinin genel yaklaşım içinde bir yama olarak anlaşılmayacağının kanıtıdır. 1960 sonrasındaki kitaplarının temel dayanaklarını 1940'larda yazdıklarında bulmak mümkündür. Niyazi Berkes'in geç dönemde yazdıkları o sıralardaki çalışmalarının uzantılarıdır.

Bir üzücü durum da yabancıların 1940'lı yılların düşün adamlarına karşı bizden daha duyarlı olmalarıdır. Ernst Hirsch *Dünya Üniversiteleri* ve *Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* yapıtında hiçbir Türk yazarının yazmadığı genişlikte Dil-Tarih tasfiyesini anlatmıştır. François Georgeon Niyazi Berkes'in yazdıklarının önemini herhangi bir Türk yazarından daha anlamlı bir şekilde tebarüz ettirmiştir. Geleneksiz bilim olmaz. Kendi ülkesinin eğitim tarihindeki gelişmelere duyarsız bilim hiç olmaz. Fakat en azından yabancılar ölçüsünde kendi bilim adamlarının ürettiklerine

7 Niyazi Berkes, "İnkılâptan Önceki İlim Tarihimiz", *Yurt ve Dünya*, C. IV., No: 35, (Sonteşrin 1943), s. 458.

karşı duyarlı olmadıktan sonra bilim alanındaki gelişmelerin tıkanmasını doğal karşılamak gerekmektedir.

Niyazi Berkes'in kitapları da dahil olmak üzere o dönem bilim adamlarının yazdıklarını eleştirmek elbette anlamlı ve yararlıdır. Fakat eleştirmenin önkoşulu öncelikle yazılanları doğru anlamaktır. Bir insan "oysa bugün artık hiçbir toplumbilimci *tarihsel araştırmalarında Marksist Metodu* göz ardı edemez. Ve hele Berkes gibi felsefi eğitimden geçerek tarihe ağırlık veren bir toplumbilimcinin, *Marksist Metod* dışında kullanacağı başka *sağlıklı* ve *sağlam Metod* hemen hemen yok gibidir"[8] diye aslında Niyazi Berkes'i anlatmak görüntüsü altında kendini anlatıyorsa durum fena halde vahim demektir. Hele *Yurt ve Dünya*'nın arkasında Marksist sosyolojinin bulunduğu gibi anlamsız ifadeler kullanıyor ve Muzaffer Şerif Başoğlu'nu anlamadan suçlamaya kalkıyorsa durumun vahameti daha da artar. *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* yapıtına övgü yazmak ve Hilmi Ziya Ülken'in "hârikulâde zekasına" methiye döşenmek de bir yoldur. Ama bu insanlarda intisap ahlakı yoktur. Üstelik bunlar Hilmi Ziya'ya çok daha rahat yaklaşabilirlerdi. Buna gerek de yoktu. Onun yanında, yakınındaydılar. Dört bilim adamı hakkında uluorta yargıda bulunmaktan ziyade "drama düşmüş bu insanları" anlamaya çalışarak eleştirmek gerekmektedir.

Dil-Tarih tasfiyesi hakkında en soğukkanlı ve en anlamlı değerlendirmeyi Abdülhak Adnan Adıvar yapmıştır. O dönem oldukça karanlıkta kalmış bir dönemdir. O dönemin sağlı sollu bilim adamları bugünkülerden çok daha düzeylidir. 1940 sonrası üzerine ortak cehaletimizin çok bariz göstergeleri ortadadır. Bunun için işin elifbasından başlaya-

---

8 Cahit Tanyol, "Niyazi Berkes", *Güneş*, 26 Aralık 1988. Bu yazı daha önce yayınlandığı belirtilmeden 1993 yılında bir derginin Türk toplumbilimi özel sayısında tekrar basılmıştır. Cahit Tanyol, "Niyazi Berkes", *Toplumbilim*, No. 2, (Ekim 1993), s. 38-39.

rak konu incelenmelidir. Türk üniversitelerinin 1940'lardaki dinamizmini doğru anlayabilmek için öncelikle değerli düşünce adamı Hilmi Ziya Ülken'in çalışmaları derinlemesine değerlendirilmelidir. Niyazi Berkes gibi dönemin bilim adamlarının çalışmalarına ancak böylelikle nüfuz etmek mümkündür. Niyazi Berkes'e saygının gereği de sanırım budur.

Ocak 198·

BEHİCE BORAN'IN SOSYOLOJİK ÇALIŞMALARININ NİTELİKLERİ

1940 dönemi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden bazılarının Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişmesine katkıları üzerinde dururken sosyoloji konusu özellikle belirginlik taşımaktadır. Bunun önemli nedenleri vardır. Üniversiteden atılmaya yol açan olaylar serisi içinde sosyolojinin belirgin bir etkinliği söz konusudur. Çünkü, üniversiteden atılan iki öğretim üyesi -ki sorun yaratan dört kişidir- somut olarak sosyoloji bilim dalıyla ilgilidir. Diğer ikisinin Türkiye'nin temel sorunlarıyla ilgili çalışmaları doğrudan siyasal uzantısı olacak mahiyette görülmeyip fazla gündeme getirilmemiştir. Bu iki kişinin özellikle 1950 sonrasındaki bilimsel mahiyetteki çalışmaları bile yoğun bir siyasal boyut taşımaktadır. Hatta 1960 sonrasında üniversitelerde belirginleşen ülke sorunlarıyla ilgili çalışmaların çok büyük çoğunluğu o dönemde ortaya çıkan siyaset bilimi çalışmaları mahiyetindedir. Özellikle Niyazi Berkes ve Behice Boran'ın çalışmaları çok bariz bir şekilde 1960 sonrasının sosyoloji ve siyaset bilimi çalışmalarını etkilemiştir. Bu etkinin somut görüntüleri üzerinde durarak geniş bir envanter çıkarılması özellikle yararlıdır.

Bazı konuları o dönemde etkin olmuş bilim adamlarının belirttiklerini nazarı dikkate alarak değerlendirmek daha anlamlı olabilir. Behice Boran'ın yakın zamanda yazdıkları hatırlandığı zaman soruna yaklaşımı kendiliğinden anlaşılabilir. Behice Boran o dönemde *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergilerine yazdıkları makaleler konusunda ilginç değinilerde bulunmaktadır. O dönemde memur oldukları için siyasi konulara dokunmadıklarını ve dergilerde yayınlanan yazıların temelde belli bir dünya görüşüne yatkın olmasına karşın, açık olarak bazı şeylerin telaffuz edilmediğini belirtmektedir. Bunun iki anlamı olmak lazım gelir. Birincisi siyasal konular açık olarak kesinlikle uğraş alanını oluşturmamaktadır. İkincisi ise siyasal mesajlar oldukça sathi bir görünüm arzetmektedir. Bütün bunlara Dil-Tarih olayının 1941 yılında başladığı yargısı da eklendiği zaman dergilerdeki yazıların siyasal boyutunun çok açık olmadığı da kendiliğinden anlaşılır. O dönemde Reşat Fuat Baraner'in Faris Erkman adıyla yayınladığı *En Büyük Tehlike* başlıklı broşürün muhtevasının da rejime yatkın olduğu düşünülürse dönemin siyasal koşulları içinde Dil-Tarih olayının siyasal boyutu kendiliğinden şekillenir. Sözü edilen dört bilim adamı da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde doçent olarak çalışmaya 1930'lu yılların sonlarında başlamışlardır. Olaylar da kısa bir süre içinde ortaya çıkmıştır.

O dönemin havasını yansıtan değinilerden çıkarılacak sonuç Reşat Fuat'ın broşürünün bile Kemalizme yatkın bir yan taşıması, daha doğrusu ırkçılığı Kemalizme yaslanarak eleştirmeye çalışmasıdır. Bu teşebbüste milliyetçilik tarifi Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilkelerine bakılarak savunulmaktadır. Behice Boran'ın Cumhuriyet değişiklikleri ve 27 Mayıs üzerine düşünceleri bilindiği zaman daha önce belirtilen Kemalist eğilim tüm varyantlarıyla ortaya çıkmakta ve o dönemdeki bilimsel atılımın çerçevesini çizmektedir. Böylesi bir atılımın sınırları belirlenmektedir.

Behice Boran o dönemde özümlediği kadarıyla Marksizme inandığını belirttiğine göre o dönemde yazdıklarının düşünsel doğrultusunu saptarken daha dikkatle değerlendirilmek gerekmektedir. Bir başka ilginç olay da dönemin ırkçı ve Anadolucu dergilerinden bazılarının *Yurt ve Dünya* ve *Adımlar* hakkında yeni Amerikan yöntemlerine göre meselelere baktıklarını söylemeyi seçmiş olmalarıdır. Bir başka deyişle, daha sonra her ileri harekete ve her aykırı çıkışa komünist ithamının kolaylıkla yapıldığı dönemde önceleri *Yurt ve Dünya* dergisi Amerikan yöntemlerine göre sosyal bilim yapma olayı olarak nitelenmeye çalışılmıştır. O sıralar 'millî ilim' gibi daha sonra da ağırlıklı olacak anlayışların yaygınlığı karşısında Amerikan yöntemlerine göre sosyal bilim yapmaya yönelinmesi de ilginçtir. Sorun halledilmek aşamasında iken *Gafletten Uyanalım* başlıklı bir broşürle konu üzerinde düşüncelerini belirten tarih doçenti Osman Turan da meseleye bir sosyoloji konusu olarak bakmamakta, diğer yüksek öğretim kurumlarında da sosyoloji okutulmasına karşın oralarda olay çıkmamasına rağmen Dil-Tarih'te neden olay çıktığını sormaktadır. Türkiye'de yüksek-öğretim konusunda duyarsız olunduğu için yeteri kadar ilgi çekmeyen Hirsch'in anılarında da o sıralarda Türkiye'de sosyolojinin komünizmle eşanlamlı görüldüğü anlatılmaktadır. Yani o dönemde sosyoloji konusu kendiliğinden ortaya çıkmış ve en önemli mesele olarak algılanmıştır. Bunun nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir.

O sıraların en etkin düşünce adamı Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp'in düşünceleri de hemen her bilim alanında etkili olmaktadır. Örneğin, tarih söz konusu olduğu zaman dönemin etkin tarihçisi Mehmet Fuad Köprülü Ziya Gökalp'in genelde belirttiklerini tarih açısından daha bütünlüklü ve mantıklı olarak değerlendirmeyi denemektedir. Benzeri bir şekilde o dönemin folklor uzmanı Pertev Naili Boratav'ın ça-

lışmalarının özellikle geçmiş döneme yönelik olanlarında Fuad Köprülü'nün düşüncelerinin etkilerini görmek mümkündür. Zaten bir süre için de olsa Pertev Naili Boratav Fuad Köprülü'nün asistanı olarak çalışmıştır. Tarih ve Türkoloji çalışmalarında etkin olan yeni dönemin düşüncelerinden en fazla kurtulmuş olan alan sosyoloji alanıdır. Sosyoloji alanı örtük olarak dönemin etkin düşünceleri doğrultusunda oluşsa da, kimi noktalarda bu etkilerden sıyrılmış bir görüntüye kavuşmuştur. Atatürk dönemi değişikliklerinin olumlu olarak nitelenmesi ve rejim konusunda benimseyici tutum dışında özellikle monografik mahiyetteki bilimsel çalışmalar açık Kemalist nitelik görüntüsü vermekten uzaktır. Gerek Niyazi Berkes'in *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Çalışmalar*'ı gerekse Behice Boran'ın *Toplumsal Yapı Araştırmaları* bu açıdan örnek olarak gösterilebilir. Özellikle belki de tesadüfler sonucu seçtiği Manisa köyleri hakkındaki araştırması sosyolojinin gelişimi bakımından önemli bir aşamayı somutlaştırmaktadır. Bu yapıtın genelde değerlendirilmesi bile etkilerini açıklamaya imkan verecek durumdadır. Bu yapıt hakkında değerlendirme yaparken de bazı konularda özellikle dikkatli olmak gerekmektedir. *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* yapıtı kimi politik yanlar taşısa da, *Toplumsal Yapı Araştırmaları* çalışması önemli bir sosyoloji çalışmasıdır.

Toplumsal Yapı Araştırmaları yapıtının belirgin birkaç özelliği üzerinde durmak anlamlı olacaktır. Geçmiş döneme ilişkin bilgilerin oldukça az ve değerlendirmelerin oldukça keyfi olduğu açık bir gerçekliktir. Bu yargıyı Behice Boran'ın sözü edilen monografik araştırmasına ve bunun etkilerine dayanarak açıklamak kabildir. Behice Boran bu çalışmasıyla iki noktada önemli bir tutum takınmaktadır. Giriş'te yazdıkları önemlidir. Giriş'te Behice Boran Durkheim sosyolojisi konusunda eleştirel bir tutum takınmaktadır. Belki de Amerika Birleşik Devletleri'nde okuduğu sosyoloji-

den kaynaklanarak değişik bir yaklaşımla konuyu değerlendirmektedir. Durkheim sosyolojisinin aşılması anlamının ötesinde önemli bir tutum bu vesileyle Ziya Gökalp'in Türkiye'nin sorunlarına yönelirken yaptığı açıklamaların eleştirilmesi anlamında önemsenmelidir. Bunun ötesinde yapıtın bir başka önemli yanı saha araştırması tekniğine dayanan ampirik çalışmaların yolunu açmış olmasıdır. Bu durum özellikle önemlidir. 1960 sonrası çoğu sosyoloğun sorunu algılayış biçimini de anlamlandırmak bakımından yararlıdır. O dönemde sosyoloji konusuna felsefik bir düzeyde yaklaşılmaktadır. Toplumun temel sorunlarını soyut düzeyde çözümlemeye yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Her iki anlamda ampirik çalışmalar gündeme girmiştir. Bu ampirik çalışmaların bir bölümünü Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu yaparken bir bölümünü de Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi'ndeki sosyologlar ve sosyal-psikologlar yapmakadır. İstanbul Üniversitesi'ndeki yönelim ile Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki yönelim temel doğrultusu itibariyle farklıdır. Ancak ampirik olma anlamında bu iki çalışma tarzının temelde bir farklılıkları yok gibidir. Yalçın Küçük de bir çalışmasında Türkiye'deki dar ampirik çalışmaları eleştirmektedir. Bir grup sosyolog ise 1940'ların Dil-Tarih yöntemini bütünüyle ama dar bir biçimde benimsemiş görünmektedir. Özellikle Behice Boran'ın *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtı okunduğunda somut saptamalar ötesinde konunun ne ölçüde belli bir bütünsellik çerçevesinde değerlendirildiği kendiliğinden anlaşılır. Behice Boran Manisa köyleri üzerine gerçekleştirdiği bu çalışmasındaki somut saptamaların genelde değerlendirilmesi üzerinde hassasiyetle durmaktadır. Doğan Ergun'un çok sonraları belirttiği gibi Türkiye'de sosyolojinin temel sorunu konuya bütünsel bir biçimde bakamama sorunudur. Özellikle Behice Boran'ın anılan çalışması bu konuda açıklayıcı bir işleve sa-

hiptir. Sosyolojinin kapsamına giren konuları bir bütünsellik içinde kavrama 1940'lı yılların Türkiye'deki sosyal bilim çalışmalarına katkısıdır. Bu katkı yakın zamana kadar yeterince kavranamamıştır. Kavranamamanın ötesinde, sorunların bütünsellik içinde değerlendirilmesi savunulurken, sosyolojinin konuları bile çok dar bir biçimde anlaşılmıştır. Bütünsel görünümlü kısmî çözümlemeler gündeme girmiştir. Bu konuda çok sayıda örnek göstermek kabildir. 1940'lı yılların dar anlamda sosyolojik araştırmalarında bile geniş bir perspektif etkin olmuştur. 1960 sonrasının 1940 mirasçısı sosyologları bile konularını çok dar bir perspektifle değerlendirmişlerdir. Bunun en somut göstergesi dar anlamda sosyoloji ve sosyologların 1960 sonrasında gerektiğinden fazla önemsenmesinde somutlaşmaktadır.

Behice Boran'ın sözü edilen *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtı tahlil edildiğinde köyleri iki ana kategori altında topladığı görülebilir. Şehirle bağlantısı fazla ve kendi içine kapalı tasnifine tabi tutulan iki tip köyden bahsedilmektedir. Dışa açık olan köyde değişimin ileri boyutlara vardığı, dışa kapalı köylerde ise değişmenin boyutunun kapsamlı olmadığı belirtilmektedir. Behice Boran'ın bu konudaki yaklaşımının etkisi daha sonraki sosyoloji yayınlarıyla karşılaştırması derinlemesine yapıldığı zaman çok açık olarak görülebilecek ölçüdedir. Özellikle Mübeccel Kıray'ın *Çukurova* çalışması konuya yaklaşımı ve genellemeleri bakımından *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtıyla önemli ölçüde benzerlikler taşımaktadır. Ancak, bir noktada çok farklı bir konumdadır. Sözü edilen yeni çalışma Behice Boran'ın çalışması ölçüsünde bir bütünsellik taşımamaktadır. Köy tiplerinden tahlillere kadar sathi bir benzerliğin özellikle genellemelerde görüldüğünü saptamak mümkündür. Hatta bir ölçüde rahat bir yorumla Mübeccel Kıray'ın çalışmasını, Behice Boran'ın Manisa köyleri hakkındaki eserinin ikinci sınıf bir kopyası

olarak nitelendirmek de mümkündür. Mübeccel Kıray çok açık olarak sorunun teorik boyutuyla fazla ilgilenmemiş, özellikle Türkiye'deki sosyolojik mahiyetteki çalışmalara Behice Boran'ın anılan çalışması ölçüsünde tutarlı bir şekilde bakmamıştır. Niyazi Berkes'in konuyu değişmeyen yönleri itibariyle de değerlendirmekte oluşu Kıray'ın çalışmalarının bir başka boyutunu etkilemiştir. Mübeccel Kıray'ın çok sayıda başka sosyoloğu da etkilemiş olması dönemin etkililiğini daha bariz bir şekilde göstermektedir. Genellikle teorik endişe taşıyan 1960 sonrası sosyoloji araştırmaları bile dar bir teorik çerçevede sorunları değerlendirmişe benzemektedir. Bu sınırlı durum bile göstermektedir ki, 1940 dönemi sosyoloji çalışmaları sonraki daha sathi sosyolojik çalışmaların çerçevesini çizmiştir. Bunun daha açıklıkla anlaşılması kimi detaylı çalışmaları gerektirmektedir.

Daha önceki dönem çalışmalarının yeterince önemsenmemesi merdiveni yeniden keşfetme becerisinin kaynağını oluşturmakta ve çoğu sathi çalışmanın derin ve yeni çalışma diye yutturulmasına imkan tanımaktadır. Bu konuda çok uzağa gitmeden deminden beri bahsedilen *Çukurova* çalışmasına şöyle bir bakmak bile açıklayıcı olabilir. Bu çalışma Türkiye'de 1940'lı yılların çalışmaları yeterince bilinmediği için yeni diye kabullendirilebilmiştir. Mübeccel Kıray'n bu çalışması gerek seçtiği köy tipleri açısından, gerekse değişimin boyutuna ilişkin tahlilleri açısından *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtını çağrıştırmaktadır. Hem de yeni çalışma *Çukurova* gibi değişimin belli ölçüde hızlı olduğu bir yörede gerçekleştirilmiştir. Etkinin sathiliği bir noktada toplumsal değişim üzerine Türkiye'den sadece iki sosyoloğu inceleyen bir çalışmada Mübeccel Kıray'ın çalışmasının çatışmacı modeller içinde değerlendirilmemesinde de somutlaştırılmaktadır. Kıray'ın bizzat kendisi 1940'lı yıllar Dil-Tarih çalışmalarını çatışmacı modele dayanan sosyal bi-

lim anlayışı olarak nitelemektedir. Bu durumda 1940'lı yıllar Dil-Tarih kökenli sosyolojik çalışmaların görüntüdeki en sadık temsilcisi tarafından bile ne ölçüde yanlış anlaşıldığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. 1940'lı yıllar ile 1960'lı yıllar arasında sosyal bilim araştırmaları bakımından görülen bağlantı noktalarında dahi ne ölçüde esnek olduğu anlaşılabilir. Bu durumda genelde Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimi konusundaki birikimden -çok sınırlı olarak belirtildiği veçhile- önemli oranda bihaber olunduğunu göstermektedir.

Behice Boran'ın özellikle *Toplumsal Yapı Araştırmaları* yapıtının teferruatlı bir şekilde anlaşılmaya çalışılması sosyoloji incelemelerinin zaman içindeki gelişimini öğrenmeye yardımcı olabilir. 1940'lı yılların sözü edilen bilimsel çalışmalarını anlamaya çalışırken, 1980'lerdeki nitelemelerden ziyade yazıldığı sıralardaki değerlendirmeler üzerinde durulmalıdır. Behice Boran 1980 sonrasında ilk bilimsel çalışmalarının evrensellik üzerinde yoğunlaştığını belirtmesine karşın, 1968 yılında Türkiye toplumu hakk·nda özgün gerçekleri saptama ve yorumlama çabasında olduklarını söylemiştir. Özellikle ilginin az ve tartışmanın hemen hiç olmadığı 1940'lar Türkiye'sinin sorunları ve düşünce dünyası anlaşılmaya çalışılırken tekerleme haline gelmiş genellemelerden kurtulmak gerekmektedir. Bu düşüncenin dayanağı da şimdiye kadar bu konuda yazılmış yapıt ve makalelerin hemen hepsinin sorunları değerlendiriş biçimidir.

Eylül 1986

SOSYOLOG BEHİCE BORAN

1940'ların Türkiye'si ve dört öğretim üyesi

Behice Boran'ın da aralarında bulunduğu dört öğretim üyesi 1940'lı yılların Türkiye'sinde bilimsel alanda yeni bir gelişmenin habercisi olmuşlardır. Dört öğretim üyesinin bilimsel çalışmaları kimi yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak bunlara karşı tepki bilimsel mahiyetteki çalışmalarından ziyade, Türkiye'nin somut sorunlarına ilişkin yayınlarından kaynaklanmıştır. Sözü edilen yayınlar tepki yaratmıştır. Dört öğretim üyesinin iktidar tarafından korunduğu ve kollandığı şeklinde iddialar en yoğun olarak Kenan Öner - Hasan Âli Yücel davası vesilesiyle gündeme gelmiştir. Dört öğretim üyesinin tasfiyesi Türkiye'nin çok partili siyasal hayata geçmesinden sonra 1948 Temmuz'unda gerçekleşmiştir.

Ülkenin siyasal gelişimine duyarlı ehli üniversite ortamı dolayısıyla tasfiye konusu fazla ilgi çekmemiştir. Türkiye'de bu dönemin yeterince incelenmemesinin nedenleri vardır. Birincisi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin olumlu olarak nitele-

nen iki icraatı o döneme yakın bir zamanın ürünüdür. Köy Enstitüleri ve radikal toprak reformu girişimi o sıralarda gündemdedir. Sözü edilen iki uygulama Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasetinin sorgulanmasını engellemiştir. İkincisi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasetinin sorgulanmasından çok, siyasal gelişim parti içi iktidarın değişimi olarak algılanmıştır. Behice Boran da olayı bu şekilde değerlendirmektedir. Üçüncüsü de daha sonra ülkemizde liberal, çağdaş ve demokrat gibi sıfatlarla anılan bilim adamlarının tasfiyenin gerçekleşmesinde katkıları vardır. Konunun araştırılması ister istemez onları rahatsız edecektir. Bu dört öğretim üyesinin çalışmaları yeterince ne kelime, yüzeysel olarak bile günümüze yansıtılmamıştır. Dört öğretim üyesinin çalışmalarının niteliği üzerinde durulmak gereği duyulmamıştır. Halbuki bunların çalışmalarının Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişiminde kritik önemleri vardır. Bu önem gerektirdiği ciddiyetle değerlendirilmelidir.

Dört öğretim üyesi ve yeni bir akademik atmosfer

Muzaffer Şerif Başoğlu, Niyazi Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav 1930'lu yılların sonlarında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde doçent olarak göreve başlamışlardır. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra yeni bir akademik atmosfer oluşmuştur. O sıralarda farkın belirginleşmesi kimi önemli nitelemeler yapılmasına yol açmıştır. Tarih doçenti Osman Turan yayınlanan yapıtında ve Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer Ankara Üniversitesi Rektörlüğü ve Danıştay'a yazdığı dilekçelerde sosyoloji okutulan diğer yüksek öğretim kurumlarında öğrenci olaylarının çıkmamasının sosyoloji eğitimine ilişkin nedenlerle açıklanmaması gerektiğini öne sürmüş, Hirsch de üniversite anılarında Türkiye'de 1940'lı yıllarda sosyolojinin komünizmle

eşanlamlı olarak algılandığını belirtmiştir. Bu iki niteleme Tükiye'de sosyoloji öğretiminde bir yeniliğin, bir farklılığın göstergesi olarak anlaşılmış, algılanmıştır. Dört öğretim üyesinin farklılığı sadece kendi bilim dallarına ilişkin nedenlerden kaynaklanmamıştır. Bunun altı çizilmelidir. Bu insanların sorun olması genelde bilim anlayışlarının işledikleri somut konuya yansımasından kaynaklanmıştır.

Bilimin evrenselliği ve "millî ilim" anlayışı

Bu bilim adamlari akademik çalışmalarını yurtdışında yapmışlardır. Muzaffer Şerif Başoğlu, Niyazi Berkes ve Behice Boran ilk akademik çalışmalarını Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirmişlerdir. Pertev Naili Boratav da bir süre Almanya'da bilimsel çalışmalarda bulunmuştur. Bunların yurtdışında çalışmaları bilimin beynelmilel niteliği hakkında düşüncelerini daha bir net, daha bir açıklıkla ifade etmelerine sebep olmuştur. Beynelmilel bilim konusunda ısrarlıdırlar. Muzaffer Şerif Başoğlu yazdığı "İlimde Gelişmemizin Reel Şartları" başlıklı, bugün de önemli ölçüde geçerlilik taşıyan makalesinde bilimde gelişmemizin uluslararası bilim âleminin ölçütleriyle değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı makalede "gayemiz medeni bir dünya memleketi olarak ilim dünyası kervanına katılmak, onunla birlikte gelişmek ve eninde sonunda, ona, bizim çalışmalarımızla da, hissemize düşen ilaveleri yapmaktır. Bu gaye göz önünde tutulunca, realist bir görüşle, yolun henüz başında olduğumuzu kabul etmemiz lazımdır."[1] saptamasını yapmaktadır. Cumhuriyet'le beraber geçmişin softa zihniyetinden kurtulmakla önemli bir mesafe katedildiği fakat bilimde evrensellik gereği ve Türkiye'de bilimsel gelişmenin daha baş-

1 Muzaffer Şerif Başoğlu, "İlimde Gelişmemizin Reel Şartları", *Adımlar*, Yıl: 1, No: 6, (Birinci Teşrin 1943), s. 177.

langıç evresinde olunduğu saptaması, o zaman için önemli ve kayıtsız kalınamayacak bir saptamadır.

Bu saptamanın somut uzantıları karşısında hırçın eleştiri başlamıştır. Bu eleştirilerin olması o dönem için doğaldır. Çünkü, 1930'lu yıllar Türk Tarih Tezinin ve Güneş Dil Teorisinin revaçta olduğu yıllardır. Dünya ve Türk tarihine ilişkin yepyeni ve gerçek doğruların Türkiye'de keşfedildiğine dair inançların yaygın olarak yaşandığı yıllardır. Özellikle tarihin önemsenmesi ve büyük amaçlar için Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması söz konusudur. "Millî ilim" anlayışının yaygın olduğu bir dönemde, bilimin evrensel niteliğinin altının çizilmesi, sadece sosyoloji ve sosyal psikoloji eğitimi açısından değil, genelde bilim anlayışı açısından da bir farklılığın işaretidir. O sıralarda Behice Boran'ın belirttikleri farklılığı somutlaştırmaktadır: "Bu yazıda Batı Anadolu'daki iki köy çeşidinden bahsediliyor, ama bu tetkik, umumiyetle anlaşıldığı şekilde bir 'köy tetkiki' değildir. İncelemek, aydınlatmak istediğimiz konu, bir köydeki hayat şartları ve tarzı değil, sosyolojik bir problemdir. Bu problem köy için de, şehir için de, Türkiye için olduğu kadar Amerika ve Çin için de varittir."[2] O dönemde devlet desteğiyle akademik görüntülü ırkçı yayınlar yapılmaktadır. Evrensel bilim konusunda ısrarın tepkiye yol açması doğaldır. Türkiye'de şimdiye değin sözü edilen grup dışında bilimde evrenselliğin altı böylesine ısrarlı olarak çizilmemiş ve uluslararası düzeyde akademik çalışma yapma heyecanı duyulmamıştır.

Somut sorunlara duyarlılık

Bu dört öğretim üyesi Türkiye'nin somut sorunlarına karşı da duyarlıdırlar. Millî ilim anlayışı karşısında suskun kal-

2 Behice Sadık Boran, *"Toplumsal Yapı Araştırmaları", (İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., 1945, s. 1.

mayıp, sadece bilimde evrenselliğin altını çizmekle yetinmeyip, millî ilim anlayışının ne ölçüde bilim dışı olduğunu göstermeye çalışmaları bundandır. Bu nedenle de, genelde ırkçılık, özel olarak da Türkiye'deki ırkçılık hakkındaki düşüncelerini somut olarak göstermişlerdir. Muzaffer Şerif Başoğlu *Irk Psikolojisi* yapıtını 1943 yılında yayınlamıştır. Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran'ın ırkçılık konusunda yazdıkları o dönemde yayınlanan *En Büyük Tehlike* broşüründen daha anlamlı bir şekilde sorunu incelemektedir. Irkçılık ve Türkiye'deki biçimlenişi üzerinde eşanlamlı eleştiriler yapmışlardır. Bilim anlayışı konusundaki duyarlılıkları ülkenin siyasal sorunlarıyla ilgili düşünceler belirtmelerine yol açmıştır.

Yurt sorunları karşısındaki duyarlılık Türkiye'nin çeşitli yörelerinde somut araştırmalar yapmalarına neden olmuştur. Bu vesile ile Behice Boran Manisa köylerinde, Niyazi Berkes Ankara köyleri üzerinde, Muzaffer Şerif ise Afyon yöresinde somut araştırmalar yapmışlardır. Bu tür araştırmalar ülke gerçeklerini oraya çıkarmaya yönelik araştırmalardır. Bilimsel mahiyetteki çalışmaları ülke gerçeklerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu konuda Behice Boran şunları söylemektedir: "İnsan ilimleri sahasında biz de ilmin metodunu kendi cemiyetimizin, insanlarımızın tetkikinde kullanır, problemlerin hallini, suallerin cevabını, kendi gerçeklerimizi araştırarak bulmaya çalışırız. Hadiseler arasında evrensel, ilmî münasebetler vardır, bunların müşahhastaki belirtileri mahallî şartlara göre tenevü (variation) gösterebilir. İşte umumi münasebetler formüllerinin bizim cemiyetimizdeki belirtilerini, müşahhas muhtevalarını, tetkik edebiliriz. Etmeliyiz de."[3] Muzaffer Şerif dışındaki öğretim üyelerinin bilimsel çalışmalarının mihverini de bu sorunlar teşkil etmiştir.

3 Behice S. Boran, "Hangi Manâda Millî İlim", *Adımlar*, Yıl: 1, No: 5, (Eylül 1943), s. 147.

Kültür ve sanat sorunlarına ilgi

Genel anlamda ve somut olarak kültür ve sanat sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Örneğin, Muzaffer Şerif Başoğlu'nun yazdığı "Ahlaki İdeâlizmin Reel Şartları" ve "Firiciderli Evliyalar" makaleleri ülkenin genel kültürel sorunlarıyla ilgili, şimdiye değin benzerleri pek yayınlanmamış ilginç düşünceler içermektedir. Behice Boran da roman ve sanat üzerine yoğun olarak yazmıştır. Keza Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav da. Hatta Pertev Naili Boratav son sıralarda çıkan sanat ve edebiyat yapıtları üzerine somut tahliller yapmıştır. Behice Boran'ın da Sabahattin Ali'nin roman ve öyküleri konusunda önemli yazıları vardır. Sözü edilen öğretim üyeleri ülkenin her tür kültür ve sanat etkinliği ile yakından ilgilidirler. İlgi alanları oldukça geniştir. Bu da önemsenmesi gereken bir özelliktir. 1960 sonrası akademisyenlerin ilgi alanları çok daha dardır.

Bir başka özellikleri ise dönemin sağcı düşunceleri konusunda da duyarlı olmalarıdır. Bu duyarlılık düşünsel olduğu kadar siyasal nedenlerden de kaynaklanmaktadır. Softalığın sadece geleneksel dayanakları üzerinde değil, Batı'dan gelen biçimi hakkında da kimi önemli saptamalar yapmışlar ve ırkçılık dışındaki sağ siyasal eğilimleri ve yapıtları eleştiren makaleler yazmışlardır. Hatta Behice Boran 1950 öncesi Türk düşünsel yaşamını 1960'lı yıllarda yazılanlara göre daha etraflı bir şekilde değerlendirmektedir. Sağ eğilimler içindeki tartışmalar sözü edilen bilim adamlarının gündemindedir. Türkiye'nin düşünsel çercevesi her yanıyla önemsenmektedir. Döneme ilişkin sağ yayınlar öğretim üyelerini farklı farklı değerlendirmektedir. Aclan Sayılgan, Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran'ın daha mücadeleci bir kişilikleri olduğunu belirtmekte, Osman Turan ile Reşat Şemsettin Sirer de kişisel gözlemlerinden ve O. Lacom-

be'un raporundan kalkarak benzeri şeyleri söylemektedir. Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu bu tutumlarını somutlaştırmışlardır. Sağ yayınların, dördü arasında gösterdikleri fark doğru görünmektedir. Zaten *Adımlar* dergisinde Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'ın makalelerine rastlanmamaktadır. Muzaffer Şerif 1945 yılında Amerika'ya gitmek zorunda kalmış, Behice Boran ise üniversite sorununa ilişkin mahkemeden sonra Türk Barışseverler Cemiyeti'ni kurmuştur.

Boran, Başoğlu, Boratav ve Berkes'in tepkiyle karşılaşmaları bilimde evrenselliği vurgulayıp buna aykırı eğilimlere karşı ısrarlı sert eleştiriler geliştirmelerindendir. Bu doğrultuda ülkenin somut sorunlarına yoğun ilgi tedirginliklere neden olmuştur. O dönemde bilim çevrelerinde evrenselliğin altı bu ölçüde ısrarlı bir şekilde çizilmemiş ve aktüel siyasal kültürel gelişmelerle bu ölçüde ilgilenilmemiştir.

Sosyoloji çalışmaları

Behice Boran yukarıda belirtilen çerçevede ülke sorunlarına yaklaşırken bilimsel çalışmalarını da gerçekleştirmiştir. Behice Boran'ın sosyoloji çalışmaları sadece Manisa yöresindeki iki tip köyle sınırlandırılmamalıdır. Behice Boran'ın o dönemde yazdıklarının genel bir değerlendirilmesi yapılmalıdır. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, Behice Boran'ın ama daha çok Niyazi Berkes'in çalışmaları 1960 sonrası akademik sosyoloji çalışmalarını derinden etkilemiştir. Fakat 1960 sonrası sosyoloji çalışmaları 1940'lı yılların çalışmalarına göre daha sığ bir niteliktedir. Bir anlamda ikinci sınıf bir kopya mahiyetindedir. 1960 sonrası sosyoloji çalışmalarının anlaşılması için 1940 dönemi çalışmalarının bilinmesi gerekmektedir. Bunların günümüze yeterince taşınmamasının arkasında bu öğretim üyelerinin akademisyen

öğrencilerinin nankörlüklerinin de ihmal edilmeyecek, azımsanmayacak bir payı vardır.

Dört öğretim üyesinin sosyoloji çalışmalarının temel özelliği de, sosyal bilimlerin yöntemi, daha doğrusu sosyal bilimler ile doğa bilimlerinin ortak olması gerektiğine inandıkları bilim yöntemi ile konuya yaklaşmalarıdır. Sosyal bilimler arasında ayrı olarak sosyoloji yönteminden değil, ortak bilim yönteminden bahsetmektedirler. Bundan kaynaklanarak her sosyal bilim dalının aynı yöntemle araştırma konusunu işlemesinde ısrarlı olmuşlardır: "Muayyen bir vaziyette muayyen hareketler yapan, sözler söyleyen insanların hareketlerini müşahede ederek bu müşahededen yapılan dinî merasimin mahiyeti hakkında bilgi elde etmekle, muayyen bir çiftten doğan yavruların vasıflarını tetkik ederek veraset vetiresi hakkında bilgi edinmek arasında bilme süreci bakımından bir keyfiyet farkı yoktur. Bunun için, insan âleminde kıymetlerin mevcudiyeti ve bunların tetkik edilmesi zarureti, sosyal bilimlerde müspet bilim metodundan başka bir metodun kullanılmasını icap ettirmez."[4] Ancak o dönemde her sosyal bilim alanına has ayrı metotların varlığı yaygın olarak savunulmuştur. Dört öğretim üyesinin katkısı en azından bu yaygın kanıyı tartışmalı hale getirmiştir.

Sosyoloji çalışmalarının bir başka özelliği Türkiye'de geçerli olan yaklaşımdan uzaklaşmasından kaynaklanmıştır. Ziya Gökalp'in etkisiyle Türkiye'de etkin olan sosyoloji Durkheim sosyolojisidir. Behice Boran'ın çalışmalarında Durkheim sosyolojisinin net, açık eleştirileri vardır. Durkheim sosyolojisinin kısmi, teorik eleştirisini yapmıştır. Bu eleştiri, bir ölçüde Hilmi Ziya Ülken'in çalışmalarından kaynaklansa da, onları aşan yanları vardır. Ülkedeki sosyal yapı fiili işleyişi çerçevesinde hukuki ve geleneksel anlayışın dı-

4 Behice Sadık Boran, "Sosyoloji Anlayışında İkilik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, No: 3 (Mart-Nisan 1943), s. 72.

şında ele alınmıştır. Resmiyetin her alanda egemen olduğu bir zamanda sosyal yapının fiili durumunu araştırma denemesi sosyal bilimlerde önemli bir aşamayı işaret etmektedir.

Behice Boran Durkheim sosyolojisine yöneldiği sırada Ziya Gökalp değerlendirmesi ister istemez gündeme gelmiştir. Ziya Gökalp'e eleştirel bakış somut olarak ifade edilmiştir. Cumhuriyet ideoloğunun eleştirilmesi bu açıdan önemlidir. Ziya Gökalp'in düşünceleri o dönemde değişik bilim dallarında gündemdedir. Tarih alanında Fuad Köprülü Gökalp'in düşünceleri doğrultusunda çalışmalarını gerçekleştirmektedir. Sosyoloji bilim dalı da benzeri değerlendirmelerin etkisi altındadır. Yakın zamanda Fındıkoğlu Ziya Gökalp sosyolojisini araştırmakta, tecrübî psikolog Mümtaz Turhan da kültür değişmelerini anlamaya çalışırken, Gökalp'i inceleyip olumlu olarak nitelemektedir. Gökalp'in etkinliği neredeyse tüm sosyal bilim dallarında mutlaktır. Osman Turan da Türk-İslâm-Batı sentezinin en sağlıklı düşünce biçimi olduğunu belirtmektedir. O dönemin sonrasında da sosyologlar Ziya Gökalp'in sosyolojiye yaklaşımını olumlamışlardır. Hatta Emre Kongar *Toplumsal Değişme* yapıtında toplumsal değişme kuramlarını aktarırken Ziya Gökalp'i de özgün kuramcı olarak incelemiştir. Niyazi Berkes de Ziya Gökalp'in soyoloji çalışmaları konusunda temelde olumsuz düşünmemiştir. Muzaffer Şerif ve Behice Boran'ın bütünsel anlamda ve ayrıntılı olmamakla birlikte Ziya Gökalp'in düşünceleri ile hesaplaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Sözü edilen eleştiriler yaygın yankı yapmış, bir anlamda sorun yaratmıştır.

Behice Boran'ın sosyoloji çalışmalarında toplumun sosyal yapısı öne çıkarılmış, kültürel görünümü geri plana itilmiştir: "Fertlerin hareketlerini izah için bunları kıymetlere irca etmek sosyal kıymetler meselesini hallediyor mu, kapatıyor mu? Fertlere bu kıymetler nereden ve nasıl gelmiştir? Asıl izah edilmesi gereken nokta budur. Fert, hareketlerine isti-

kamet veren kıymetleri doğuştan, uzviyeti ile beraber dünyaya getirmediğine göre, bu kıymetlerin teşekkülü, zaman içinde değişmesi, cemiyetten cemiyete farklar göstermesi ancak ferdin sübjektif hayatının dışına çıkmakla mümkün olur. Manevi bilimler taraftarlarının sosyal olayların tetkikinde hareket noktası ve izah etmeli olarak ele aldıkları sosyal kıymetler, kendileri izah edilmeye muhtaç hadiselerdir."[5] Bu düşüncelerin arkasından kapitalizm Calvinizm ilişkilerine değinmektedir. Ağırlıklı olarak sosyal yapı üzerinde durmaları o dönemde kültüre ilişkin temel kabullenimler bilindiği zaman anlaşılabilir. Kültürel sorunlara ilişkin düşüncelerini belirtmeleri halinde daha fazla tepkinin doğacağı açıktır. Zaten ağırlıklı olarak kültürel alana ilişkin dedikodu düzeyinde tepkiler o sıralarda da gündemdedir. Bu vesile ile Behice Boran'ın Walt Whitman çevirisinin polemik düzeyindeki yankısı hatırlatılabilir.

Sosyolog Behice Boran'ın sonraki çalışmalarında ilk çalışmalarının izlerini görmek mümkündür. Türkiye'de feodalite sorununu işleyen makalesinde toplumsal yapılar hakkında belirttikleri ile *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* yapıtındaki toplumsal yapı tahlilleri ve Türkiye'nin tarihsel gelişimi üzerine yaklaşımları *Toplumsal Yapı Araştırmaları* kitabında yazdıklarıyla paralellikler taşımaktadır. Türkiye gerçeklerinin saptanmasına ilişkin olarak söyledikleri de bir denemenin devamı mahiyetindedir. Behice Boran 1960 sonrası yazdıklarında Türkiye gerçeklerini daha yoğun olarak ekonomik ve siyasal alanla sınırlandırmışa benzemektedir.

1940'ların mirası

1940'lı yılların sosyoloji çalışmaları yeterince anlaşılmadığından bilimsel anlamda ve Türkiye'yi anlamaya dönük olarak

5 *a.g.m.*, s. 73.

kullanılmamış önemli bir miras görünümündedir. Bu miras bilimin evrensel niteliği üzerinde ısrardır. Bu miras ırkçı şoven önyargılara karşı mücadele geleneğidir. Bu miras Türkiye'nin somut sorunlarına karşı duyarlılıktır. Bu miras sorunlara bütünsel olarak bakma gerekliliğidir. Bu miras özellikle 1938-1950 arası siyasal iktidarı konusunda eleştirel bir tavırdır. Bu miras Kemalizmi olumlu olarak değerlendirse bile, toplum sorunlarına nesnel bakmaya çalışma denemesidir.

Behice Boran siyasal mücadelesini sürdürürken bile sosyolog kimliğini, bilim adamı niteliğini korumakta özen göstermiştir. Sosyal sorunlara yanlış yapmaktan korkmadan, özgür bir kafayla bakılması gereği üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu bir mücadele insanının bilimle bağlantısının hiç kopmadığının kanıtıdır. Behice Boran'ın 1948'den sonraki yaşantısı Türkiye'deki akademik hayat için önemsenmesi gereken ciddi bir kayıptır. Bu kayıpta liberal, çağdaş ve demokrat aydınların, Suut Kemal Yetkin'in, Enver Ziya Karal'ın,[6] Aydın Sayılı'nın, Melahat Özgü'nün, Yavuz Abadan'ın ve saygın devlet adamlarının etkisi vardır, katkısı vardır, vebali vardır. Üniversite hayatının bu karanlık sayfasının aydınlanması sadece akademik geçmişin anlaşılmasını sağlamayacak, liberal, çağdaş, demokrat ve aydın sıfatının Türkiye'deki ucuzluğunu da gösterecektir.

Aralık 1987

---

6 Mahkemede Milli Eğitim Bakanlığı müfettişlerinden Sami Akyol aşağıdaki şekilde konuşmuştur: "Verdiğimiz raporda sol temayüllü, sol fikirli olduklarını açıkça yazdık. Bu arada Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dekanı bulunan Prof. Enver Ziya Karal üç öğretim üyesinin Bakanlık emrine alınmalarını terviç eden bir yazı yazmıştı. Ayrıca bu üç öğretim üyesinin sol temayüllü olduklarını ve solcu fikirler taşıdıklarını bildiren bir diğer yazısı vardır. Esasen biz tahkikata başlamadan önce bu üç öğretim üyesi Bakanlık emrine alınmışlardır." Aynı duruşmada Behice Boran da "Böyle bir şeyi ilk defa bugün işitiyorum. Enver Ziya'nın Bakanlığa yazdığı raporda solculuk ve komünistlik diye bir şey yoktur" demişti. (Ulus, 1 Ağustos 1948). Çoğu kişi de yeni işitiyor. Dil-Tarih tasfiyesinin hikâyesi yakın zamanda yayınlanacak *Muhalif* dergisinde ayrıntılı olarak yer alacaktır.

MUZAFFER ŞERİF BAŞOĞLU'NUN İKİ YAPITI

1940'ların düşünce dünyası Türkiye'de yeterince bilinmemektedir. Bu konuyu merak edip araştıran yayın sayısı oldukça azdır. Ancak son dönemde serpilip gelişen siyasal akımların 1940'lı yıllarda etkin olduğu genellikle belirtilmektedir. 1950 öncesi döneme eleştirel bakış sözü edilen düşün akımlarının tarihsel geçmişini de aydınlatmayı kolaylaştıracaktır. Ancak üzerinde durulan dönemin her yönüyle gündeme getirilmesi çoğu konunun anlaşılmasına yol açacaktır. Bu konulardan biri de bilimin o sıradaki görünümüdür. O dönemin ötesinde etkisi olmasına karşın zamanındaki işlevi yeterince anlaşılmamıştır.

Muzaffer Şerif Başoğlu sözü edilen dönemde kendi bilim alanının ötesinde Türkiye'nin genel somut sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Bu konular üzerinde bugün de önemsenmesi gereken düşünceler ileri sürmüştür. Bu düşünceler geniş ölçüde bilindiği takdirde dönemin özellikleri kendiliğinden ortaya çıkar. Muzaffer Şerif'in yazdıklarının önemini birkaç temel başlık altında değerlendirmek mümkündür. Yazdıkları üzerinde dururken sosyal psikoloji alanındaki katkıları

dışında makalelerinden oluşan iki yapıtı anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu iki yapıt *Irk Psikolojisi* ile *Değişen Dünya* başlıklarını taşımaktadır. İki yapıtta belirttiği düşünceler birkaç yönden ilgi çekmektedir.

Niyazi Berkes'in düşünceleri üzerinde dururken Kemalizme yatkın yorum yapmasının yapıtlarının özünü oluşturduğu belirtilmişti. Onun dışında zamanın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinin de benzeri bir doğrultuda yorum yaptıklarından bahsedilmiştir. Kemalizm konusundaki yaklaşımları genelde benzeşse de kimi ayrılıkların olduğu da bir gerçektir. Örneğin, Muzaffer Şerif Başoğlu bu konuda aykırı sayılabilecek bazı nitelemelerde bulunmuştur. Ancak, Kemalizm konusundaki temel tutumu olumludur. Bunu *Değişen Dünya* kitabındaki kimi saptamaları ile somutlaştırmak kabildir. Bu bakımdan Kemalist değişiklikler konusunda söyledikleri önemlidir: "Atatürk inkılâbını içten duyan, ona minnetter olan Türk aydınları otarşi çukurunu bir daha hortlatmamamak üzere aşacaklardır."[1] Kemalizm konusundaki bir başka nitelemesi de benzeri doğrultudadır. "Biz de, bilhassa emperyalist kuvvetlere karşı müstakil ve hür bir memleket olarak varlığımızı sağlayan İstiklal savaşından beri, milletimizin medeniyet ve kültür yolundaki imkanlarını güneşe çıkarmağa azmetmiş olan Atatürk İnkılâbından beri çürük itikatların, kokmuş taassubun dar aleminden çıktık."[2] Buna benzer değerlendirmeler genelde Atatürk dönemi değişikliklerini olumlu bulduğunu sergilemektedir. Kültüre ilişkin düşünceleri ve o sıralarda Türkiye'de gerçekleşen somut değişiklikler üzerindeki değerlendirmeleri bu açıdan örnek olarak gösterilebilir. Ancak, sözü edilen dört öğretim üyesinin düşünsel açıdan Ke-

1 Muzaffer Şerif Başoğlu, *Değişen Dünya*, s. 18.

2 *a.g.e.*, s. 16.

malizme uyumlulukları yanında genelde resmi düşünceyi aşan yaklaşımları da vardır. Bunlar Kemalizme aykırı bir yan taşımamakla beraber Kemalizmin içerdiği doğrultular da değildir. Ancak belki de ilgilendiği konular açısından Muzaffer Şerif'in düşünceleri bazı farklılıklar da taşımaktadır. Dönem ayrıntılı olarak bilindiği takdirde Ziya Gökalp'in düşüncelerinin yaygın kabul gördüğü tespit edilebilir. Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin ideoloğu olmasının yanında Cumhuriyet döneminin de ideoloğudur. İlgilendiği konular açısından Muzaffer Şerif bu noktada aykırı yorumlara ulaşmıştır. Niyazi Berkes'in aksine Ziya Gökalp'te temelde eleştirilecek eğilimler de bulunmaktadır. Bu durum yazdığı makalelerde de somutlaşmaktadır: "Ayrı ayrı şu veya bu ferde yahut fertlere irca'ı kabil olmıyan içtimaî nizam, içindeki insanların ihtiyaçlarını, maddi ve manevi gelişmesini daha planlı, daha âhenkli bir surette temin etmek için vardır. Körü körüne fertlerin ihtiyaçlarını reddeden, yalnız tepeden bakan otoriter bir rejim sağlam bir zeminden mahkum olan bir rejimdir. 'Fert yok cemiyet var, hak yok vazife var' diyerek de bunun içinden çıkamayız. Fertler cemiyet için var olduğu gibi, cemiyet de fertler için vardır."[3] Böylesi bir değerlendirmenin dönemin temel yaklaşımı ile uyumlu olduğu tartışma götürür. Muzaffer Şerif'in diğer konularda söyledikleri de Kemalizmin genel kabul görmüş yaklaşımları ile ne ölçüde uyumlu olduğunu ortaya koymak açısından yararlıdır. Bu nedenle 'seçkin insan' konusundaki düşünceleri önemlidir. 1937 ile 1944 yılı arasında değişik dergilerde yayınlanan yazılarını toplayan *Değişen Dünya* yapıtındaki "Seçkin Adam Düşkünlüğü ve Faşizm" başlıklı makalesi özellikle önemlidir. Seçkin adam düşkünlüğü Cumhuriyet ideolojisiyle de ilişkilidir. Cumhuriyet'in ideoloğu Ziya Gö-

3 *a.g.e.*, s. 22.

kalp Enver ve Talat Paşa'lar dışında Atatürk'e de methiyeler yazmıştır. Ziya Gökalp'in düşünsel doğrultusunun tarih alanında takipçisi Mehmet Fuad Köprülü de zamanında Tekin Alp'in *Kemalizm* adlı yapıtına bir Batılı tarihçiye atfen tarihin kahramanlar tarafından şekillendirildiğini belirten bir önsöz yazmıştır. O dönemde sözü edilen tarzda yaklaşımların yaygın olduğu bilinmektedir. Buna karşın Muzaffer Şerif, seçkin adam düşkünlüğünü faşizmin bir belirtisi olarak nitelemiştir. Tarihteki büyük adamların etkisini reddetmemekle beraber etkin insanların içinde oluştukları koşulları inceleyerek bazı saptamalar yapar: "Bunlar kendilerini insan kitlelerinin büyük dertleri içinde eriterek, günlük post ve refah darlıklarından, kökünde böyle küçük hesaplar bulunan klik taktiklerinden kurtularak büyümüşler ve hakikaten büyük olmuşlardır. Fakat bu fikri Ziya Gökalp'in, yanlış bir sosyoloji üzerinde ilerleyerek, 'Büyük adamlar mâşeri vicdanın mâkesidirler' diye hülasa edebileceğimiz hatalı fikriyle karıştırmamalıdır. Çünkü, üstadı Durkheim'de olduğu gibi, Ziya Gökalp'te de mâşeri vicdan mistik bir mefhumdan başka bir şey değildir. Sonra Ziya Gökalp kitleden körü körüne itaat istiyordu."[4] Muzaffer Şerif'in iki ayrı noktada Ziya Gökalp'in düşüncelerine yönelttiği eleştiri genel bir mahiyet arzetmekte ve dönemin etkin düşüncelerine karşı bir eleştiriyi içermektedir. Benzeri eleştirileri o dönemde Behice Boran'ın bazı dergilerde yayınlanmış yazılarında da bulmak kabildir. Muzaffer Şerif'in bu tür eleştirileri sınırlılık taşımamakta, başka konuları da kapsamaktadır. Muzaffer Şerif'in devrin etkin düşüncelerine aykırı yönlerini özellikle ırkçılığa ilişkin yazılarında bulmak kabildir. Bu yazılar sadece *Irk Psikolojisi* yapıtında bulunmamakta *Değişen Dünya* kitabında da çoğu konu ırkçılık çerçevesin-

4 *a.g.e.*, s. 93.

de değerlendirilmektedir. Örneğin, seçkin adam düşkünlüğünü konu alan yukarıda bahsedilen yazısında sağcı 'seçkin' münevverlere değinirken "Bunlar gerilik, irtica namına ne varsa onun avukatıdırlar. Bunlar faşist demogojilerle ortaya çıkarlar, icabında faşist demogojilerini, zamanın seyrine uygun, kertenkele renkleriyle ve kabuklarıyla örtmeyi ihmal etmezler. Bunlar ırkçıdırlar, kendilerinin mensup oldukları yahut daha doğrusu, mensup olduklarını vehmettikleri ırkta üstün vasıflar görürler"[5] demektedir. Bir başka deyişle, o dönemde yazdığı makalelerin önemli bir bölümü ırkçılığa ilişkindir. Muzaffer Şerif'in yazdıklarının eleştirel mahiyetini anlayabilmek için dönemin yayın hayatını derinlemesine bilmek gerekmektedir. Bu nedenle birkaç nokta üzerinde özellikle durulmalıdır. Birincisi sözü edilen dönemde ırkçı yayınlar açık bir politik mahiyet almaya başlamıştır. Aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi'nin düzenlediği konferanslarda turancı düşüncelere yatkın olmayan aydınlar bile bu konuda eleştirel bir tutum takınmamışlardır. Agop Dilaçar ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun 1940 yılında konu üzerinde konuşmaları turancı akım hususunda olumlu düşünceler içermektedir.[6] Bu da Cumhuriyet Halk Partisi'nin ırkçılık konusundaki aykırı tavrının ancak bir süre sonra, 1944 yılında ortaya çıktığını göstermektedir. Dönemin resmi yayınları ve akademik yayınları hakkında genellemeler yapıldığı takdirde ırkçı tezlerin dönem açısından aykırı yanlar taşıdığı kolayına savunulamaz. Özellikle fiziki antropolojinin gelişimi değerlendirildiği zaman durum daha açıklık kazanır. Kimi tarih çalışmalarının antropolojiden esinlenerek yapıldığı düşünülürse ırkçılık hakkındaki genel eğilim belirgin olarak ortaya çıkar. Zaten ırk-

5 *a.g.e.*, s. 91.

6 Jacob M. Landau, *Pan-Turkism In Turkey - A Study In Irredentism*, 1981, s. 108 ve 132.

çı siyasal eylemlerin gündeme gelmesi de mevcut ortamın doğal bir uzantısıdır. Irkçılığın somut siyasal tezahürü konusunda resmi engelleyici müdahale de salt somut siyasal hareketle sınırlı kalmamıştır. Onun dışında ırkçı düşünceler resmi düşünceye eleştirel bakmadığı sürece rahat ifade olanağı bulmuştur. Zaten Öner-Yücel davasının sonuçta Kenan Öner lehine bitmesi de durumun böyle olduğunu göstermektedir. Dönemin açık ırkçı düşünceleri karşısında somut ırkçı siyasal hareket susturulmayıp, en militan bir biçimde düşüncelerini ifade ederken Muzaffer Şerif *Irk Psikolojisi* yapıtını yayınlamıştır. Bu yapıtın genel resmi düşünceye aykırı yanlar taşıdığı açık bir gerçekliktir. Bunun ötesinde o dönemde ırkçılığa karşı yayınlar yok denecek kadar azdır. O sıralarda yazılan bir başka yayın da Reşat Fuat Baraner tarafından kaleme alınıp Faris Erkman imzasıyla yayınlanan *En Büyük Tehlike* başlıklı broşürdür. Nazım Hikmet'in konuya ilişkin bir yapıtı dışında ırkçılık üzerinde yoğunlaşan başka bir yapıt yok gibidir. İşte Muzaffer Şerif'in *Irk Psikolojisi* yapıtı o dönemde yayınlanmış önemli eleştirilerden birini oluşturmaktadır. Bu yapıtın da resmi ideolojiye aykırı yanlar taşıdığı, yazarın böyle bir amacı olup olmamasından bağımsız bir gerçekliktir. Zaten *Irk Psikolojisi* yapıtında ırkların üstünlüğü konusunu eleştirirken Türkiye'de antrolopoji alanında bir sürü destekleyici örnek varken, konu üzerinde farklı düşünen tek bir yerli bilim adamının çalışmasından bahsetmesi anlamlıdır. Bu durum da göstermektedir ki *Muzaffer Şerif* ırkçılığa karşıt düşüncelerini belirtirken Türk akademisyenleri arasında fazla bir dayanak bulamamaktadır. Eğer böyle bir dayanak söz konusu olsaydı, kimi çağdaş Batılı bilginlerden bahisle konuyu savunmak girişiminde bulunmazdı. Demek ki, o dönemde özellikle akademik nitelikteki çalışmalar ırkçılık konusunda olumlu düşünceler belirtmekteydi. *Irk Psikolojisi* ya-

pıtında ırkçı düşüncelerin bilim çevrelerinde de etkin olduğunu belirtici bir nitelikte genelleme yapmaktadır: "'Hayatta en hakiki mürşit ilimdir' iddiasını güden bir rejim içinde, ilimle hiç bir alâkası olmıyan, daha fenası, sözde ilmî bir kisveye bürünerek politika ihtiraslarını gizlemeye çalışan bir ırkçılık davasının yeri olamaz. İlmin otoritesi, üstünlük imtiyazı peşinde türlü sergüzeştilere atılan, mantıklarını ve hükümlerini bunlara göre zaman zaman değiştiren ırkçıların tarafında değildir".[7] Bu tür yaklaşımları ile dönemin etkin ırkçı düşüncelerine karşıt bir tavır almıştır. Diğer üç öğretim üyesinin hepsinden fazla ve derinlemesine ırkçılık konusu üzerinde yazmıştır. Özellikle ırkçılık konusundaki yaklaşımı resmi düşünceyle ilişkisini en açık bir şekilde göstermektedir.

Muzaffer Şerif'in yazdıklarının bir başka özelliği de sağ düşünceye karşı eleştirel niteliğidir. Niyazi Berkes çok sonraları yayınladığı *Türk Düşününde Batı Sorunu* yapıtında sağ düşünce ile Türkiye'de yeterince hesaplaşılmadığını belirtmiştir. O dönemde dört bilim adamının hepsinin bu konuda yayınlanmış eleştirel mahiyette makaleleri vardır. Ancak Muzaffer Şerif'in makalelerinin bu anlamda ayrı bir yeri vardır. Yazdıklarında gerilik safında yer almış 'seçkin' münevverleri kastederek "Bunlar bu karışık zamanlarda, günün elle tutulur gözle görülür halde bulunan dâvalarıyla, dertleriyle, çıplak, yalın ve sert gerçekleriyle karşılaşamazlar, dolaşık yollardan giderler, bulanık suda avlanmak için kocaman kocaman ilim ve felsefe sözleri arkasına saklanırlar. Bu söz cambazlığıyla başkaları üzerinde bir tesir yapacakları hülyasına kapılırlar. Halbuki hakikat daima basit ana dilimizle anlatılabilir"[8] demektedir. Bu nedenle de ileri-

---

7 Muzaffer Şerif Başoğlu, *Irk Psikolojisi*, 1943, s. 120.

8 Muzaffer Şerif Başoğlu, *Değişen Dünya*, 1945, s. 91.

geri kavgasında namuskâr entelektüelin yerini alması gereğini vurgular. Zamanın sağ düşüncesinin kimi tezahürleri karşısında düşüncenin Batı'dan da gelse softa zihniyete yatkın olabileceğini belirtir: "Onun için pragmatizm sakattır. Mazinin yadigârı olan softa zihniyetinin tesirini garbın softa zihniyetini aksettiren eserlere karşı gösterilen alâkada da görüyoruz. İnsanı anlamak hususunda ilmin kifayetsizliğini göstermeğe çalışan Bergson, Alexis Carrel gibi mütefekkirlere karşı bazı geri muhitlerin gösterdiği sıcak kabulde, iyice araştırırsak, softa zihniyetin izlerini buluruz."[9] Niyazi Berkes'in de benzeri bir şekilde eleştirdiği dönemin sağ düşüncesi konusunda düşündükleri özellikle hemen her makalesinde öne çıkmaktadır. Çünkü yazdıkları o dönem Türkiye'sinin etkin olan düşünceleri üzerinedir. Gerek Ziya Gökalp konusunda belirttikleri, gerekse ırkçılık ve ülkedeki sağ düşünce hakkında söyledikleri birbirini tamamlar mahiyettedir. Muzaffer Şerif'in ülkenin güncel sorunları üzerine yazdıkları dört bilim adamı arasında muhalif niteliğini belirginleştirmektedir. Muzaffer Şerif'in yazdıklarının 1960'lı yıllardan sonra Türkiye'de etkin olmaması biraz da bu muhalif niteliğinden kaynaklanmaktadır. Sözü edilen bilim adamlarından birinin ondan bahisle 'fikri liderimizdi' demesi kimi gerçekleri ifadelendirmektedir. Muzaffer Şerif'in Türkçe olarak yazdıklarının zamanında ve 1980'li yıllarda önemsenmemesi ele aldığı konulara karşı duyarsızlıktan ya da cehaletten kaynaklanmaktadır.

Ağustos 1986

---

9 *a.g.e.*, s. 76.

Hilmi Ziya Ülken, Dil-Tarih Hocaları ve 1948 Tasfiyesi

Hilmi Ziya Ülken yaşadığı dönem itibariyle belli şartlar çerçevesinde sosyal bilimlerle uğraşmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in tüm çalışmaları diktatli olarak okunduğu takdirde yazıldığı dönemlerin kimi özelliklerinin eserlerine önemli ölçüde yansıdığı görülür. Temel siyasal değişiklikler Hilmi Ziya'nın çalışmalarında önemli farklılıklara yol açmıştır. Hilmi Ziya'nın düşüncelerindeki değişikliklerin çok bariz bir vasıf taşıması ve neredeyse göze sokulacak ölçüde belirgin niteliği, çalışmalarının özelliklerinden kaynaklanır. Hilmi Ziya Ülken bilimin soyut genellemelerine olağanüstü yakındır ve sadece sosyal bilimlerdeki değil, doğa bilimlerindeki gelişmelere karşı da çok duyarlıdır. Sorunlara çok kapsamlı bakması düşüncelerindeki değişikliklerin daha kolay yakalanmasını sağlamaktadır. Türkiye'de aydınların da okuma alışkanlıkları pek fazla olmadığı için Hilmi Ziya'daki düşünsel değişiklikler araştırılarak saptanmamaktadır. Eğer Hilmi Ziya, örneğin *Yirminci Asır Filozofları*'nda o zamana kadarki düşünce serüvenini kendisi belirtmemiş olsaydı, Hilmi Ziya hakkındaki nitelemeler çok daha farklı olurdu. Hilmi Ziya'nın düşünce serüve-

nini yazması da durumu pek etkilememiştir. Hilmi Ziya, yazdıklarının niteliği ve düzeyi konusunda tartışma yapılmasa da, bu husus az çok kesinlik kazanmamış olsa da, sürekli olarak bir sistem dahilinde düşünmeye alışmış ve düşünce sistemi konusunda duyarlı olmuştur. Onun ölçüsünde sistemli düşünmeye, daha doğrusu bir sistem dahilinde düşünmeye çalışan bilim adamı sayısı yok denecek kadar azdır. Eğer Hilmi Ziya ampirik sosyoloji çalışmalarıyla yetinseydi, yazmaya başladığı dönemden ölümüne değin istikrarlı bir düşün yaşamı sürdürdüğü nitelemesinin yardımıyla yazdıkları yaygın ve yoğun bir etki odağı haline dönüşebilirdi.

Hilmi Ziya'nın kişiliğine yönelik eleştiriler de abartılı bir değerlendirmenin sonucudur. Sosyal ve özellikle siyasal değişiklikler Hilmi Ziya'nın düşüncelerinin değişmesine yol açmıştır. Ama Hilmi Ziya, o nefis hiciv kitabı, *Şeytanla Konuşmalar*'daki adlandırmasıyla hiçbir zaman "hacıyatmaz" ve "topaç" olmamıştır. O her dönem, niteliği, sınırları oldukça değişse de, muhalif kimliğini sürekli olarak korumuş, bilimin önemli ölçüde "hasbi" bir tarafı olduğu inancını hiç değiştirmemiştir. Kendi düşünsel yönelimi konusunda olduğu gibi, şahsiyeti konusunda da sürekli bir hesaplaşma ve arayış içinde yaşamıştır. Hilmi Ziya bir anlamda *Posta Yolu*'nun Murat'ı, daha çok da *Yarım Adam*'ın Mehmet Demir Bey'idir. Marksizme yatkın olmadığı ilk dönemleri de dahil olmak üzere bir şekliyle 'medeniyet intikalini' esas aldığı zaman kesitinde Batı ile Doğu arasındaki temel farklardan birini şahsiyet kavramında aramıştır. Kendisi bu bağlamda değerlendirildiği zaman da ister istemez bir "nakıs şahsiyet", bir "yarım adam" ortaya çıkmaktadır. O halde daha net bir Hilmi Ziya portresiyle karşılaşılmaktadır: Bir sistem dahilinde düşünüp bilimin "hasbi" bir tarafı olduğunu sürekli vurgulayan bir "yarım adam"; "tam adam" olmaya çabalayan bir "yarım adam".

Hilmi Ziya Ülken özgün eserler yaratılması konusundaki arayışını son yıllarına kadar sürdürmüştür. Medeniyetin intikalinin mümkün olduğu düşüncesinden hiç vazgeçmemiştir. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* yapıtında ise Türkiye'de özgün eserler üretilmediğini kabullenmiştir.[1] Medeniyet intikalinin "tam adam"ı yaratacağına inanmıştır. Bu nedenle sorularının temelinde insan vardır. O halde Muzaffer Şerif Başoğlu, Sabahattin Eyüboğlu ve Nurullah Ataç'la birlikte çıkardığı derginin adının *İnsan* olması tesadüfi değildir. *İnsan* dergisi de temelde Hilmi Ziyanın damgasını taşımaktadır. Kendi damgasını taşıyan derginin 1938-1943 yılları arasındaki yayını dışında da düşüncelerinin temel "mihveri" "insan" olmuştur. İnsanı da çoğu zaman yaşadığı sosyal muhitin şekillendirdiğini düşünmüştür. 1940'lı yılların ortalarından itibaren düşünceleri yeniden bariz bir şekilde değişirken "müteşebbis insan tipinin gelişmesine imkân verecek bir şahsiyetçi terbiyenin uyandırabileceği yarınki cemiyet"ten[2] bahsetmiştir. Düşüncesinin mihverinde her dönem "insan" sorunu olan ve her sorununu bir felsefi problem olarak algılayan bir Hilmi Ziya portresi gerçeklikle çakışmaktadır.

Hilmi Ziya düşün hayatının çoğu döneminde dünyaya ve Türkiye'ye hep başka pencereden, ama geniş bir pencereden bakmıştır. Düşüncelerinde kimi istikrarlı noktalar olduğu gibi, değişen noktalar da fazladır. Hatta yeni sistem dahilinde düşündüğü dönemlerde bile düşünceleri bazı kıs-

---

1 Hilmi Ziya Ülken 1966 yılında yayınladığı *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* yapıtında medeniyetin intikali konusundaki görüşünü bütünüyle değiştirmemekle beraber Türkiye'de özgün düşünce üretilmeyip aktarmacılıkla yetinildiğini açıkça yazmıştır: "Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi orijinal fikirler ve dünya için yeni görüşlerin tarihi değildir. Fakat bütünüyle Türkiye için yeni ve gerçek yaradışları hazırlayan eserlerin tarihidir." Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C. 1, Selçuk Yay., İstanbul, 1966, s. 4.

2 Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1.b., İstanbul, 1948, s. V.

mi değişikliklere uğramıştır. Türk aydınlarının büyük çoğunluğu gibi, o da, temel düşünsel değişikliklerini bile belli ölçüde kamufle etmeye çalışmıştır. Değişik dönemlerde düşüncelerinin gerektirdiği çok farklı konularla ilgilenmiştir. Eski Batı ve Doğu kültüründen romana, genel anlamda felsefeye, sosyoloji teorilerine, doğa bilimlerindeki gelişmelere ve hatta resim yapıp *Resim ve Cemiyet* yapıtını yazacak kadar sanatın her alanına yönelik yoğun bir ilgisi vardır. Farklı dönemlerde farklı konulara öncelik vermesine karşın müktesabatının genişliği ciddiye alınmasına yol açmıştır. Bilim adamlarının, genelde aydınların toplumu bilgilendirme tercihinin başat eğilim olduğu bir dönemde işlevinin derinliğinin önemsenmesi gerekmektedir. Diğer bilim adamlarının ve aydınların bilgilendirmenin daha dar alanlarında uğraş verdikleri bir dönemde o çok daha yaygın bir etki alanına kavuşmuş, bu arada dönemin çoğu bilim adamını da etkilemiştir. Bu etki kimi kişiler için sığ, kimi kişiler için de derin bir etki olmuştur. DTCF'deki dört hoca içinde, en çok Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran'ı etkilemiştir. Yazdıkları bir yanıyla Muzaffer Şerif ve Behice Boran'ın düşünsel yaklaşımları ile yakınlaşmış, zaman zaman da çakışmıştır.

Hilmi Ziya'daki bütünsel bakış açısı, onu, kafasında sorunlar oluşmasına ve bu sorunları çözümlemeye yöneltmiştir. Çalışmaları da bu özellikleri itibariyle o dönemde Niyazi Berkes'in ve Pertev Naili Boratav'ın yazdıklarından ziyade Muzaffer Şerif Başoğlu'nun ve Behice Boran'ın yayınlarını çağrıştırmaktadır. Sorunlara getirdikleri çözüm ötesinde konuya çözümlenecek sorun olarak, problem olarak bakış biçimi Behice Boran ve Muzaffer Şerif ile ortak noktalarını ortaya çıkarmaktadır. Kimi bazı somut durumlar sosyal konulara bakış biçiminin ötesinde çözümlerde de benzeri bir eğilim içinde olduklarını göstermektedir. Tabii ki bu sapta-

ma 1938-1943 dönemine ilişkindir. Sonraki dönemde konular önemli ölçüde değişecektir.

Behice Boran'ın ilk yirmi sayısında damgasını taşıyan ve Muzaffer Şerif'in ilgisinin pek değil, hiç olmadığı *Yurt ve Dünya* dergisinin sonraki sayılarını Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav biçimlendirmiştir. Behice Boran'ın dergiden ayrılmasından kısa bir süre sonra da Behice Boran ile Muzaffer Şerif Başoğlu on iki sayı süren *Adımlar* dergisini çıkarmışlardır. Yalçın Küçük, Behice Boran'ın özel konuşmalarından aktararak Muzaffer Şerif'i "fikri lider" olarak nitelemiştir. Aslında bunların konuşmalardan kalkarak saptanmasının gereği yoktur. O dönemde Behice Boran'ın yazdığı bazı makalelerden bu sonuç çıkarılabilir. Muzaffer Şerif'in soyutlama düzeyi daha yüksektir. Bir de Türkiye'ye dönmeden önce *The Psychology of Social Norms* (Sosyal Kuralların Psikolojisi) yapıtını yayınlamıştır. Ama her ikisinin ilgi alanları Hilmi Ziya'ya göre daha dardır. Aynı zamanda her ikisi de çok sınırlı sayıda makalede de olsa Hilmi Ziya'nın kimi saptamalarını olumlu karşılamışlardır. Özellikle Türkiye'ye ilişkin nitelemelerini benimsemektedirler. Ağırlıklı olarak da Türkiye'de sosyoloji düşüncesinin, sosyolojik çalışmaların gelişim seyri üzerinde yakın şeyler düşünmektedirler.

Yakınlıklarını öncelikle kişisel yayın ilişkisi çerçevesinde düşünmek yol gösterici olabilir. Daha önce de belirtildiği gibi *İnsan* dergisinin kurucularından biri de Muzaffer Şerif Başoğlu'dur. Muzaffer Şerif'in *İnsan* dergisinde yayınlanan çok sayıda makalesi okunduğunda Hilmi Ziya ile çoğu konuda benzer yaklaşımları paylaştıkları görülmektedir. Özellikle bireyin, insanın değerlendirilmesi konusunda Muzaffer Şerif'in makaleleri Hilmi Ziya'nın düşüncelerini çağrıştırmaktadır. Bu durum Muzaffer Şerif'in içinde *İnsan* dergisinde yayınlanan makalelerinin de bulunduğu *Değişen Dünya* yapıtındaki yaklaşımıyla Hilmi Ziya'nın 1930'lardan iti-

baren yazdıkları arasındaki paralellikler saptanarak gösterilebilir. Hatta Muzaffer Şerif Başoğlu'nun Doğu kültür birikimi ve tarihsel geçmişe dair bilgilenmesinde Hilmi Ziya'nın etkileri biri açık, diğerleri örtük olarak hissedilmektedir. Bir başka yayın ilişkisi *İnsan* dergisiyle *Adımlar* dergisi arasında görülmektedir. Sadece on iki sayı çıkabilen *Adımlar* dergisinde Hilmi Ziya ilk iki sayı süren "İlim Karşısında Tarih" ve "Yeni Bilgi Teorisinde Kanun Fikri" başlıklı teorik makaleler yazmıştır. Ayrıca dergide birisinin kaale alınması gereken "Felsefi Mektup" başlıklarını taşıyan iki yazısından önemli olanında roman üzerine düşüncelerini özetlemiştir. Tarih, Behice Boran'ın ve Muzaffer Şerif'in ilgi alanı değildir. Hilmi Ziya tarih üzerine yazdığı makalede tarihin bilim olarak vardığı noktayı diğer bilim alanlarındaki gelişmeler bağlamında değerlendirmektedir. Makalenin başına dergi tarafından her iki sayıda da konan açıklamalar yazarın tarihe ilişkin düşüncelerinin fazlasıyla önemsendiğini göstermektedir. Bunun ötesinde Muzaffer Şerif dışında Behice Boran da *İnsan* dergisinin son iki sayısında yayınlanan "Sosyolojide Bocalamalar" makalesini yazmıştır. Sözü edilen yazı *İnsan* dergisinde *Adımlar* dergisi yayınlanırken çıkmıştır. Bunun yanında Behice Boran'ın *Adımlar* dergisinde Hilmi Ziya'nın bir yazısındaki Ziya Gökalp tahlilini olumlu fakat geliştirilmesi gereken bir eleştiri denemesi olarak nitelediği bir değerlendirmesi çıkmıştır. Bu yazı daha geniş bir şekilde *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*'nde de yayınlanmıştır. Muzaffer Şerif Başoğlu'nun da Türkiye'nin kültürel patolojisini anlattığını belirttiği *Şeytanla Konuşmalar* hakkında Hilmi Ziya'yı düşünceleri itibarıyla temelde olumlayan ve kısmen eleştiren bir yazısı çıkmıştır. Sözü edilen iki yazı Hilmi Ziya ile Behice Boran ve Muzaffer Şerif arasındaki düşünsel ilişkinin bir tabiiyet ilişkisi olarak nitelenmesinden ziyade bilimsel bir etkilenimin söz konusu edilebilece-

ğinin kanıtıdır. Bu konularda muhtemelen çok sayıda başka örnek verilebilir. Ancak *Adımlar* dergisinin *İnsan*'a, *İnsan* dergisinin de *Adımlar*'a sempatik baktıkları aşikârdır.

Olumlu ilişkilerin bir başka örneği bir somut yazı konusundaki farklı tutumdan çıkarılabilir. Hilmi Ziya'nın kürsüsünün asistanı Hasan Tanrıkut *İnsan* dergisinde, hocasının özgün bir teori ürettiğini ve bunun "siantizm dialektik" deyimiyle nitelenmesi gerektiğini belirtmiştir: "Bugün Ziya Gökalpçiliğin karşısında asrın ilimci ve reel karakterinden kuvvet alarak bir (siantism dialektik) mektebi çıkıyor. Bu mektep Avrupa'dan kopya ve nakledilmiş değildir, tamamen orijinal bir şahsiyet damgası taşımak üzere Hilmi Ziya tarafından temsil ediliyor. Bunun ilk belirtilerini filozofun *Mantık Tarihi* adlı eserinin (Ek)'inde, (İlliyet meselesi ve diyalektik)te görüyoruz... 'İnsanî Vatanperverlik tezi ve 'Karşılıklı tesir nazariyesi' mütefekkirin içtimaî felsefedeki orijinalliğini göstermektedir."[3] *İnsan* dergisinin bu özgün teorinin kaynağı olduğunu ve *Yurt ve Dünya* dergisi de dahil ol-

---

3 Hasan Tanrıkut, "Yeni Felsefe Mektebi", *İnsan*, No: 22, (Nisan 1943), s. 16. Hasan Tanrıkut üzerine yayınlanan bir makalede Hilmi Ziya Ülken ve dönemin diğer bilim adamlarının düşünsel bağlantıları, etkilenmeleri, etkilemeleri, yeterince ne kelime, hiç araştırılmamıştır. Orijinalini de okuduğum bir yüksek lisans araştırmasının İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Sosyoloji Dergisi*'nin üçüncü dizisinin ikinci sayısında yayınlanan geniş bir özetinde, "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi" başlıklı makalede bu nokta üzerinde, ilişkiler konusunda bir değini bulunmamaktadır. Ancak 1989 yılında yayınlanan Hilmi Ziya ile Dil-Tarih hocalarının düşünsel ilişkilerine değinen bu metinde yer alan "Yeni Felsefe Mektebi" üzerine değinilerin neredeyse satır satır aynı yere atıf yapılarak zikredilmesi ilginçtir. Bu alıntılarda ifade edilen düşünceler yazarın yukarıda anılan çalışmasıyla, Hasan Tanrıkut'un düşünsel doğrultusundan daha fazla ilgilidir. Bkz. H. Bayram Kaçmazoğlu, "Hasan Tanrıkut'un Eksik Kalan Fikirleri Üzerine", *Toplumbilim*, No: 2 , (Ekim 1993), s. 95-96. Sosyologlar arasındaki düşünsel bağlantıların araştırılması halinde farkında olunabilecek, örneğin, Hasan Tanrıkut'un *Sosyoloji* dergisindeki *Irk Psikolojisi* üzerine yazısı, çalışmasını gerçekleştirirken olduğu gibi şimdi de yazarın bilgisi haricindedir. Mevcut yazılı metinlerin biraz daha gözden geçirilmesi ve onlara ulaşılması halinde Hasan Tanrıkut'un fikirlerinin eksik kalan tarafları kısmen de olsa giderilebilir.

mak üzere birçok organın aynı doğrultuda yayın yaptığını söylemiştir: "Hülâsa yeni fikir mektebi bütünsel bir cereyan halinde tekâmül etmektedir. *Yurt ve Dünya, Yürüyüş* ve daha bazı mecmualarla hepsinin kaynağı olan *İnsan* mecmuası yeni felsefe mektebinin organlarıdır."[4] Ancak *Yurt ve Dünya* dergisinde sözü edilen makaleye karşı imzasız bir yazıyla tepki gösterilmiştir. Bu tepkide kendilerinin yazıcı olduklarını işaret eden ve "siantism dialektik" çerçevesinde sorunları incelemediklerini belirten bir eleştiri vardır: "Muharririn bu kadar yeni, şahsiyet damgasını taşıyan ve kendisinin de sözcülüğünü ettiği orijinal bir felsefe mektebine *Yurt ve Dünya*'yı da çekinmeden idhal edişini bir iltifat sayar ve çok teşekkür ederiz. Ancak iltifatları bize kendi değerimizin dışında gibi gözüküyor. *Yurt ve Dünya*'yı çıkaranlar sadece birer öğretmen ve yazıcıdırlar. Orijinal bir şahsiyet damgası yaşıyan bir felsefe mektebine mensup olduklarını bilmiyorlardı; fazla olarak 'siyantizim diyalektik' gibi mânasını dahi kavrayamadıkları yeni bir felsefe cereyanına mensup sayacak kadar kendilerini kuvvetli göremiyorlar. Avrupa'da bile eşi bulunmayan, orijinal şahsiyet icadı olan, tarihte zaten yer almış büyük fikir cereyanlarının adlarını değiş tokuş ederek adlandırılan felsefe sistemleri iddialarına iştirak etmek *Yurt ve Dünya*'nın programı dışındadır."[5] Fakat *İnsan* dergisindeki makalenin yayınlanmasından bir ay sonra çıkmaya başlayan *Adımlar* dergisi böyle bir değerlendirme karşısında düşünce belirtmeyi gerekli bulmamıştır. Ayrıca *Yurt ve Dünya* dergisinde Hilmi Ziya'yı hafife alan kimi değiniler bulunduğu gibi, Adnan Cemgil de 1943 yılının kültür ortamını değerlendirirken Hilmi Ziya'nın o yılki düşünsel gelişimindeki garipliklere dikkat çekmiştir. Böylesi

---

4 Hasan Tanrıkut, *a.g.m.*, s. 17.

5 "Yeni Bir Felsefe", *Yurt ve Dünya*, C. IV, No: 29, (Mağys 1943), s.182.

bir bağlantılar zinciri en azından Muzaffer Şerif Başoğlu ve Behice Boran'ın düşünsel anlamda kendilerini Hilmi Ziya'ya yakın hissettiklerini göstermektedir. Bir de seneler sonra bazı konuları çarpıtsa ve duygusal davransa da Hilmi Ziya'nın ilginç bir saptaması vardır: "Az sonra 1941'de Ankara'da *Yurt ve Dünya*'yı çıkaranlar *İnsan*'a hücum ettiler. Çünkü *İnsan* insaniyetçi olduğu halde, *Yurt ve Dünya* Marksist ve militant idi. Fakat aynı eğilimde *Adımlar*'ı çıkaranlar silah yerine fikir kullandıkları için saldırmadan düşünüyorlardı."[6] Bu saptama kimi benzerliklerin üstünü örtse de, kimi yakınlıkları saptama konusunda ipuçları sunmaktadır. Bütün bunlar bir yana, yazık ki, Attilâ İlhan bile Hasan Tanrıkut'un, *O Karanlıkta Biz* romanındaki ismiyle Doğan Rumeli'inin düşüncelerine yeterince nüfuz edememiştir.

Bilindiği gibi 1944 yılından itibaren DTCF'nin dört öğretim üyesi Marksist olarak nitelenmiş ve bunlara yönelik adi bir karalama kampanyası açılmıştır. Muzaffer Şerif Başoğlu ABD'ye gittikten sonra bu kampanya Behice Boran, Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav'a yönelik olmuştur. Basına da genellikle bunların adı yansımıştır. Bu üç insan Marksist olmanın ötesinde eyleme yönelik bir tertibin öğeleri olarak düşünülmüşlerdir. Bu kıstırılmış insanların kendilerine yöneltilen suçlamalar karşısında Kemalizme de sahip çıkarak yaptıkları savunu döneminde ve sonrasında fazla yankı yapmamıştır. Günümüz aydınının birkaç sayfalık yazılarında bile rastlanılan türden geniş hayat hikâyesi izlerine ve kahramanlık taslamalara benzeri durumları üç kişinin sonraki yapıtlarında görmek mümkün değildir. Sadece Dil-Tarih olayına, o da çok kısa olarak Türk siyasal hayatı bağlamında değinmektedirler. Gazetelere yansıdığı kadarıyla öğretim üyelerinin Marksistliği, derste okuttukları kitaplar,

---

6 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş...*, C. II., s. 636.

derslerdeki konuşmaları, konferanslardaki sözleri şahitler vasıtasıyla kanıtlanmaya çalışılarak ileri sürülmüştür. Bir de yazdıkları önemli ölçüde çarpıtılarak Marksistliklerinin kanıtı olarak kullanılmıştır. Behice Boran'ın da belirttiği gibi devlet memuru olmaları yazdıklarına bir sınır getirmiştir. Ancak bu muğlak durum yanında dönemin Türk üniversitelerinde Marksist olduğunu, Lenin'in eserlerinin Marksizmin en doğru yorumlarını içerdiğini altına imzasını atarak yayınlayan bir öğretim üyesi vardır. Bu öğretim üyesi de Hilmi Ziya Ülken'dir. Hilmi Ziya Ülken 1936 yılında yayınlanan *Yirminci Asır Filozofları* kitabında düşünsel serüvenini de anlatmaktadır: "Bu kitap, adeta müellifin fikrî hayatının bir tarihçesi olduğu için, oradaki sırasıyla meyledilen ve tesiri altında kalınan cereyanlar görülecektir. Bu noktadan kitabın istikameti metafizikten müspet ilimlere, idealizmden materyalizme doğrudur. Zeyl halinde ilave edilen Engels'in 'İdealizm ve Materyalizm' makalesi bu istikameti göstermeye - kısmen- yardım eder."[7] *Yirminci Asır Filozofları* yapıtında tarihsel maddeciliğe inandığını gösteren çok daha net ibareler vardır. *İnsan* dergisindeki yazılarında da bilimsellik konusundaki önemli tavrına rağmen kullandığı terminoloji Marksizme yatkın olduğunu göstermektedir. Onun Marksistliğini kanıtlamak için ders notlarını, dersteki konuşmalarını ve konferanslarlardaki sözlerini araştırmak gerekmeyecektir. Bu nedenle o dönemde üniversitelerde solcu hocalar meselesine Hilmi Ziya'nın dahil edilmemesinin gerekçeleri üzerinde düşünülmelidir. 1940'lı yıllarda üniversite içinde düşünsel anlamda sola açılışın en belirgin kanıtı ve en tipik göstergesi Hilmi Ziya'nın yazdıklarıdır. Zaten Dil-Tarih hocaları *Yirminci Asır Filozofları*'nın yayınından sonra DTCF'deki görevlerine başlamışlardır. Onla-

7 Hilmi Ziya Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, Kanaat Kitabevi, t.y., s. V.

rın o dönemdeki Marksist kimlikleri Hilmi Ziya'nınki kadar net de değildir.

Karalama kampanyasından Sabahattin Ali de nasibini almıştır. Karalama kampanyasının baş hedefi dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'dir. *Orhun* dergisinde yayınlanan "Şükrü Saraçoğlu'na Açık Mektup"un öncelikle hedef aldığı kişilerin başında yazar Sabahattin Ali gelmektedir. Sabahattin Ali'nin önceliği de yazdıklarının değerlendirilip, ona bir kimlik yakıştırılmasından ziyade o sıralarda ırkçı-turancı kesimde büyük tepki uyandıran ve kimi önemli kişileri çağrıştıran *İçimizdeki Şeytan* romanından kaynaklanmaktadır. *İçimizdeki Şeytan* roman olarak değerinin ötesinde, fazla ses çıkaran ırkçı-turancı kişiliklerin gündelik hayatını konu aldığı için önemsenmiştir. Sabahattin Ali'nin hikâyeleri *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergisinde yayınlanmış ve bu dergiler o dönemde Sabahattin Ali'nin hikâye ve romanları konusunda olumlu değerlendirmeler yapmışlardır. Bir başka önemli husus da Muzaffer Şerif'in bir zaman bakanlık yapan kişilerin de dahil oldukları çok sayıda insanın yazdıklarını eleştiren ve "fikri dönmelik" olarak niteleyen makaleler yayınlamasıdır. Özellikle Muzaffer Şerif'in 1943 yılında yayınladığı *Irk Psikolojisi* yapıtı ve ırkçılık konusunda dördünün de yazdığı eleştirel makaleler tepki uyandırmıştır. Hilmi Ziya Ülken de hayatının hiçbir döneminde ırkçı olmamıştır. Hemen her yapıtında ırkçı teorileri eleştirmiştir. Ama somut kişilerin yapıtlarını ya da yazdıklarını *Şeytanla Konuşmalar* dışında hiçbir zaman biraz da hafife alarak eleştirmemiştir. Türkiye'de bazı kesimlere yönelik bariz bir tavır içinde olmadıkça insanın siyasal muhalif kimliği ve düşünsel çizgisi pek o kadar önemli addedilmemektedir. Hilmi Ziya'nın bu kampanyada adının geçmemesinin nedenlerinden biri belki de konulara sözü edilen biçimde mesafeli bir şekilde yaklaşması ile somut yapıt ve ya-

zıları eleştirmemesinden kaynaklanmıştır. Zaten sorunun boyutlanması ve genelleşmesi 1947 yılında başlayan Hasan Âli - Kenan Öner davası ile gerçekleşmiştir. Daha sonra da o dönemde olduğu yoğunlukta ve biçimde bir tartışma ve eleştiri ortamı oluşmamıştır. 1960 sonrasının Türk düşünce dünyası sözü edilen türden tartışmalara ve eleştirilere oldukça yabancıdır.

Hilmi Ziya ile Dil-Tarih hocaları arasındaki bir başka fark Kemalizme yaklaşımlarında somutlaşmaktadır. Hilmi Ziya da dahi olmak üzere hepsinin Batı'ya ve Batı düşüncesinin ileri unsurlarına bakış biçimleri olumludur. Dinsel düşüncelerin siyasal etkisi konusunda eleştirel bir tutum almışlardır. Bir başka deyişle, dönemin katı laiklik politikasını benimsemekte ve aykırı eğilimleri "irtica" tabiriyle nitelemektedirler. Ancak temelde ilgilendikleri konu sosyoloji kuramları ve kavramlarıdır. Özellikle bunlardan Türk toplumu açısından çıkarılabilecek sonuçlar ve bu sonuçların uygulanabilirliğidir. Sonuçların uygulanmasının hayatta gerçekleştirebileceği değişiklikler Dil-Tarih hocalarını Hilmi Ziya'dan daha fazla ilgilendirmiş, daha doğrusu zaman içinde daha fazla ilgilendirir olmuştur. Bu durum da Kemalizm anlayışlarını belli ölçüde farklılaştırmıştır. Hilmi Ziya Kemalizme karşı mesafeli tutumunu korur ve kısmen eleştirel bir konumda bulunurken *Yurt ve Dünya* dergisiyle *Adımlar* dergisi Cumhuriyet prensiplerini ve Kemalist ilkeleri benimseyip geliştirmekten bahsetmişlerdir. Kemalizme yeni bir sosyal yorum getirme denemesi de tepkiyle karşılanmıştır. Kemalizmi benimseyici ve yenileyici tutum siyasal ve gündelik yaşamla daha ilgili olmalarından kaynaklanmıştır. Hilmi Ziya'nın yaşanılan döneme ilişkin saptamalarıyla paralel bir şekilde düşünmelerine ve Hilmi Ziya'nın soyutlamalara daha fazla önem vermesine karşın, onlar bilimsel soyutlamaların gündelik yaşama etkisi konusunda çok hassas olmuşlardır.

Sosyolojik sorunları anlamanın vesilesi olarak Türkiye'yi tanımak Hilmi Ziya Ülken tarafından önemsenmiştir. Bu nedenle de Hilmi Ziya ampirik soyoloji çalışmalarına ilgiyle yaklaşmıştır. Hilmi Ziya, Selahattin Demirkan'ın ampirik sosyoloji çalışmalarının Türkiye'yi tanıma yolunda önemli bir adım olduğunu belirtip, bu tür çalışmaların artmasıyla nisbeten gerçekçi bir Türkiye tablosu ortaya çıkacağını söylemiştir. Niyazi Berkes'in yaptığı çalışma (*Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma,* 1942) da bu yaklaşıma yakın izler taşımakla beraber daha dar bir bakış açısıyla gerçekleştirilmiştir. Buna mukabil Behice Boran'ın *Tolumsal Yapı Araştırmaları* başlıklı çalışması konuyu Hilmi Ziya'nın yaklaşımından da daha genel bir çerçevede ele almıştır. Muzaffer Şerif'in bilimin soyutlama düzeyi konusunda yazdığı sınırlı sayıda makale de bu türden genellemelere fazlasıyla yatkındır. Hilmi Ziya'nın ampirik sosyoloji çalışmaları üzerine zaman içindeki çelişkili değerlendirmeleri, bazen somut zenginliklerin önemini ortaya çıkarmakta, bazen de soyutlamaların önceliğini vurgulamaktadır. Ciddi ve dinamik akademik tartışmaların o dönemde görülen belirtileri dar anlamda zorlama siyasal suçlamalarla güme gitmiştir. Hafızasız, her şeyi kendileriyle başlatan, en âlâlarını kendilerinin ürettiklerini zanneden küstahlığı ölçüsünde şımarık ve cahil yeni bilim adamları kuşağının varlığı da bu tür sorunların tartışılmasını önemli oranda geciktirmiştir. Temeldeki soyutlamalar konu Türkiye'ye intikal edince pek önem taşımamaktadır. Zaten başta Hilmi Ziya olmak üzere anılan DTCF öğretim üyelerinin Türkiye'nin akademik yaşamında hak ettikleri ölçüde kökleşememelerinin bir nedeni somut olarak konunun Türkiye'ye intikal etmesidir.

Türkiye'de sosyoloji çalışmaları konusunda bir saptama yapılması istense pek zorlukla karşılaşılmaz. Bir yanıyla hayatın gerçeğini ortaya çıkaracak bol ampirik sosyolojik çalış-

ma, bunların üzerine hafif Marksizm kokan, fakat bu kokuyu yapısal-fonksiyonel yaklaşımın kavramlarıyla azaltan sığ bir teorik cila, mebzul miktarda Atatürk'ün sosyolojik dehasını aksettiren sözler ve Ziya Gökalp'in dönemine ilişkin gerçekçiliğinin saptanması. Tabiî gözler Türkiye'ye dönük değilse son iki kısım yoktur. Öbür yanıyla da Türkiye'nin sadece kendine benzediğini gösteren zengin ve dağınık ampirik bulgu, anti-Marksist sığ bir teorik direnç ve tabiatıyla iyice hamasete bulaşmış Atatürk ve Ziya Gökalp. Türkiye'de sosyolog olmanın yolu bu doğrultudan geçer. Doğal olarak bu gerçeklik karşısında çok az ampirik çalışması olan ve Atatürk konusunu işlemeyen, Ziya Gökalp sosyolojisine eleştirel yaklaşan Hilmi Ziya'nın sosyolog olarak ciddiyeti meşkuktur. Dönemin tarihçileri, sosyologları, felsefecileri kısacası tüm sosyal bilimcileri Ziya Gökalp'in gelenekselleştirdiği sosyoloji anlayışına ve onun temel düşüncelerine olumlu yaklaşmaktadırlar. Nitekim Osman Turan *Fuad Köprülü Armağanı*'na yazdığı önsözde Türkiye hakkındaki en gerçekçi tahlili Ziya Gökalp'in yaptığını, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* amacını örnek göstererek savunmuştur. Hilmi Ziya ise daha *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* ve *İnsanî Vatanperverlik* yapıtlarında Ziya Gökalp'in temel düşüncelerini eleştirmiştir. Bu eleştiri önemli ölçüde Dil-Tarih hocalarını, özellikle de ikisini etkilemiş, onları somut anlamda yaygın biçimde gerçekleşmese de Ziya Gökalp sosyolojisi eleştirisine yöneltmiştir. Osman Turan da üniversitede solcu hocalar meselesini tartışırken onların Ziya Gökalp eleştirilerine kritik bir yer ayırmıştır.[8] Özellikle o dönemde bu tür eleştiriler rejime yönelik bir tehdit olarak algılanmış ve yerleşik değerleri sarstığı gerçeğinin altı çizilmiştir. Diğer bilimlerin aksine sosyolojinin toplum sorunlarını anlama

8 Osman Turan, *Gaflelten Uyanalım!...Üniversitedeki Aşırı Solcu Hocalar Meselesi*, Türk Kültür Derneği Yay., Ankara, 1948, s. 8-9.

bakımından bilimsel temellerinin fazla ciddiye alınması, Hilmi Ziya ve Dil-Tarih hocalarının Cumhuriyet'in dar siyasal amaçlarına çok da duyarlı olmalarını engellemiştir. Bu çerçevede devlet-fert ilişkileri Cumhuriyet ideolojisinin ve Ziya Gökalp'in benimseyeceği bir zeminde anlaşılmamış, farklı, eleştirel bir yaklaşımla tartışılmıştır. *Yurt ve Dünya*'da Niyazi Berkes ve Adnan Cemgil'in önemini, kısmi gerçekçiliğini ve ileriye dönük yönelimini vurgulamalarına karşın, Ziya Gökalp'in düşünceleri özellikle Muzaffer Şerif Başoğlu'nun ve Behice Boran'ın yazdıkları makalelerde eleştirilmiştir. Bir somut belgenin altındaki imzalara bakarak dönemin bilim adamları hakkında nitelemelerde bulunmak her şeyi açıklayacak mahiyette değerlendirme yapmak değildir. Devlet-fert ilişkileri bakımından Ahmet Ağaoğlu'nun Şevket Süreyya'ya yönelik eleştirileri dönemin düşün tartışmalarının çerçevesini belirlememektedir. 1940'lı yılların solcu hocalarının konumu Şevket Süreyya'nın 1930'lu yıllarda durduğu yer değildir. Bunun kanıtlarından biri de sürekli olarak dillerine dolayıp eleştirdikleri, kendi tabirleriyle "otarşi illeti"dir. Zaten bu düşünceleri onları 1960 sonrası sosyal bilimciler kuşağından da ayırmaktadır.

Bir kere 1940'lı yılların Dil-Tarih hocalarının yazdıkları Şevket Süreyya - Ahmet Ağaoğlu tartışmasında olduğu gibi dar anlamda siyasal nitelikte değildir. Dar anlamda siyasal nitelikte olmaması ve bilim olarak sosyal bilimleri (sosyoloji, sosyal psikoloji) önemsemeleri, zaman zaman onların düşüncelerini Kemalizmle çakıştırmakta, zaman zaman da ayrıştırmaktadır. Kendilerinin bu konulardaki subjektif düşünceleri ve inançları o kadar önemli değildir. Kendini "inkılâbın emrinde" gören bir insanla, bir siyasal muhalifin tartışmaları dar anlamda siyasal nitelikli olduğu için 1960 ve 1980 sonrasına kolaylıkla taşınabilmiştir. Aydemir ve Ağaoğlu inkılâba övgü konusunda ölçüyü kaçırmışlardır.

Hilmi Ziya'nın düşüncelerinin bu tartışma içinde pek yeri yoktur. Keza Dil-Tarih hocalarının düşüncelerinin de. Üstüne üstlük Ahmet Ağaoğlu ve Şevket Süreyya'nın tarih perspektifleri de bazı noktalarda, özellikle resmi tarih tezi konusunda örtüşmektedir. 1940'lı yılların bilim alanındaki solculuğu bir Şevket Süreyya solculuğu değildir. "İnkılâbın emrinde tek orijinal sayfa yazmamış" Darülfünun hocalarına tepkiden değil, Cumhuriyet'in olumlu işlevine rağmen siyasal bilimler alanındaki gelişmenin henüz başında olunduğu saptamasından kaynaklanır. Türkiye'de düşünce üzerindeki duyarlılıklar bakir alanlara yönelmediği sürece tartışmalar *Kadro* dergisinden *Yön* dergisine atlanarak sürer gider. Bu durum *Kadro* dergisi okunmadan, daha kibar bir anlatımla yeterince anlaşılmadan *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri* türündeki yapıtlarla teori uygulamakla; *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi* türünden ortalıkta dolaşan lafları alt alta sıralamakla ya da *Yön* dizini çıkarılmasına karşın yazarların yayınladıkları makale sayısına bakarak bile dergi üzerinde düşünsel etki konusunu çözümlemeye çabalamak mümkünken soru sormamakta direnmekle iyice perçinlenir. Hilmi Ziya tartışmalardaki dar siyasal çerçevenin belirgin bir biçimde dışına çıkabilmiş ve Dil-Tarih hocaları da bir ölçüde bu doğrultuda davranmışlardır. Aynı zamanda Dil-Tarih hocaları soyut Kemalist inkılâp anlayışı dışında geçmiş bir düşünsel geleneğin izleyicisi olmamışlardır. Bu da bir anlamda Hilmi Ziya Ülken'den kaynaklanmıştır. Çünkü, Hilmi Ziya daha *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* yapıtında Osmanlı düşünsel geleneğini, Cumhuriyet'e giden süreci ve Cumhuriyet'in düşünsel yapılanmasını, fazla ne kelime, hiç ciddi bulmamıştır. Geçmiş kültür birikimi konusunda Hilmi Ziya'nın beslediği Dil-Tarih hocalarının Kemalist inkılâp prensiplerini ciddiye almak dışında benzeri bir kafa yapısında oldukları da aşikârdır.

Yukarıda bir ölçüde Hilmi Ziya'nın 1940'lı yıllarda DTCF'de çalışan dört öğretim üyesinden özellikle ikisi üzerindeki etkileri anlatılmaya çalışılmıştır. Elbette etkinin anlaşılmamış ve anlatılmamış eksik yanları olduğu gibi, muhtemelen etki konusunda kimi fark edilmemiş öğeler de bulunmaktadır. Ancak bu husus alıntılarla daha fazla geliştirildiği ve üzerinde yeni baştan düşünüldüğü zaman Hilmi Ziya etkisinin yoğunluğu daha iyi anlaşılabilir. Üzerinden belli bir süre geçtikten sonra Hilmi Ziya'nın tasfiye konusu hakkındaki değerlendirmesi biraz garip, biraz da çelişkili olmuştur. Hilmi Ziya yazdığı "İçtimaî İlimler Öğretimi" başlıklı makalesinde sosyoloji eğitimi konusunda ilginç bir saptama yapmaktadır: "Bir müddet sonra yeni kurulan Ankara Üniversitesi bu öğretime daha çok yer vermeye başladı. Yalnız ilim zihniyetiyle ideolojik görüşlerin birbirine karışması yüzünden bu teşebbüsler yarım kaldı."[9] Gene aynı kitapta yer alan "Yakın Doğuda Sosyoloji" başlıklı makale konuyu başka bir şekilde değerlendirmektedir: "Ankara Üniversitesi'nin Dil-Tarih Fakültesi'ndeki sosyoloji kürsüsü 1946'da siyasî düşüncelerle lağvedilmiş ve iki öğretim görevlisi bu dersi okutmaya devam etmiştir."[10] Konuya çok geç bir dönemde yeniden dolaylı olarak değindiği zaman da ilginç saptamalar yapmaktadır: Hasan Âli Yücel "Millet Meclisi kürsüsünden Emin Soysal ve Kenan Öner'in hücumlarına uğradığı gibi bu sonuncusuna karşı açtığı mahkeme yüzünden memleketin fikir seviyesini alçaltan birçok tanıklıklar oldu."[11] Bir başka deyişle, Dil-Tarih hocalarını da içeren karalama kampanyasının memleketin fikir seviyesini alçaltan bir işlevi olduğunu düşünmektedir. Ancak

9 Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, Türkiye Sosyoloji Cemiyeti Yay., No: 4, Anıl Yay., İstanbul, 1956, s. 55-56.

10 *a.g.e.*, s. 151.

11 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş* ..., C. II, s. 781.

1960'dan sonra Hilmi Ziya'nın konu hakkında düşünce belirtmemiş olması ya da belirttiği düşüncelerin bilinmemesi sadece Hilmi Ziya'ya ilişkin nedenlerden kaynaklanmamakta, Türk düşün dünyasının düşünsel yakın geçmiş konusundaki duyarsızlığından da etkilenmektedir. Hilmi Ziya'nın bilim özellikle de sosyoloji üzerine ideolojik etkilerin yoğun ve yaygın olduğunu altını çizerek vurgulamasına karşın, ideolojik etkilenimin görece en az yansıdığı anılan DTCF öğretim üyelerinin çalışmaları hakkında ideolojik görüşle bilimsel zihniyetin karıştığı saptamasını yapması gariptir. Üstelik o ölçüde önemli olmayan ve ideolojik niteliği bariz sosyoloji çalışmaları üzerinde derinlemesine durarken, Dil-Tarih hocalarının çalışmalarını anmaması, birkaç satırla kamufle ederek geçiştirmesi kendi içinde çelişkilidir. Hilmi Ziya hakkında gerçekleştirilen iyi niyetli fakat birçok hatayla malul bir çalışmada Hilmi Ziya'nın Dil-Tarih tasfiyesinde bir dahli olmadığı belirtilmiştir.[12] Hilmi Ziya'nın böyle bir işte dahlinin olması zaten mümkün değildir. Çünkü, Hilmi Ziya o sıralar şaibeli bir durumdadır. Ve şaibe ancak *Millet ve Tarih Şuuru* ve *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* yapıtlarıyla bir ölçüde azalacaktır. Bir ölçüde azalacaktır, zira Hilmi Ziya 1960 üniversite tasfiyesinden nasibini alacak ve sadece Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevine devam edecektir. Zaten İlahiyat Fakültesi'nin

12 Ayşe Özberki, Hilmi Ziya'nın kızı Gülseren Artunkal'dan aldığı bilgilere göre tasfiye olayında Hilmi Ziya'nın olumsuz etkisi olmadığını yazmaktadır. 1947 yılında soruşturmacılar arasında yer alan Hilmi Ziya'nın her seferinde suçlamaların bir mesnedi olmadığını belirttiğini aktarmaktadır. Ayşe Rahşan Özberki, *Hilmi Ziya's Life and Thought from 1928 to 1960 - In Relation to the Political and Religious Developments in the Republic of Turkey*, basılmamış yüksek lisans tezi, 1986, s.191. Böyle bir saptamayı kuşkuyla karşılamak gerekmektedir. Özberki tasfiye sürecini yeterince bilmediği gibi, Hilmi Ziya'daki düşünsel değişiklikler konusunda da fazla duyarlı değildir. Çalışması da Hilmi Ziya'nın düşüncelerini anlamak bakımından körün fili tarifi gibidir. Bu yanılgıların müsebbibi de herhalde sadece kendisi değildir.

kuruluşunda görevlendirilmesi de aynı konulara değişik bir bakış açısıyla yönelmesini ve düşünce değiştirmesini kolaylaştıracaktır. Hilmi Ziya 1940'lı yılların ortasında gerçekleşen bu değişim sonrasında gene bir sistem dahilinde, ama başka bir sistem dahilinde düşünmeye başlayacaktır. Bu yeni yönelimiyle de soyut yaklaşımı çerçevesinde Türkiye'de sağ doğrultudaki akademik çalışmaları etkileyecek, ancak bu etki de tıpkı soldaki 1960 sonrası etki gibi alabildiğine sığ olacaktır. Türkiye'nin istikrarsız siyasal yapısı bilimsel alandaki birikimi ve gelenek oluşmasını silip süpürmektedir. Birikim ve gelenek oluşmamasına en büyük katkı da zaptiye görevi yapmaya gönüllü akademisyenlerin çokluğundan ve üniversitelere evvel eski musallat olan düşünce korkusundan kaynaklanmaktadır.

Bu öyle bir korkudur ki, Behice Boran'ın ve Muzaffer Şerif'in bir zamanlar öğrencisi olmuş, bugünün ciddi sosyoloğunun DPT'nin ısmarladığı *Ereğli* çalışmasının kaynakçasına 1964'te koyamadığı *An Outline of Social Psycology* yapıtını yirmi yıl sonra yeniden yayınlanan ve tek bir satırı değiştirilmeyen aynı çalışmasında ancak anabilmesidir.[13] Kaldı ki, Mübeccel B. Kıray'ın çalışmalarında Behice Boran'ın ve Muzaffer Şerif Başoğlu'nun yaklaşımlarının etkileri çok barizdir. Ancak Hilmi Ziya Ülken daha dürüst davranıp 1950'li yıllarda kamufle etmeye çalışsa ve bilgiyi bir Amerikan yapıtına dayandırsa da, Muzaffer Şerif Başoğlu'nun önemli çalışmalarından -sosyolojiyle bağlantılı bilimsel sosyal psikoloji yapıtlarını belirtirken- bahsetmektedir: "En mühim monografilerden birkaçını zikredelim: H. Cantrill ile R. K. Merton'un ko-

13 Karşılaştırma için bkz: Mübeccel Belik Kıray, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Ankara, 1964, s. 241-242; Mübeccel Belik Kıray, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İletişim Yay., İstanbul, t.y., s.212. *An Outline of Social Psychology* yapıtını Muzaffer Şerif Başoğlu C.W. Sherif ile birlikte yazmış ve 1948 yılında yayınlamıştır.

lektif tenbih (uyarım) hakkındaki yeni araştırmaları, S. A. Stouffer'in dört cilt halinde ordu ahlâkı hakkındaki kolektif eseri, Lazrsfeld, Berelson, Allport, Howland, Janowitz, Shuman, A.M. Lee'nin, radyonun ve diğer düşünce ve yayın vasıtalarının içtimaî tesirleri hakkındaki birçok raporlarını, M. Sherif'in Cantrill ile birlikte ve yalnız olarak benlik teşekkülü, idrak v.s. hâdiselerinin sosyal faktörleri üzerine tecrübelerini... bu arada sayabiliriz."[14] Ayrıca suçlayıcı nitelikteki üniversite kökenli yayınların, sözlerin, demeçlerin o dönemde oldukça yaygın olduğu pek bilinmemektedir. YÖK üzerine en gerçekçi düşünceleri telaffuz eden birinin, Hüseyin Hatemi'nin YÖK uygulamalarıyla ilgili somut ve doğru bir saptaması gönüllü zaptiyelik konusundaki işlevin sürekliliğinin önemli bir göstergesidir. Şimdi YÖK üyesi olan bir üniversite öğrencisi Dil-Tarih hocalarının mahkemesinde Pertev Naili Boratav'ın komünist düşünceleri savunan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarını ısrarla okutturduğunu söylemiştir.[15] O sıralarda Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın yeni bir romanının yayınlanacağını duyuran *Yeni Sabah* gazetesi ilanlarıyla sözü edilen öğrencinin mahkemedeki konuşmasını alenen gırgıra almıştır. Şimdilerde maddeci tarihçi olarak nitelenen Mehmet Fuad Köprülü de *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar* dergilerinde yayınlanmış yazılar Şefik Hüsnü'nün lideri olduğu TKP tarafından belirlendiğine göre konuyu bir akademik özgürlük sorunu şekline dönüştürmemek gereği üzerinde durarak tasfiye olayına geçerli bir dayanak aramaya çalışmıştır. Başka bir deyişle, sözü edilen zaptiye görevi yapmaya meyyal tutum döneminde geçerli olabilecek bir düşünsel

14 Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji...*, s. 119-120.

15 "Şahit Zeynep Korkmaz, Pertev Boratav'ı hocası olmak itibarile takdir ettiğini, ancak ortada bir memleket meselesi bulunduğunu, Pertev Boratav'ın Fakülteye gelmesini müteakip sol temayüllerin arttığını, kendilerine bir gün Hüseyin Rahmi'nin bir eserini vererek tedkik ettirdiğini, bu eserde komünistlik propagandası sezdiklerini söylemiştir." *Yeni Sabah*, 22 Haziran 1948.

korku yaratmıştır. Bu korkunun aşılamaması yanında yakın geçmiş üzerine düşünmeme alışkanlığı belki de en başta sosyoloji kürsü ve bölümlerindeki akademisyenleri Türkiye'deki sosyoloji tarihinin ve Türkiye'de sosyoloji eğitimi tarihinin cahilleri sınıfına sokmuştur.[16]

Hilmi Ziya Ülken'in eserleri defalarca basılmıştır. Bazılarının önemi ve dönemi geçtiği için basılma gereği duyulmamıştır. Ama *Şeytanla Konuşmalar*'ın yeniden basılmasını muhtemelen Hilmi Ziya da istemiş olmalıdır. Çünkü, Hilmi Ziya *Şeytanla Konuşmalar*'ı 1940'lı yılların ortalarından sonra okuduğunda bir ölçüde kendini de yapıtta bulacaktır. Muzaffer Şerif ise yazdığı makalede *Şeytanla Konuşmalar*'ın sergilediği kültür patolojisinin derinliğine tartışılması gere-

16 Türk sosyoloji tarihi ve Türkiye'de sosyoloji eğitimi tarihi konusunda düşünce belirtirken Baykan Sezer gerçekçi bir saptama yapmaktadır: "Türk sosyoloji tarihi belli tarihten bu yana artık üniversitelerimizde sosyoloji ile sınırlıdır. Sosyologlarımız da üniversite ya da yüksek okul öğretim üyelerinden başkaları değildir. Sosyoloji araştırmaları da dersler çerçevesini ve üniversitelerin gerektirdiği çalışmaların sınırını aşmamaktadır. Bunun sonucu olarak Türk sosyoloji tarihi konusunda geniş araştırmalar yapılmamaktadır. Gerek duyulmamaktadır. Konuyu ele almış sayılı incelemeler ise birer dergi yazısının boyutlarını aşmamaktadır. Ve yine aynı nedenlerle Türk sosyoloji tarihi olarak yalnızca Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in kişilik ve görüşlerinin tanıtılması ile yetinilmekte ve bu iki sosyologumuzdan sonraki gelişmeler üzerindeki etkileri bir-iki satırla, o da genel yargılarla geçiştirilmektedir." Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1985, s. 195. Baykan Sezer başka önemli ve doğru saptamalar da içeren çalışmasında sözü edilen yargıyı -sosyoloji araştırmalarının neden dersler çerçevesini ve üniversitenin gerektirdiği çalışmaların sınırlarını aşmamasının dayanaklarını -daha derin bir şekilde düşünerek yorumlaması halinde daha gerçekçi saptamalar yapabilirdi. *Sosyolojide Ana Başlıklar* da sözü edilen sınırları pek geçmeyip bazı temel sorunları bir-iki satırlık genel yargılarla geçiştirmenin ötesinde çoğu önemli konuyu da atlamaktadır. Tek farklı nokta ise kimi genel yargıları biraz değişik bir biçimde anlamlandırmaya çalışmasıdır. Üniversite dışındaki kişilerin Türkiye sosyoloji tarihi konusunda daha anlamlı saptamalar yapamayacağının belirtilmesi ise biraz yaygın okuma uğraşı vasıtasıyla düzeltilebilir. Üzerinde sosyoloji yapıtı yazan kitaplardan ziyade sosyolojik saptamalara dikkat edilerek konu araştırılsa daha doğru yargılara ulaşılabilir. Ziya Gökalp'in sosyologluğunun fazlasıyla önemsenmesi de böylesi bir yönelimin çalışmaların iç tutarlılığına hiç mi hiç halel getirmeyeceğinin dayanağıdır.

ği üzerinde durup, Ziya Gökalp'in konuşmak ve susmak eylemlerinin zamanını çok iyi ayarladığını, siyasi gücün doğrultusunda düşüncelerine şekil verdiğini belirten pasajların altını çizmiştir.[17] Muzaffer Şerif Başoğlu ayrıca "Ahlâkî İdealizmin Reel Şartı" ve "Firiciderli Evliyalar" makalelerinde ahlak konusunu öncelikli bir sorun olarak algılamıştır. Hilmi Ziya'da ahlak sorunu zaten önceliklidir. Papağanların filozof olup olamayacakları *Şeytanla Konuşmalar*'ın iğneli sorularından biridir. Düşüncenin düşünen adamdan daha az önemli olduğu da *Şeytanla Konuşmalar*'ın temel düşüncelerinden biri. Testi de içinde bulunan şarap ve sudan önemlidir. Niyazi Berkes de düşünceden çok düşünen adama, şarap ve sudan çok testiye bakıp 1945-1950 dönemine ilişkin olarak şunları söylüyor: "Bu genel çılgınlık içinde düşünce sustu. Türk siyasi düşünüşünü her devirde güdükleştiren 'hayalat' ideolojilerinin çeşitleri, sayısız simaları çıktı. Türk düşünüş tarihinde bu devir kadar utanç verici, bu devir kadar fikir ve değerlerin aşağılaştırıldığı, bu devir kadar saldırganın terbiyesizleştiği bir devir yoktur."[18] Birkaç sayfa sonra da hızını alamayıp ekliyor: "Bu devrin aynı derecede utandırıcı yanı, aydınların çoğunun bu rezalet karşısında susması, vardığı sonuçlara karşı umursamazlığı olmuştur. Çoğu Atatürk zamanının yetiştirdiği bu aydınların bu duygusuzluğunda, eğitim sisteminin yukarıda dokunduğumuz, Kemalizme ayak uyduramayan sakatlıklarının rolü

---

17 Muzaffer Şerif Başoğlu'nun *Şeytanla Konuşmalar*'dan önemseyip alıntıladığı kısım şöyledir: "Vakaların arkasından koşarak tam zamanında kim yetişebilir ve olan işleri olacak şeylerin en mükemmeli diye ondan iyi kim gösterebilirdi? Şuradan buradan toplanmış biçare muharrirlerin ağzını tıkayıp miraslarını ondan iyi kim toplayabilirdi? Sarıkamış ve Bulgurpalas zaferleri için ondan iyi kim kaside yazabilirdi? Sözün gümüş ve sükûtun altın sayıldığı bir yerde ondan iyi kim susabilirdi?" Muzaffer Şerif Başoğlu, "Hilmi Ziya Ülken, Şeytanla Konuşmalar", *Adımlar*, Yıl: 1, No: 5, (Eylül 1943), s.172.

18 Niyazi Berkes, *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965, s. 145.

olmuştur. Atatürkçülüğün, aydın kütlesi arasında ne kadar yüzeyde, ne kadar takma kaldığını görmek, o zamanın ıstırabını çekenlerin acısını büsbütün derinleştirmiştir. O zamanın aydınları, bugünkü aydınların gösterdiği canlılığı gösterebilmiş olsaydı Türk toplumsal ve siyasî düşünüşü gelişebilecek, siyasi hayata şuur ve fikir katılabilecekti. Bu başarısızlıkta, kendini Batıcı sayan aydınların, özellikle toplumsal bilimlerde yer alan profesörlerin sorumluluğu en az gericilerin sorumluluğu kadar büyüktür."[19]

Belki de Niyazi Berkes yukarıdaki düşüncelerini sosyoloji kimliğinden soyunup kişisel gözlemleri olarak aktarıyor. Genellikleri atlayıp ayrıntıları abartıyor. Yoksa akademisyenlerdeki gönüllü zatpiyelik eğilimi ve düşünceden korku o dönemden mi iyice kökleşip kemikleşmiş bir karakter özelliği olarak tevarüs edildi? Yoksa o dönem kimselere çaktırmadan sökülüp çıkarılamayacak bir şekilde iyice hafızalara mı nakşedildi?

Mart 1989

---

19 *a.g.e.*, s.147, Behice Boran da benzeri değerlendirmeler yapmaktadır: "Dergi (Yurt ve Dünya) ve onu çıkaranlar sol ve solcu olarak damgalandı. Damgalandı diyorum, çünkü o zamanki egemen zihniyete göre bir fikri, yayını, kişiyi sol ve solcu olarak nitelemek onu kesin ve mutlak olarak mahkûm etmek, toplumdan dışlamak, yaşam hakkı tanımamak anlamına geliyordu. Bu zihniyet ve buna dayanan olaylar bugün de bütünüyle ortadan kalkmış değildir. Ama o zamanki boğucu yoğunluğuna, toplumun politik, sosyal ve tüm yönleriyle düşünsel yaşamını dondurucu etkinliğine sahip değildir." (Uğur Mumcu, *Bir Uzun Yürüyüş*, Tekin Yay., İstanbul, 1988, s.34-35) Behice Boran'ın o zamana ilişkin olarak söylediği başka ilginç şeyler de vardır: "Hatırladığım kadarıyla, savunma tanığı göstermedim, göstereceğim öğrencilere solcu damgası vurulacak, belki de işlenecektiler. Boratav ve Berkes de göstermediler sanırım. Fakülte öğretim üyeleri içinde ise savunma tanığı olabilecek kimse yoktu." *a.g.e.*, s. 41. Uğur Mumcu Dil-Tarih tasfiyesi konusunda soracağı soruları çok detaylı olarak bilmemekte, Behice Boran ise zaman zaman sorulmayan olayları anlatmak suretiyle sorunun daha bir açıklık kazanmasını sağlamaktadır. Uğur Mumcu'nun tasfiyeye giden süreçte DTCF dekanı ve Ankara Üniversitesi rektörü olarak görev yapan Enver Ziya Karal'ın etkisi konusunda soru sormaması da dikkat çekmektedir.

KÖY ENSTİTÜLERİ'NİN SİYASAL VE KÜLTÜREL BOYUTLARI

Şimdilerde çoğu başka konu gibi unutulmaya terk edilen Köy Enstitüleri sorunu Türkiye'nin siyasal tarihi açısından yeterince tartışılmamıştır. Bizzat Köy Enstitüsü savunusu yapanların ısrarla belirttikleri gibi gerektiği ölçüde incelenip değerlendirilmemiştir: "Köy Enstitüleri ve Tonguç üzerinde bugüne kadar -Fay Kirby Berkes'in Türkiye'de *Köy Enstitüleri* incelemesi hariç- hiçbir ciddi ve derinliğine araştırma yapılmadığını görüyor ve biliyoruz. Bu yapılmayınca da 'hiçbir ciddi eleştiri' de yapılamaz. Yorumlar yapılır, kişisel yargılara varılır."[1] Zaten bu nedenle de Köy Enstitüleri eleştirileri gibi, Köy Enstitüleri savunuları da kimi temel özellikler taşımaktadır. Konu hakkında yazılan yapıtlar değerlendirilerek bazı saptamalar yapmak mümkündür.

Köy Enstitüleri üzerine yazılanlar çoğunlukla duygusal mahiyettedir. Savunu ve eleştirilerin yoğunlaştığı nokta solculuk suçlamasıdır. Siyasal sürtüşmelerin getirdiği tartışma

1 Hürrem Arman, "Köy Enstitüleri ve Tonguç Üzerine İncelemc", *İmcce*, No: 99, (Temmuz 1969), s. 6.

ortamı dönemini pek aşamayıp, dönemiyle sınırlandırılmıştır. 1940-1950 döneminin siyasete ilişkin sorunlarının sorgulanmaması sonucu olarak da tartışıldığı şekliyle kısmen günümüze ulaştırılmıştır. Oldukça dar bakılan konunun mesafeli ve soğukkanlı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Öncelikle sorun her zaman siyasi olmuştur. Ancak en çok atlanılan yönü de, belki paradoksal olacak ama, genellikle siyasal boyutudur. Hem siyaset tartışılmış, hem de siyasal değişikliklerin önemi kavranmamıştır.

Köy Enstitüleri uygulaması tek parti döneminin bir eğitim pratiğidir. Bu nedenle de tek partinin doğrultusunu çok fazla aşması mümkün görünmemektedir. Aşmış görünmesinin, aşmış gösterilmeye çalışılmasının nedenleri üzerinde durulmalıdır. "Eğitimsel kalkınma, Meşrutiyet'te olduğu gibi, ulusal kalkınma ile ilgili olmayan kendi âleminde bir okur-yazarlık, okutulanı belleme ve kültürlülük işi olarak kaldı. Bu şekilde düşünülünce eğitim, pahalı kalkınma ve savunma masrafları altına giren, geri kalmış yani fakir bir ulusun kaldıramayacağı kadar pahalı bir iştir. Halbuki, eğitimde devletçiliği ekonomik kalkınma planı ile ilmiklemek suretiyle adeta kendiliğinden finanse etmek mümkündü. Köy Enstitüleri bu fikirle ve bunu telafi etmek üzere doğdu ve bunun mümkün olduğunu gösterdi."[2] Tek parti doğrultusunun aşılmış gösterilmesinin temel nedeni konunun siyasal boyutunun gözden kaçırılmasında somutlaşmaktadır. "Köy Enstitüleri'nin Türk eğitim tarihi içindeki yeri mi daha önemlidir, yoksa Atatürk'ten sonraki ve İsmet İnönü'lü Cumhuriyet Halk Partisi tarihindeki yeri mi daha önemlidir? Dolayısıyla, bilimlerin alanı ile ilgili olarak şu soru da aklımıza gelmektedir: Köy Enstitüleri, daha çok eğitim sosyolojisinin konusu mu olacaktır, yoksa daha çok siyaset

2 Niyazi Berkes, *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul Matbaası, 2.b., İstanbul, 1965, s. 132.

sosyolojisinin konusu mu olacaktır?"[3] Uygulama genellikle İsmet İnönü ile bağlantılandırılmaktan ziyade Hasan Âli Yücel, daha çok da İsmail Hakkı Tonguç'la özdeşleştirilmiştir. Bunun en somut belirtilerinden biri bir derginin özel sayısındaki İmece imzasıyla yayınlanan yazıda görülmektedir: "Tonguç'un, otokritiğe dayanan kolektif yönetim anlayışı ve tutumu, iş ilkesini uygulayışı ve bürokrasiyi yok edişi, Köy Enstitüleri'nde kurulan ve uygulanan düzenin üç önemli temeli olmuştur."[4] Bu nedenle yazılanlar genellikle benzeri değerlendirmeler içermektedir. Sonraki dönemde yazılanlar da pek farklı değildir. Bunun bir başka göstergesi de, yöneltilen eleştiriler İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'u hedeflediği zaman duyarlılık gösterilmekte, İsmet İnönü ve Hasan Âli Yücel'e karşı eleştiriler genellikle geçiştirilmektedir. Köy Enstitüleri, dönemin diğer kurumlarından farklı bir biçimde değerlendirilmektedir.

Tek parti yönetiminin bir eğitim pratiği olan Köy Enstitüleri, Doğan Ergun'un da belirttiği gibi eğitsel olmaktan ziyade sosyal açıdan önem taşımaktadır. Köy Enstitüleri 1960 sonrasının şekilsiz çağdaşlaşmacılığı çerçevesinde algılanmıştır. Özellikle döneminin radikal toprak reformu girişiminin de etkisiyle yenilikçi, devrimci ve dönüştürücü bir deneme olarak benimsetilmeye çalışılmıştır. 1970 yılında yayınlanan bir yapıtın başlığı da durumu anlaşılır kılmaktadır. *Devrim Stratejileri Açısından Osmanlı Toplum Yapısı* yapıtının yayınlandığı sıralarda Köy Enstitüleri üzerine yazılan kitabın başlığının da *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç* olması yadırgatıcı değildir. Engin Tonguç bu çalışmasında İnönü, Yücel ve Tonguç'un önündeki en büyük engel olarak partiyi, Cumhuriyet Halk Partisi'ni görmüştür. İnönü, Yücel

3 Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Eğitim - Türkiye'de Eğitimin Niteliği Nedir ve Nasıl Olmalıdır?*, V. Yay., Ankara 1987, s. 40.

4 İmece, "Tonguç ve Köy Enstitüleri", *İmece*, No: 99, (Temmuz 1969), s. 3.

ve özellikle Tonguç, genellikle partiye karşın çizgi dışı bir kuruluşun yaratıcıları ve geliştiricileri olarak nitelenmişlerdir. Bu nedenle de uygulamanın gerçekleştirildiği dönemde Cumhuriyet Halk Partisi'nde 'gerici kanat' işbaşına geçtikten sonra kurumlar zaten 'işlevsiz' hale getirilmişlerdir. Gidiş olumsuza doğrudur. Sorun basit bir parti içi çatışma sorunu olarak algılanmıştır. Tüm bunların gerisinde en azından parti içindeki iktidar değişikliği öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasetinin olumlanması yatmaktadır. Köy Enstitüleri'nin savunusunu üstlenen hemen her yazarda resmi tarih anlayışına karşı asgari ölçüde örtük bir teslimiyet vardır. Son dönem tarihinin yeniden yazılmasında ısrarlı hemen her ciddi yazarda Köy Ensitüleri'ne yönelik değerlendirmelerde radikal eleştiri görülmektedir. Bunun somut örneklerini Kemal Tahir'in, Attilâ İlhan'ın, Yalçın Küçük'ün ve kimi diğer yazarların yazdıklarında yakalamak mümkündür. Siyasal konunun yanlış formüle edilmesindeki, saptırılmasındaki ve üzerinde durulmasındaki somut görüntüleri birkaç temel başlık altında sergilemek anlamlı olabilir.

1. Köy Enstitüleri'nin temelde İsmail Hakkı Tonguç'un ürünü olarak nitelenmesinin nedeni eğitim sorununu öne çıkarıp siyasal yanının üstünü örtmek içindir. İsmet İnönü ve Hasan Âli Yücel'in de etkisi bağlamında konunun değerlendirilmesi siyasal boyutu ister istemez ortaya çıkarır. Fakat Köy Enstitüleri savunuları özellikle dönemin Milli Eğitim Bakanı'na da olumlu bakmaktadır. Bunun bariz göstergelerinden birini basit bir yazıdan alıntılandırarak somutlaştırmak mümkündür: "Düşünün biyol, 1938-1946 arasını düşünün... Dünya cayır cayır yanıyor. Biz de bir savaş içindeyiz, geriliğe, kara güce karşı bir iç kurtuluş savaşı bizimki. Köy Enstitüleri'ni kurmuşuz; o yokluklar, sıkıntılar içinde bozkırlarda hayat fışkırtıyoruz... Bizi Batı uygarlığının kaynaklarına ulaştıran klasikler çevriliyor bir yandan da...

Teknik öğretim alanında mutlu çalışmalar var. Üniversite muhtariyetini kazanmak üzere... Düzcesi yaman bir kültür karizması başlamış ülkemizde, bir rönesans havası esiyor. Üç isim bir yürek gibi çarpıyor yanı başımızda: İnönü, Yücel, Tonguç... O günlerden on bir yıl sonra Cumnuriyetin en büyük Milli Eğitim Bakanı'nı görmeye gidiyorum. Ulus içinde yankıları en uzak köylere varan koca bir 'Dava'... Bir kenara çekiliş, acı yalnızlık... Milli Eğitim alanında gerileme, gerileme... Gittikçe değeri anlaşılan, gittikçe aranan bir insan: Hasan Âli."[5] 27 Mayıs'ın "olumlu etkisinin" dürtüklemesiyle kaleme alınan bu yazı bir gerçekliği ortaya çıkarmaktadır. Kurum temelden Tonguç'la bağlantılandırılsa da, Hasan Âli Yücel Cumhuriyet döneminin en iyi Milli Eğitim Bakanı olarak nitelenmektedir. "Dava"nın bilinmemesi zaten mümkün değildir. Ancak Hasan Âli Yücel'in *Davam* ve *Davalar ve Neticeleri* yapıtlarının Köy Enstitüleri'ni savunan yazarlar tarafından dikkatli bir şekilde okunduğu kuşkuludur. Hasan Âli Yücel'in Kenan Öner'e karşı açtığı dava sırasında mahkemeye sunduğu solcuların korunmasıyla ilgili belgeler konusunda ise hiç düşünme gereği duyulmamıştır. Bu nedenle de Yücel'in siyasal tutumu hususunda pek itinalı davranıldığı söylenemez. Köy Enstitüsü savunusunun bu noktalarda ne ölçüde yanlış temellere dayandırıldığı somutlaştırılabilir. Köy Enstitüsü savunusu özellikle bu bağlamda da düşünülmelidir.

2. Köy Enstitüleri'nin siyasal boyutu bir kenara itilirken Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilkeleri konusundaki gelişmeler ve bu arada Köy Enstitüleri'nin 1946 yılında 'işlevsizleştirilmesi' diğer kurumların akıbetiyle birlikte ele alınmamaktadır. Cumhuriyet'in katı laiklik siyasetinin yumuşatılması ve kimi diğer siyasal nitelikteki değişiklikler, benzeri

---

5 M. Başaran, "Yücel'le Görüşme", *Forum*, C. XIV, No: 171, (15 Mayıs 1961), s. 17.

bir çerçevede anlaşılmalıdır. Halkevleri'nin kapatılmasıyla Köy Enstitüleri'nin Demokrat Parti iktidarı sırasında ilköğretmen okullarına dönüştürülmeleri birlikte değerlendirilmelidir. Demokrat Parti iktidarının Başbakanı Adnan Menderes'in Halkevleri'ni faşist kurumlar olarak nitelemesi ile Köy Enstitüleri'nin solculukla suçlanması arasında derin farklar aramanın mantığı yoktur. Demokrat Parti'nin her iki kuruma karşı eyleminin gerisinde benzeri nedenler de aranmaya çalışılmalıdır. Temelde de Demokrat Parti'nin köye yönelik siyasetinin sorgulanarak Köy Enstitüleri'nin değerlendirmesi yapılmalıdır.

3. Köy Ensitüsü savunucularının siyasal anlamda dikkat etmedikleri bir yön de Cumhuriyet döneminin bir siyasal süreklilik çerçevesinde algılanmasıdır. Ancak bu noktada bir çelişki belirmektedir. Köy Enstitüleri hareketi Kemalizmin eğitim alanındaki pratiğinin doğal bir sonucu olarak düşünülmektedir. Özellikle İsmail Hakkı Tonguç'un *Eğitim Yolu İle Canlandırılacak Köy* yapıtında Köy Enstitüleri Atatürk'ün ve Cumhuriyet döneminin değişik Millî Eğitim Bakanlarının düşünceleri ile bağlantılandırılmaya çalışılmıştır. Köy Enstitüleri, Kemalizmin siyasal eğiliminin onu aşan yanlar da taşıyan doğal bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Köy Enstitüleri hareketi önceki denemelerin bir sonucu olarak nitelenirken sonraki gelişmelerin de önemli benzerlikler taşıdığı görmezden gelinmektedir. Halbuki, Türkiye'deki siyasal gelişmeler içinde Demokrat Parti'yle Cumhuriyet Halk Partisi'nin işlevlerinin daha çok farklı yönlerine dikkat çekilirken, biraz da fazlasıyla benzeşen yanları üzerinde durulmalıdır. Son sıralarda gerçekleştirilen bazı çalışmalar sorunun bu yönünü de hesaba katmaktadır. Demokrat Parti olgusunu en azından Cumhuriyet Halk Partisi'nin içindeki iktidar mücadelesinin bir tarafından tümüyle bağımsız olarak düşünmek anlamlı değildir. Köy

Enstitüleri konusundaki tartışmaya katılanlar bu noktada özenli davranmamaktadırlar.

Köy Enstitüleri kurum olarak siyasal bir nitelik yanında bir kültürel boyut, daha doğrusu bir 'zihniyet' boyutu da içermektedir. Köy Enstitüleri'nin zihniyet boyutu da döneminden izler taşımaktadır. Cumhuriyet'in getirdiği kurumların ve gerçekleştirmeye çalıştığı değişikliklerin 1930'lu yıllardan itibaren teorik yorumları yapılmak amaçlanmıştır. Çok değişik çevrelerde sistemleştirilmeye çalışılan Kemalizm anlayışının radikal sayılabilecek bir sistemleştirme denemesini de *Kadro* dergisi yapmaya yönelmiştir. Ancak ağırlıklı olarak 1930 sonlarında gerçekleştirilmeye çalışılan bu deneme en geniş ifadesini *İnsan* dergisinde bulmuştur. Dönemin seçkin bilim adamı Hilmi Ziya Ülken tarafından "Türk Rönesansı" kavramı derinlikli bir şekilde açımlanmaya çalışılmıştır. Bu denemede de Kemalizm değil, "Medeniyetin Yürüyüşü" ya da kültürel çağdaşlaşma esas alınmıştır. Zaten yıllar sonra Hilmi Ziya *İnsan* dergisini insaniyetçi olarak nitelemiştir. Bu eğilim yanında *Yücel* dergisi de daha sığ sayılabilecek bir hümanizm anlayışını açıklamayı ve geliştirmeyi denemiştir. *Yücel* dergisinin hümanizm anlayışı da dönemin daha radikal olan *Adımlar* dergisi tarafından anlamlı bir şekilde değerlendirilmiştir: "Hümanizma, modern Avrupa'da akli metoda ilk itibar eden bir cereyan olabilir ve bu bakımdan ona tarihi bir kıymet izafe edebiliriz, fakat daha mütekâmil örnekler varken, neden daha gerisine gitmeli? Hümanizmadan değil, ilmi araştırma zihniyetinden bahsetmek daha doğru olur."[6] Adımlar imzasıyla yayınlanan aynı yazıda bir başka ilginç saptama daha vardır: "Bize öyle geliyor ki modern dillerden ve kültürlerden yani bugünün dünyasından kaçmak için ileri sürülen sebepler; hayattan,

6 Adımlar, "Memleketimizde Hümanizma Yazıları", *Adımlar*, Yıl: 1, No: 8, (İlkkânun 1943), s. 251.

realiteden kaçmak yolunda şuursuz bir isteğin ifadesidir. Bugünün karışık problemlerle dolu, süratle değişme halinde olan dünyasından ürküyorlar ve problemleri açıkça, cesaretle karşılayıp halletmek üzere ele alacaklarına, binlerce yıllık mesafeden şimdi kendilerine altın bir çağ gibi görünen eski medeniyet ve kültürlere sığınarak bir emniyet hissi kazanmak istiyorlar."[7] İkinci saptama, içinde *Ulus* gazetesindeki yorumlar da bulunan çok geniş bir çevreye yöneliktir. Hilmi Ziya'nın düşüncelerinin dışındaymış gibi görünse de ondan önemli ölçüde etkilenen anılan değerlendirme, doğruluğunun yanlışlığının ötesinde daha derinlikli bir hümanizm anlayışından kaynaklanamaktadır. Köy Enstitüleri'ni etkileyen olay ise, *İnsan* ve *Yücel* dergilerinin yorumları ötesinde o dönemde gerçekleştirilen somut klasik çevirilerdir. Köy Enstitüsü kökenli yazarlarda da iki derginin hümanizm yorumlarının etkilerini aramak nafiledir. Bu nedenle de, o dönemdeki düşünsel yönelimler bir kenara bırakılarak Hasan Âli Yücel'in gerçekleştirdiği kültür hamlesi gündeme getirilmektedir. Bir başka deyişle, Köy Enstitüleri dönemin kültürel ortamından yeterince etkilenmemiştir. Bir anlamda daha 'yerli' bir hareket olmuştur. Gözünü dünyaya açmaktan ziyade Türkiye'yle sınırlandırmıştır. 1960 sonrasında Türkiye'ye kapanan düşünsel canlanma sırasında Cemal Gürsel'den Ahmet Emin Yalman'a kadar geniş bir çevrede rağbet bulmasının ve Türkiye İşçi Partisi'nin programında bile "yeniden açılmasının" önerilmesinin sebebi hikmeti budur. Çoğu azgelişmiş ülke için yaygın biçimde önerilmesinde de başka sebep aramanın mantığı yoktur.

Çelişkili gibi gelecek bir şekilde Köy Enstitüleri zihniyetinin bir başka darlığı, somuta, gündeliğe yönelik niteliğidir. Köy Enstitüleri genelde ilköğretimin yaygınlaştırılması ve

---

7 *a.g.m.*, s. 254.

ilkokul eğitiminin tümüyle halledilmesi düşünceleriyle savunulmuş, okullaşma oranındaki artış sürekli olarak öne çıkarılmıştır. İsmet İnönü'nün bazı demeçleri Köy Enstitüleri'ni bu anlamıyla yerli yerine oturtmaktadır. Köy Enstitüleri'nin ve dolayısıyla 'Köy Edebiyatı'nın mantalitesini, enstitü kökenli yazarların ufuklarının darlığını ortaya çıkaran en önemli dayanak Talip Apaydın'ın bir değerlendirmesinde somutlaşmaktadır. Talip Apaydın'ın sözleri mealen şöyledir: "Köyü yazan yazarlar bildikleri yöreleri yazmaktadırlar. Bu tür romanlar çoğaldıkça tipik Türk insanı portresi ortaya çıkacaktır." Böylesi bir anlayış yaşananın dolaysız yansıtılmasını amaçlamaktadır. *Pazar Postası*'nın açıkoturumunda Kemal Tahir 'köy edebiyatçılarına' gündeliğe takılmanın sakıncalarını anlatmakta, edebiyatta kurmacanın önemini belirtmektedir: "Bence, romancı, romancılığı varlığında taşıyor, yani köy olsun, şehir olsun, romancı olarak yanaşıyor, romancı olarak yanaşınca da roman yapmasın olmaz. Roman yapar. Kabiliyeti miktarınca yapar. Zaten işin başlangıçta ayrılması yanlış. Köy romancısı, şehir romancısı diye romancı olmaz. Eğer köyden yetişenler köyü, şehirden yetişenler şehiri yazacaklarsa bu, doğrudan doğruya hatıra yazmak olur, roman yazmak olmaz. Roman ayrı bir keyfiyet... Romancı o adamdır ki, gidip on dakika gördüğü yerden eski hazırlıklarıyla, kültürüyle bir roman çıkarır."[8] Bu anlayış 'köy edebiyatçıları'nın romana yaklaşımındaki sınırlılıklarını somutlaştırmaktadır. Görünenin arkasındaki gerçeklik 'köy edebiyatçıları'nın hiç ilgisini çekmemiştir. Gerçeklikleri apaçık, kanıtlanmaya gerek olmayan olgular olarak anlamışlardır. Bunun ciddi edebiyatla da, ciddi düzeyde düşünceyle de ilgisi yoktur. Nitekim Köy Ensitüsü kökenli romancılar güncel gerçekliklerin dolaysız anlatıcıları olmuşlardır.

---

8 Fakir Baykurt vb., *Beş Romancı Tartışıyor*, Düşün Yay., İstanbul, 1960, s. 8.

Köy Enstitüleri çizgi dışı bir gelişim olarak nitelendiği için 'köy edebiyatı' Türk edebiyatının birikimini özümlemek gereğini duymamıştır. Yakup Kadri, Halide Edip ve Reşat Nuri gibi romancılar sorunları daha genel bir çerçevede algılamışlardır. Bir başka deyişle, 'köy edebiyatı' ürünleri *Yaban*'ın hatta *Panorama*'nın izlerini taşımakta, fakat onları aşmak bir yana, daha sığ bir düşünsel dayanağa yaslanmaktadır. Türk edebiyat tarihinde yeri olan Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf* romanındaki Kaymakam Selahattin Bey'de somutlaşan bürokrat anlatımı konuya gerçekçi ve dengeli bir yaklaşımın önemli bir göstergesidir. 'Köy edebiyatı'ndan daha ileri bir aşamayı simgeleyen Yaşar Kemal'in *Teneke* yapıtı bile çeltikçilere karşı idealize edilen kaymakam örneği ile olağan bir doğrultuda seyretmiştir. 'Köy edebiyatı' ürünlerinin bürokrata dengeli bakmak noktasına hâlâ ulaşamamasına karşın, Yaşar Kemal ancak *Akçasazın Ağaları* dizisiyle yargıca, dolayısıyla bürokrata nesnel yaklaşmayı başarabilmiştir. Köy edebiyatının bürokratı önemli ölçüde idealize ederek değerlendirmesi Köy Enstitüleri'nin siyasal boyutu ve zihniyetiyle yakından bağlantılıdır.

Köy Enstitüleri ve bir adlandırmayla enstitü kökenli 'köy edebiyatı' Türkiye'nin geleneksel eğitim yenileşmesinin ve 1940 sonrası yerli edebiyatın gözden kaçırılmayacak önemli bir rüknüdür. Aynı zamanda da Türkiye'nin geleneksel bürokratik ilericiliğinin önemli bir parçasıdır. Türkiye'nin geleneksel bürokratik ilericiliği dönüşüme uğradığında, bu parça önemini kaybedeceğe benzemektedir. Geleneksel eğitim anlayışı değiştikçe ve Türkiye'de edebiyat bir başka şekilde geliştikçe sadece tarihsel bir önem arzedecek, Köy Enstitüleri'nin yeniden açılması önerisi ile birlikte 'köy edebiyatı' da bu biçimiyle yok olup gidecektir. *Kara Ahmet Destanı* ve bazı ilkel ürünler 'köy edebiyatı'nın kente indiğinde, kente inen İdris örneği nasıl zorlandığının en belirgin örnekleridir. Bu

edebiyatın folklorik zenginliği dolaysız dışlaştırması nedeniyle vurgulanan önemi zaman içinde kaybolacaktır. 'Köy edebiyatı'ndaki folklorik eğilim Enstitü döneminin siyasal ve kültürel tercihlerinin derin izlerini taşımakta ve sorunları tarihsel boyutu dışında değerlendirmeyi denemektedir.

Tüm bu nedenlerle Köy Enstitüleri anlayışının siyasal ve kültürel boyutlarıyla ve günümüzdeki uzantılarıyla daha derinlikli olarak tartışılması gerekmektedir. Köy Enstitüleri'yle ilgili eleştirel yazıların bir kısmının o dönemi yaşamış ve kurumla özdeşleşmemiş kişilerden gelmesi önemlidir. Bu bakımdan örnek vermek gerekirse Adnan Cemgil, Asiye Eliçin ve İlhan Başgöz'ün eleştirileri hatırlatılabilir. Ancak bu tür eleştirileri aşan ve Köy Enstitüleri'ni daha geniş bir açıdan değerlendiren Kemal Tahir'in ve Yalçın Küçük'ün kısmen çakışan düşünceleri ciddiyetle incelenmelidir. "Köy ve köylülük konusunda Kemal Tahir'in saptayımları, aydınlarımızın davaya eğiliş biçimini yansıtışı hayli acımasızdı. Bu romanı şimdi de dün olduğu kadar önemsiyorum. Kemal Tahir romancılığında *Devlet Ana*'dan çok daha önemlidir benim için. Köylülüğün olumlanamayacağını ileri süren romancı bir bakıma ufkumuzun darlığına da işaret etmemiş miydi?"[9] Selim İleri'nin bu kısmen isabetli değerlendirmesi Kemal Tahir'le Yalçın Küçük'ün konuya yaklaşımındaki benzerliğin ipuçlarını sunmaktadır. Kemal Tahir ve Yalçın Küçük'ün Köy Enstitüleri değerlendirmelerinin incelenmesi ise bir başka yazının konusudur.

Nisan 1989

---

9 Selim İleri, "Yetişme Yıllarım, Kafka'nın Böceği", *Gergedan*, No: 7, (Eylül 1987), s. 95.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1960'lı Yıllar Türk Düşünce Dünyasının Bazı Özellikleri

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL BİLİMLERDE BUNALIM

Türk sosyologlarını anlamaya çalışırken hem kendi düşünsel serüvenlerini, hem de Türkiye'nin genel gelişimini bilmek gerekmektedir. Çok genel hatları çerçevesinde değerlendirildiğinde Doğan Ergun'un çalışmalarını 1960'ların belirlediği ortama oturtmak mümkündür.

Çalışmalarının ilk ikisi, *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı* ve *Sosyoloji ve Tarih* aynı yılda, 1973'te yayımlanmıştır. Birden fazla baskı yapan bu iki yapıttan sonra 1978 sonlarında *Sosyoloji ve Eğitim* kitabı, 1991 yılında ise *Türk Bireyi Kuramına Giriş* çalışması ortaya çıkmış, son olarak da 1993 Kasım'ında *Yöntemi Bulmak: Türkiye'de Toplumsal Bilimlerin Bunalımı* yapıtı yayımlanmıştır. Sözü edilen kitapların dışında Doğan Ergun'un yöntemle araştırma teknikleri arasındaki farklılığı açıklayan bir makalesi, "Bilimi Soysuzlaştırmak" başlıklı 1979 yılında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanmış bir yazısı ve *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nde Türk sosyolojisini konu alan bir başka makalesi bulunmaktadır. Makalelerindeki görüşleri yapıtlarına bariz bir biçimde yansımıştır. "Bilimi Soysuzlaştırmak" ya-

zısı *Yöntemi Bulmak* yapıtındaki eğiliminin, belki de tepkiselliğinin, daha doğrusu diğer sosyologların yazdıkları konusundaki duyarlılığının yeni olmadığını göstermektedir. Hatta *Sosyoloji ve Tarih* yapıtının ikinci baskısının önsözünde sosyolojiyi anlamadığından bahsettiği sosyolog da muhtemelen son yapıtında eleştirdiği sosyologlardan biridir. Son yapıtı Doğan Ergun'un bu tür duyarlılıklarının apaçık yansıdığı bir çalışmadır. Doğan Ergun'un sosyolojik çalışmaları da birkaç değini dışında yeterince ne kelime, hemen hiç gündeme getirilmemiştir. İlk iki yapıtındaki materyalden genellikle soyolojik çalışmalarda, özellikle de sosyoloji ders kitaplarında zaman zaman kaynak gösterilmeden de yararlanılmış, fakat son üç yapıtı üzerine hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Bir ara, bir gazetede, *Cumhuriyet*'te kitap sayfası hazırlayan Atilla Aksoy yöntem ile tartışma teknikleri arasındaki farkı vurgulamasının önemine ısrarla değinmiştir. Bir de *Yöntemi Bulmak* yapıtından hemen sonra Kültür dergisinde Doğan Ergun'un da içinde yer aldığı son dönem sosyologlarının çalışmaları doğru sayılabilecek bir şekilde değerlendirilmiştir. Anılan yazıda Ergun'un çalışmaları ile Şerif Mardin ve Baykan Sezer'in yapıtları arasındaki kimi ortak noktalar üzerinde de durulmuştur. Onun ötesinde sosyolog Doğan Ergun'un yazdıkları hakkında pek bir şey söylenmemiştir. Diğer sosyologların, anılan makalede öneminden bahsedilen son dönem sosyolojisinin tipik temsilcilerinin ürünlerinden söz edilmesine karşın, Ergun'un sosyolojiye ilişkin çalışmalarından bahsedilmemesinin sosyolojik ve makul bir açıklaması olmalıdır. Bana göre de böyle bir açıklama kesinlikle vardır. Ergun'un düşünceleri genelde yaygın olan eğilimin doğrultusunda şekillenmemiştir.

Sosyoloji el kitabı

Öncelikle sorunu yazdıklarıyla ve yazış süreciyle bağlantılı olarak düşünmek gerekecektir. Yukarıda da belirtildiği gibi Doğan Ergun 1960'lı yılların ortalarının şekillendirdiği bir sosyologdur. Türkiye'de 1960'ların yaygın düşünsel eğiliminin etkilediği bir ortamda yapıtları şekillenmiştir. Ancak belki de o dönemin siyasal boyutunun yazdıklarına en az yansıdığı entelektüellerden biridir. Zaten o dönemde en öne çıkan sosyal bilim dalları yaygın olan düşünsel eğiliminin de etkisiyle siyaset bilimi ve iktisattır. Dikkatli olarak değerlendirildiği zaman dönemin siyaset bilimcilerinin ve iktisatçılarının yanında önde gelen sosyologlarının yazdıkları da sosyoloji olmaktan ziyade siyaset bilimi ve iktisada ilişkindir. Dönemin en etkin bilim adamları da siyaset bilimciler ve iktisatçılardır. Tam da o dönemde Türkiye'nin iktisat tarihinin bir sosyolog tarafından yazılması ve 1965 yılında Çukurova üzerine temelde ekonomik ölçütlere dayalı bir sosyolojik çalışma yapılması söylenilenleri açıklamaya yeterlidir. *100 Soruda* dizisinin sosyoloji yapıtının önceden başkalarına yazdırılması düşünülmüş olmalıdır. Somut olarak bu böyle olmak durumundadır. Fethi Naci dönemin sosyalist partisiyle bağlantılıdır ve 1960'lı yıllarda yayın yapan *Yön* ve *Ant* dergilerinde köşesi vardır. Üsküne üstlük ikinci derginin de kurucusudur. Böyle bir insanın sosyoloji kitabı yazılması için Niyazi Berkes'i, Mübeccel Kıray'ı ve hatta Cahit Tanyol'u -o dönemin Sosyalist Kültür Derneği üyesi Cahit Tanyol'u- düşünmemiş olması pek ihtimal dahilinde değildir. *100 Soruda* dizisinde yayımlanması düşünülen yapıtların hemen tamamının yazarları bildik bir addır ve bildik bir çevredendir. İktisadı Sadun Aren'in, anayasayı Mümtaz Soysal'ın kimi başka konuları da örneğin, Murat Sarıca'nın, Erdoğan Teziç'in yazmaları gibi. Bu konu-

nun daha açık anlaşılmasının yolu tasarlanmış, ilan edilmiş, fakat yayımlanmamış yapıtları bilmekten geçer. Amaçlanan düşünsel doğrultu dışında o dönemde yayımlanmış bol sayıda sosyoloji ders kitabı da vardır. O dönemin doğrultusuna yatkın sosyologların daha sonraki dönemlerde de ders yapıtı mahiyetinde kitaplar yazmamış olmaları da bir gerçektir. Doğan Ergun'un *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı* yapıtının genişletilmiş ikinci baskısı okunduğunda sosyolojinin teorik sorunlarıyla ilgili ve fakat Türkiye'nin problemlerine de duyarlı bir yönelimin ürünü olarak ortaya çıktığı gözlemlenebilir. *Sosyoloji El Kitabı*'nın sonraki baskılarında belirgin bir şekilde Kemal Tahir'in köy-kent ayırımının Türk toplumsal yapısının anlaşılmasında bir anahtar rolü oynayabileceğini belirtmesi ve Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımının varsayım olarak değeri üzerinde durması Türkiye'nin özgün toplumsal yapısına dair yönelimini işaretlediği gibi, *Türk Bireyi Kuramına Giriş*'te Kemal Tahir'in düşüncelerini biraz daha dar alanların gerçekliklerini saptamak amacıyla anması yaklaşımlarındaki sürekliliğin bir göstergesidir. Çalışmalarının sürekliliğinin başka göstergeleri de vardır. İkinci yapıtı *Sosyoloji ve Tarih*'in ikinci baskısında yer alan önsöz ve Türkiye'deki yöntem çalışmaları hakkında yazdıkları da bu durumun bir başka kanıtıdır. *Türk Bireyi Kuramına Giriş* yapıtı da dahil olmak üzere Türkiye'de sosyoloji konusunda söylediklerinin son çalışmalarına ne ölçüde yansıdığı gözlemlenebilir. Bu noktada bir başka özelliğin vurgulanması anlamlı olabilir.

Bariz olarak *Türk Bireyi Kuramına Giriş*'in okunması Ergun'un çalışmalarındaki sürekliliğin anlaşılmasının yolunu açabilir. Yazdıklarının gerçekçi olup olmamasının ötesinde birbirine bağlantılı anlatılmasının en ilginç ipuçlarını bu yapıttta bulmak mümkündür. *Türk Bireyi Kuramına Giriş*, *Sosyoloji El Kitabı* ve *Sosyoloji ve Tarih*'te yazdıklarının ne

ölçüde somutlaştırıldığını göstermektedir. Düşünsel doğrultusu itibariyle kendi içinde en tutarlı sosyolog belki de Doğan Ergun'dur. Ergun'un bu tutarlılığı son yapıtını, *Yöntemi Bulmak*'ı *Sosyoloji El Kitabı*'nın bağlamında değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. *Yöntemi Bulmak, Sosyoloji El Kitabı*'nın ve *Sosyoloji ve Tarih*'in devamı mahiyetindedir. *Türk Bireyi Kuramına Giriş* çalışmalarında sosyoloji anlayışı çerçevesinde somut sorunları çözümlemek amacıyla yoğun olarak *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı*'ndan alıntılar yapılmıştır. Onun ötesinde *Sosyoloji ve Tarih* kitabının ikinci baskısındaki ek çalışmaların da bir anlamı olmalıdır. Bunları ayrıntılı olarak değerlendirmek açısından somut durumların biraz daha titiz bir şekilde anlaşılması lazımdır. 1982 tarihli yeni baskıyı anlamanın yolu geliştirilmiş kısmının önceliklerini fark etmekten geçer.

Sosyoloji ve tarih

Bir şekilde söylemek gerekirse *Sosyoloji El Kitabı* ve *Sosyoloji ve Tarih* çalışmalarının sonrasında *Sosyoloji ve Tarih* yapıtının ikinci baskısı Doğan Ergun'un çalışmalarında bir merhaleyi işaret etmektedir. Bu merhale bir biçimde yurtdışında ve yurtiçinde yapılan çalışmalar konusunda duyarlı olduğunu işaretlemektedir. Zaten *Sosyoloji ve Tarih*'in ikinci baskısı sosyolojinin ne şekilde anlaşılması gerektiği konusunda bir çıkış yolu göstermektedir. O dönemde G. Osipov ve T.B. Bottomore'un Türkçeye yeni çevrilen (1977) *Toplumbilim* başlıklı yapıtlarının eleştirileri olduğu gibi, yerli yöntem çalışmaları başlığı altında da İsmail Beşikçi'nin *BilimYöntemi* yapıtının eleştirel bir değerlendirmesi yanında *İktisat İlkelerine Yeniden Bakış* başlıklı İdris Küçükömer'in yapıtı da çeviri çalışmalarına göre yöntem sorununa doğru yaklaşan olumlu bir örnek olarak anlaşılmaktadır. *Sosyoloji*

ve Tarih yapıtının bu şekilde anlaşılması Doğan Ergun'un değişik dönemlerde Türkiye'de etkin düşüncelerle bariz bir biçimde ilgili olduğunu göstermektedir. O dönemde yaygın kabul gören sosyoloji anlayışına, Osipov'da temsilcisini bulan sosyoloji anlayışına ne oranda aykırı bir yerde durduğu görülmektedir. *Yöntemi Bulmak* yapıtındaki Feyereband, Kuhn ve Popper eleştirileri de benzer kaygıların sonucudur. Bu noktada somut bir niteleme yapmanın ötesinde Osipov ve Bottomore ile anılan düşünce adamlarının yöntem anlayışlarının eleştirisi bir biçimde Türkiye'de etkili olmalarından kaynaklanmaktadır. Aslında bu tür eleştirileri bir biçimde Doğan Ergun'un önceki yapıtlarında, örneğin, *Türk Bireyi Kuramına Giriş* kitabında siyaset bilimindeki davranışçılık eğilimine ve bunun Türkiye'deki tezahürlerine yönelik eleştirilerinde de bulmak mümkündür. Örneğin, onun davranışçılığı eleştiren yaklaşımının benzerinin *Din ve İdeoloji* yapıtının ikinci baskısının önsözünde yazarı tarafından da gerçekleştirildiğini görmek önemlidir. Bir başka biçimde söylendiğinde *Sosyoloji El Kitabı*'nın sonunda belirttiklerini daha ayrıntılı olarak *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'ndeki "Türkiye'de Sosyoloji" makalesinde açmıştır. Bir şekliyle önceki dönem Türk sosyologları üzerine fikirlerini de belirtmiştir. Ancak bu hususlaki zamanlamasına, daha ziyade sürece dikkat etmek bu konuya asıl son iki çalışmasında girdiğini görmek gerekmektedir. Kendi düşünsel yöneliminin temelindeki dayanakları da hemen her yapıtında açık ve belirgin bir şekilde anmaktadır. Öncelikle sorunun bilgi kuramı ve bilgi felsefesi boyutunu ve yöntem konusunu gündeme getirmektedir. Yöntemin de tek olmadığını belirtmektedir. Konuları bu çerçevede mütalaa ederken yoğun bir biçimde Türkiye'nin güncel gerçeklikleriyle ilgilenmemektedir. Başlangıçtaki bu tavrına mukabil dozajı değişse de zaman içinde ülkenin güncel sorun-

larına bir yönelme süreci belirginleşmektedir. Tam da bu noktada Türkiye'de sosyologların çalışmalarının temel niteliklerinin saptanması konusuna yönelinmelidir.

Türkiye'nin toplumsal yapısı

Türk sosyologları genellikle güncel siyasal gelişmelerle bağımlıdır. Bu bağımlılık bir noktada sosyologları yoğun ilgi gösterdikleri Türk siyasetinin içine sokmuştur. Çok sayıda Türk sosyoloğunun Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine çalışmaları vardır. Başlığı böyle olmasa da aynı anlama gelen yapıtları bulunmaktadır. Bu konuda yapıtları bulunmasa da yazdıklarının temel mihverini Türkiye'nin toplumsal yapısı oluşturmaktadır. Bunun yanında Türk sosyologlarının yayınladıkları toplumbilim yapıtları itibariyle sosyoloji yazmaktansa Türkiye'nin toplumsal yapısını anlatmayı yeğlemişlerdir. Hele Özer Ozankaya'nın *Toplumbilime Giriş* yapıtı yoğun biçimde Türkiye'yle ilintilendirilip, Kemalizmle bağlantılandırılarak kaleme alınmıştır. Daha doğru ifadeyle Baykan Sezer'in işlevi olan, anlamı olan, farklılığı olan *Sosyolojinin Ana Başlıkları* eserinin dışında Türkiye'de sosyoloji ders yapıtları neredeyse her anlamda Türkiye'nin toplumsal yapısına ilişkin kitaplar gibidir. Bunun yanında vurgulanması gereken bir başka husus da, Türkiye'nin toplumsal yapısıyla bu anlamda bağlantıları olmayanların sosyoloji anlayışları ampirik çalışmaların basit bir sunumundan ibarettir. 1960 sonrasının önemsenen bir sosyologu olup da ampirik çalışma, köy monografisi yapmamış sosyolog yok gibidir. Bu ikili eğilimi açıklıkla ortaya çıkarmaktadır. Sosyologlar ya Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine eserler vermişler ya da ampirik çalışmalar yapmışlardır. Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine yapıt yazmayanlar ya güncel siyasetle ya da herhangi bir somut sorunla ilgilenmişler-

dir. Bu ilgileniş dışında ampirik sosyoloji çalışmaları ve Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine yapıtlar temelde teorik meselelerin zaten bir biçimde anlaşıldığı şeklindeki bir yaklaşımından neşet etmiştir. Türk sosyologlarının Türkiye'nin sorunlarıyla meşbu olmalarının arkasında bu gerçeklik yatmaktadır. Bu gerçekliğin bir yanı kuramla ilgisizlikse, diğer yanı güncel siyasete uzaklıktır. Güncel siyasete uzaklık sosyologları geçmiş tarihsel dönemlere ve bir yönüyle geçmiş dönem düşünce adamlarına yöneltmektedir. Bu yönelim farklılaşması çok bariz bir biçimde Türk sosyologlarının bir kısmının konularını tarihte odaklaştırmalarına yol açmaktadır. Bir anlamda düşünce tarihi güncel siyasetle ilgili olmayan sosyologların temel konusunu oluşturmaktadır. Doğan Ergun'un da aralarında bulunduğu bir kısım sosyoloğun düşünsel serüveni yaygın olan sürecin dışında olmuştur.

Ülkenin genel sorunları

Tabii bu noktayı da açmak gerekmektedir. Şerif Mardin'de geçmiş dönem düşünce tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine kadar giderken, Baykan Sezer Osmanlı toplumsal düzenini tahlil etmeye yönelmekte, Doğan Ergun ise geçmiş dönem düşünce adamlarını incelemektedir. Özellikle *Türk Bireyi Kuramına Giriş* yapıtında ağırlıklı olarak Hilmi Ziya Ülken, Cemil Meriç ve Sabri Ülgener gibi kültür adamlarının düşüncelerinden kalkarak kimi değerlendirmeler yaptığı gibi, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şark-Garp ilişkileri konusundaki yaklaşımına da büyük önem atfetmektedir. Bu tür değerlendirme eğiliminde iki husus göze çarpmaktadır. Birincisi, son çalışmasında, kimi noktalarda Ahmet Hamdi Tanpınar'a yaklaşımında olduğu tarzda örnek olarak Selahattin Hilav'ın yazdıklarına yaslanılmakta-

dır. Bunun gibi başka Türk düşünce adamlarından kaynaklanan önemli düşünceler telaffuz edilmektedir. İkinci husus ise geçmiş dönem sosyologlarının değerlendirildiği "Türk Sosyolojisi" başlıklı makalesine göre önceki dönem Türk sosyologlarına daha fazla önem verilmesi. Bu durum bir farklılaşmayı göstermek yanında yeni eğilimin nedenleri üzerinde de düşünmeyi gerektirmektdir. Onun için Doğan Ergun'un genel sorunlar, ülkenin genel sorunları konusunda ilgisi giderek artmaktadır. Ancak ilgisini somutluklardan ziyade değişik düşünsel perspektifler çekmektedir. Yaklaşımının basit ve somut olmadığının en güzel göstergeleri ise *Türk Bireyi Kuramına Giriş*'teki devletçilik yorumu ile *Sosyoloji ve Eğitim* yapıtındaki Köy Enstitüleri değerlendirmesidir.

Eleştirilerin kapsamı

Aslında Memet Fuat'ın *Yöntemi Bulmak* üzerine yazısı kitabın oldukça sadık bir nitelemesini yapmasının yanında doğru olarak üslubunun hırçınlığından bahsetmektedir. İlave olarak da ismini andığı düşünce adamlarının yapıtları hakkında değerlendirmelerin tartışılması gerektiğini belirtmektedir. Doğan Ergun'un eleştirdiği düşünce adamları bir özel konumun değil, bir genel durumun tipik temsilcileridir. Düşünce adamlarının tipikliği, bir başka deyişle eleştirilerin bir anlamda sadece eleştirilen düşünce adamlarını içermediği anlaşıldığında, daha doğrusu eleştirilerin kapsamı fark edildiğinde kitabın önemi ortaya çıkarılabilir. Aksi halde kitabın alt başlığının *Türkiye'de Toplumsal Bilimlerin Bunalımı* olmasının fazla bir anlamı olmamak icap eder. Ergun'un eleştirilerini özetlemekten ziyade kitabı bu niteliği itibariyle yorumlamaya çalışmak daha anlamlı olur gibi görünmektedir.

Ergun'un eleştirmeye yöneldiği düşünce adamlarından biri sosyolog Emre Kongar'dır. Emre Kongar'ın yazdıkları gerek siyaset alanında, gerekse sosyoloji alanında Türkiye'nin ortalamasını işaret etmektedir. Daha doğrusu Kongar'ın yazdıkları siyasal alanda uygulanabilirlikten etkilenmekte, sosyoloji alanında da genel kabul görene yaslanmaktadır. Zaten 1972 yılında yayımlanan *Toplumsal Değişme* yapıtında da tek yaşayan Türk sosyoloğu olarak Mübeccel Kıray'ı incelemektedir. Emre Kongar'a yönelik eleştiri bir bakıma yaygın anlamda Türk sosyolojisinin temel özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Doğan Ergun'un eleştirisi, yöntem kaygısının bulunmadığı şeklindeki nitelemesi, aslında genel anlamda Türk sosyolojisine yöneliktir. Bu anlamda *Yöntemi Bulmak* yıllar önce yayınladığı araştırma teknikleri ile yöntemin farklılığını belirten makalesinin bir şekilde somutlaştırılması olarak anlaşılmalıdır. Mübeccel Kıray'ın yazdıkları da teorik kaygısı olmayan Türk sosyolojisini en güzel şekilde yansıtmaktadır. Her tür değişik doğrultudaki Türk sosyologlarının sosyolog olarak önemsedikleri -ki bunlardan birinin düşünceleri Cumhuriyet döneminde sosyolojinin gelişiminin incelendiği makalede numunelik olarak gösterilmiştir- Mübeccel Kıray'ın çalışmalarının ampirisizminin derecesini ve sınırlılıklarını eleştirmekle anılan siyasal boyutu dışında Türkiye'de sosyoloji çalışmalarının bir başka temel niteliğini konu almaktadır. Aslında Ergun'un anılan ilk sosyolog açısından yazdıklarının Türk sosyologlarına teşmil edilip somutlaştırılması halinde yapıtın önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

Mübeccel Kıray'ın çalışmaları hakkındaki eleştirilerinin bir kısmına katıldığını belirten Yalçın Küçük'ün özellikle yönteme ilişkin düşüncelerini sezgiye verdiği öncelik nedeniyle eleştirmektedir. Ergun'un bu eleştirisini sadece okuduğu kimi materyale bir tepki olarak anlamak yerine, kay-

nağını önceki yazdıklarında aramak daha mantıklı görünmektedir. Bir biçimde Yalçın Küçük diğer yazdıkları bağlamında gündeme getirilmek yerine, sezgi-yöntem ilişkileri konusundaki yönelimi, daha doğrusu sezgiye öncelik vermesi nedeniyle eleştirilmektedir. Dikkat edildiğinde hemen herkesin yazdıkları üzerine düşüncelerini belirten Yalçın Küçük'ün belli bir konudaki anlayışı da Ergun'un yazdıklarına konu olmaktadır. Son dönem yazdıklarına fazla ne kelime, hemen hiç değinilmemiş bir düşünce adamının yaklaşımı üzerinde kimi nitelemelerde bulunulmaktadır.

Ergun'un din sorununa yaklaşımı

Şerif Mardin'in yapıtlarının değerlendirilmesi de onun yazdıklarını aşan bir özellik taşımaktadır. Mardin teorik yaklaşımı bakımından değil de, Türkiye hakkındaki kimi genellemeleri açısından Türk sosyologları yanında tarihçileri ve siyaset bilimcileri de etkilemiştir. Bu anlamda Mardin'in özellikle 1969 yılında yayınlanan *Din ve İdeoloji* yapıtında ifadelendirilen Kemalizm eleştirisine yönelik düşüncelerinin önemli bir işlevi vardır. Doğan Ergun din sorununa yaklaşımı açısından ve daha sonraki dönemlerde yazdıkları bakımından Şerif Mardin'in düşüncelerini tartıştığında eleştirileri daha geniş bir çerçeveye oturacaktır. Bir yönüyle *Mühendisler ve İdeoloji* ile *Modern Mahrem*'in eleştirisi çok açık bir şekilde göstermese de Türk düşüncesinde ya da Türk düşünce tarihinde belli bir eğilimin anlaşılması şeklinde bir sonuca yönelebilir. Bu çerçevede konu değerlendirildiği zaman yeni uzantıları da nazarı dikkate alındığında Türk sosyolojisinde belli bir eğilimin gerçekçi bir anlatımının ipuçları yakalanabilir.

Doğan Ergun'un üzerinde durduğu bir başka sosyolog da Baykan Sezer'dir. Ergun'un eleştirilerinin kendi eğilimleriye

de bir bağlantısı vardır. Ergun'un yazdıklarının Baykan Sezer'in çalışmaları ile önemli çakışma noktaları bulunmaktadır. Bu çakışma noktaları Ergun'u Baykan Sezer'in yazdıkları üzerinde durmaya yöneltmiştir. Ergun'un bu noktadaki düşünceleri konusunda birşeyler söylemekten ziyade, yaklaşımının kendi sosyolojik çalışmaları ile birlikte Baykan Sezer'in yazdıkları da dahil olmak üzere daha yaygın bir sosyolog grubunun yapıtlarının anlaşılmasının yolunu açabileceği belirtilebilir.

Özet olarak belirtmek gerekirse Doğan Ergun'un *Yöntemi Bulmak* yapıtı Türkiye'de toplumsal bilimlerin konumu konusunda yazarının yeni çalışmalarının ipuçlarını verir gibi görünmektedir. Doğan Ergun'un yazdıkları has bir sosyoloğun çalışması olarak öneminin yanında tarihsel geçmişi de dahil olmak üzere Türkiye'nin düşünsel ortamının anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

Nisan 1994

Cemil Meriç: Bir Münzevî Aydının Düşünsel Serüveni

Cemil Meriç'in "Fildişi Kule"deki serüveni çok fazla sürmemiştir. Uzunca bir süre "Fildişi Kule"de kalmış olduğu gerçeği, sahaya indikten sonra da "Fildiş Kule"de söylemeye berdevam olduğu zehabına kapılmasının yolunu açmıştır. Bu süreci tamı tamına kimi gelişmelere tekabül ettirmek, meseleyi temelden anlamayı mümkün kılabilir. Konuyu araştırmanın yolu aslında yazdıklarının oldukça ayrıntılı bir biçimde çözümlenmesinden geçer. Bu durum da, farklılaşma döneminde yazdıklarının dökümünün yapılmasıyla gerçekleşebilir. Sözü edilen anlamlandırma süreci gerçekliği olanca açıklığıyla sergileyebilir. Bu meyanda yazdıkları yerler açısından en ilginç olanları bilinebildiği kadarıyla *Ortadoğu* gazetesi ile *Sebil* dergisidir. Sonraki dönemde siyasal çağrışımları çok daha belirgin bazı yayın organlarında da yazmıştır. Gene benzeri bir şekilde farklı sayılabilecek makaleleri *Hareket* dergisinde yer almıştır. *Sebil* ve *Hareket*'te yazdıklarının belirgin güncel çağrışımları olmasa da, *Ortadoğu*'daki makalelerinin bariz etki alanları vardır. Zaten o dönemde yazdıkları da artık Ötüken Yayınevi tarafından yayınlanmaktadır. Hatta

belki de tam o zaman aralığında "Taşer'in Büyük Türkiyesi" başlıklı bir makale yazdığı gibi, Aclan Sayılgan'ın *Deprem* romanı, yazarının belgesel roman olarak nitelediği çalışma hakkında düşüncelerini belirtmiştir.

Bu açıdan 1974 yılında yayınladığı iki kitabın, *Bu Ülke* ve *Umrândan Uygarlığa*'nın yorumlanması yol gösterici olabilir. *Bu Ülke*'yi de sadece daha sonraki baskılarındaki ekleriyle değil, ilk yayınlanış biçimiyle okumak gerekmektedir. Bir yanıyla *Umrândan Uygarlığa, Kırk Ambar* ve *Kültürden İrfana*'ya göre *Bu Ülke* bir çığlıktır. Kendi ifadesiyle münzevî aydının çığlığı. Daha sonraki dönemde gündeme girecek olan *Umrândan Uygarlığa* ise bu çığlığın tabanını dolduracak, gerekçesini oluşturabilecek bir yapıttır. Bu yeni durum, münzevî aydını yaygınlaştırabilecek bir durumdur. *Bu Ülke*'nin sonraki baskıları ve yeni yazdıkları çığlığı daha bir anlaşılır biçime dönüştürmektedir. Aslında yapıtları arasında en fazla *Bu Ülke* yankı uyandırmıştır. Bu çalışmalar sonraki yıllardaki konumunun anlaşılması bakımından önemlidir. Ancak başlangıçtaki bu çığlık kimi gerçekleri ortaya çıkaracak mahiyettedir. Daha sonraki gelişmelere bakıldığı zaman, *Bu Ülke*'nin temelde fazlasıyla sola bulanmış müesses düşünce nizamına karşı çıkış olarak algılanması gerekmektedir. Ancak *Bu Ülke* genellikle iki türlü okunmuştur. Bu okuyuş tarzı zarfa dikkat etmiştir, öteki mazrufa. Farklılaşma kitapta sağ ve sol kavramlarından sıyrılmakla yolun açılabileceğini ve namuslu düşüncenin o noktada başlayacağını ifade etmesiyle somutlaşmaktadır. Bu noktada değişiklikler de gündeme getirilmektedir. *Umrândan Uygarlığa* yapıtının içeriği, diğer yapıtlarında da görülebileceği gibi eleştirel mahiyettedir. Eleştirdiği durumlar da bariz olarak ortadadır. Örneğin, bu açıdan erken dönemde yazdığı, *Mağaradakiler* kitabında yayınlanan "Kültür ve Emperyalizm" başlıklı makalesi ve Pertev Naili Boratav'ın görüşlerini eleş-

tirdiği "Sol'a Göre Kültür Emperyalizmi" konusundaki yorumu tutumunun önemli göstergelerinden biridir. Daha doğrusu sözü edilen iki yapıt ve sonra yayınlananlar ayıklanmak şartıyla *Mağaradakiler* bir biçimde 1970'lerin başlarındaki düşüncelerinin tezahürüdür. Bu dönemdeki düşünceleri sözü edilen yapıtlarda yakalanabileceği gibi, duygularıyla kaynaşmış düşüncelerini de *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* ile iki ciltlik *Jurnal*'inde bulmak mümkündür.

Sınır tanımaz bir tecessüs

Makaleleri değerlendirildiği zaman bir gerçeklik ortaya çıkarılabilir. Bir anlamda bol miktarda eleştirel nitelikte makale yayınlamıştır. Makalelerinin büyük çoğunluğu mevcut entelektüel ortamın eleştirisi mahiyetindedir. Zaten Cemil Meriç'in düşünsel serüvenini kitaplarından yakalamak mümkün değildir. Bunun yanında bir de yayınlanan eserleri olumlayan mahiyetteki yaklaşımları, düşünceleri vardır. Sözü edilen tavrının yansımalarını özellikle vurgusu da yapılarak o dönemde yayınladığı kitaplarda görmek mümkündür. Değinilen iki unsurun dışında bir de bilgilendirici mahiyette makaleleri bulunmaktadır. "Devletin Altı Kitabı", Weber, "Edebiyat ve Sosyoloji", İbn-i Haldun ve entelektüeller üzerine yazdıkları gibi. Bu üç alandaki örnekleri yakalamak, çoğaltmak olanaklıdır. Teker teker bunların ve hatta bu örneklerin üzerinde ayrıntılı olarak durmanın anlamlı bir tarafı vardır. Ancak, ayrı ayrı bu alt başlıkların temel noktaları üzerinde durmak makalenin çerçevesini aşabileceği için, bazı genellemelerle konuyu anlamaya çalışmak daha yararlı olur gibi görünmektedir. Bu genellemeler yazarın değişik dönemlerdeki yönelimlerini göstermektedir. Hakkındaki genellemelerin en gerçekçilerinden biri de bizzat Cemil Meriç tarafından yapılmıştır: "Çağdaşlarım arasında övünebilece-

ğim ilk farikam: sınır tanımaz bir tecessüs, düşünceye karşı beslediğim kayıtsız şartsız saygı ve oldukça güçlü bir hafıza. Hem kendi yazdıklarımı, hem de başkalarının fikir ve edebiyat mahsüllerini çok ciddiye almışımdır."[1]

Sınır tanımaz bir tecessüs, öylesi bir tecessüs aydınlarda çok nadir olarak var. Nitekim diğer aydınların büyük çoğunluğunun tecessüsü çok dar alanlarla sınırlı olurken Cemil Meriç'in tecessüsü "Kör Sait'in Oğlu"ndan "Zor Oyunu"na kadar uzanmaktadır. Bu tecessüs sınırsızlığı Cemil Meriç'in temel ilgi alanlarının isimlendirilmesinde zorluklara yol açmaktadır. Belki de onun için çok fazla sayıda Cemil Meriç portresi vardır. Bu portreler de genellikle birbirine benzememektedir. Tecessüs sınırsızlığı çoğu kişide Cemil Merç'in sufli konularla da uğraştığı şeklinde izlenimlere neden olmaktadır. Cemil Meriç'in yazdıklarına ilgi değişik düşünce odaklarına göre farklılaşmaktadır.

Çünkü değişik düşünce odaklarının öncelikleri de değişiktir. Cemil Meriç'in kimi konularda veya bunları vesile edip de yazdıkları üzerinde neredeyse kimse durmamaktadır. Cemil Meriç'in yazdığı sıralarda ya da şimdilerde, önemli, gereksiz nitelemesine maruz kalmış olan çok sayıda konu vardır. Aslında Cemil Meriç'in yazdıklarını her değişik dönemde Türkiye'nin entelektüel gündeminin değiştiği anlarda yeni baştan okumak konulara nasıl yaklaştığını bilenlere bile şaşırtıcı gelebilir.

Cemil Meriç'in düşüncelerinin gerçekçiliğinin en iyi test edilmesi, denemesi de ancak böyle sağlanabilir. Düşüncelerinin ayrıntılı olarak sergilenmesi ilginç bir portrenin ortaya çıkmasını sağlayabilir. Zaten bir anlamda bu yoğun tecessüs Cemil Meriç'i hayatının değişik dönemlerinde çok farklı noktalara yöneltmiştir. Bu vesileyle de, Cemil Meriç Türki-

1 Cemil Meriç, "Her Hal Tercümesi Bir Müdafaaname", (27 Mart 1983), *Jurnal*, C. II, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 345.

ye'de telaffuz edilen hemen her düşünce konusunda fikir beyan etmiştir. Tabii bu açıdan da kritik olan tarih 1970'li yılların ortalarıdır.

Diyaloğa açık olmak

Cemil Meriç'in hayatının son döneminde kendi hakkındaki nitelemelerini yeniden değerlendirmek, bu noktaya yeni baştan dönmek üzere ilk belirtilmesi gereken husus, Türkiye'de insanların Cemil Meriç'in düşünceleri hakkında tecessüs sahibi olmadıkları gerçeğidir. Bu tecessüs eksikliğinde ruhuyla, duygu tarafıyla rasyonel tarafı arasında farklılık da vardır.

Meriç diliyle, zevkiyle, heyecanıyla *Büyük Doğu*'nun yanında olduğunu vurgularken, düşünceleriyle *Yön*'e yakın olduğunu belirtmektedir. Türkiye'de bu tür ikiye bölünmüşlük bir anlamda Cemil Meriç'in mantığı açısından daha net bir şekilde anlaşılabilir. Bu tecessüs bir noktada katı farklılığa bir tepki, benzerliğe davetiye, diyaloğa çağrıdır. Zaten son dönem basın polemiklerini yorumlarken yaptığı saptamalar da bu tutumunun göstergesidir. Bu anlamda tecessüs, sadece kenarda kalmış konuların gündeme sokulması girişimi değil, daha anlamlı bir arayışın yolunu açabilecek bir tavırdır. Öncelikle bu tür tecessüsün Türk düşünce hayatında ne anlama geldiğinin bir biçimde anlaşılması gerekmektedir. Türk düşünce dünyasına vâkıf olmayan bir aydının Cemil Meriç'in düşüncelerini doğru bir şekilde yorumlaması mümkün değildir. Az önce belirtilen aşma konusunda bihaber olma hali, Cemil Meriç'in hangi Türk entelektüelleriyle düşünsel ünsiyetinin bulunduğunu anlamayı olanaksız kılar. Türkiye'nin düşünce hayatı anlaşılmaya çalışıldığında, birbirinden kopuk adacıkların bulunması, bu adacıkların da birbirlerine kapalı olmaları bir gerçeklik olarak ortadadır. Cemil Meriç'in yapmaya teşebbüs ettiği, bir

şekilde bu kapalılığı aralama, bu farklılaşmayı azaltma denemesidir. Vakıa Meriç gibi diyaloğa tümüyle açık olmayan entelektüeller çoğunluktadır. Ancak Cemil Meriç'in yazdıklarının farklılığını öne çıkaran husus kimi düşünsel yönelimlere; örneğin, sol cenahtaki düşünsel eğilimlere olumlu yaklaşmasıdır. Bu anlamda değerlendirildiği zaman Cemil Meriç'in kendilerini çok farklı niteliklerle tavsif eden çok geniş kesimlerle diyaloğa açık olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında konulara yaklaşım biçimindeki, özellikle yazdıklarındaki eleştirel dozaj fazladır. Bir yönüyle Türkiye'de süregiden anlayışa yatkın gibi görünmektedir. Cemil Meriç'in yazdıklarındaki bu ikili öğe çok belirgin olarak anlaşılmasına engel olmuş gibidir. Yönelimleri de genellikle düşünsel içerik taşımaktadır. Yazarın farklılığı, yerli ve yabancı alanlara yönelimdeki farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu durumu biraz daha ayrıntılı bir şekilde incelemek faydalı görünmektedir. Bu nitelik yazarın diğer yazarlardan, diğer yaklaşımlardan farkını göstermektedir.

Cemil Meriç'in bu hususla birlikte düşünülebilecek yönelimi, Batı düşüncesini hayatının ilk dönemlerinden itibaren ciddiye almasıdır. Bu durum bir yönden Balzac araştırması, edebiyat çevirileri yönelimiyle, diğer yönden de *Saint-Simon (İlk Sosyolog- İlk Sosyalist)* araştırmasıyla ortaya çıkmaktadır. *Saint-Simon* çalışmasıyla da o dönemde etkin olmayan sosyoloji ve etkin olan sosyoloji konusunda bir inceleme yapmaya yönelmiştir. Tüm bunlar konuya çok farklı bir bağlamda yönelindiği izlenimine, böyle bir saptamaya yol açmıştır. Bu anlamda, bu noktaya kadar Cemil Meriç hep Batılı referanslar kullanmaktadır. Sanki, Türkiye'de yaşayan ve fakat Türk düşünce dünyasına yabancı bir konumdadır. 1960'lı yıllar döneminin Türk muhafazakâr ve modernist düşüncelerinin çerçeveleriyle Cemil Meriç'in ilgi odağı pek çakışmamaktadır. Örneğin, o dönem Türk mo-

dernist ve sosyalist düşünce dünyası ve Türk muhafazakâr düşünce dünyası önemli ölçüde dışarıya kapalıdır. 1960'lı yıllarda Marksist düşünce, temel Marksist klasikleri dışında dış dünyadaki gelişmelerden habersiz olduğu gibi, milliyetçi-muhafazakâr düşünsel doğrultu da öyle bir açılım içinde değildir. Sözü edilen türde bir açılım 1970'li yıllar sonunun ve hatta 1980'lerin gerçekliğidir. Zaten Cemil Meriç de sözü edilen dönemde daha önceki zamanlarda yazdıklarından daha farklı metinler yayınlamıştır.

Kendisine ilginin fazlalaştığı dönemde, kendisini rahatsız eden mahiyetteki nitelemesini belirtilen çerçevede yorumlamak anlamlı olabilir. Anlam veremiyor, itiraz ediyor ama başka bir çerçevede, daha doğrusu anlatılagelen çerçevede algılasa tamı tamına yerine oturuyor. Bu konuşmasının başında somut örnekleriyle Türkiye'nin belki de düşünsel topoğrafyasını çiziyor: "Ötekiler kim? Sezai Karakoç mu? Yazıları günlük kokuyor. Camiden fazla kilise. Ergun ham bir zekâ. Yeteri kadar Batılı olamamaktan mustarip. Bu adamlarla ne yapılabilir? Hiç.. Gazetede istediğimi yazamıyorum. Zaten yazdıklarım da kayboluyor. Batı ile savaşıyorum. Oysa onların nazarında tek değerim Batılı olmak."[2] Konuşmada bahsetiği gazete *Ortadoğu*. Bu konunun ayrıntılarına girmeden genel düzeydeki nitelemesine bakmak gerekmektedir. Batılı, daha doğrusu yabancı bir sesin farklılığı dikkat

---

2 Cemil Meriç, "Sağ, Sol, Münzevî Aydın", (28 Temmuz 1974), *a.g.e.*, s. 199. Bu tür bir yaklaşımın çağrıştırdığı soru bir ölçüde Cemil Meriç üzerine gerçekleştirilmiş bir çalışmada da vardır. Orada da yazar kendi nitelemesi yerine Cemil Meriç'in söylediklerini aktarmaktadır: "Çalışma içinde bu hususa yer yer değinilmesine rağmen, Cemil Meriç'in Doğu-Batı meselesi etrafında gönlüyle ve düşünceleriyle kendini hangi yanda hissettiğine dair bir soru akla gelebilir. Bize göre bir düşünür olarak Doğu ile Batı'nın aynı bütüne ait parçalar olduğunu samimiyetle belirtmesine rağmen Cemil Meriç, bir tercih yapmak sözkonusu olduğunda -ki her aydının böyle bir otokritik yapması gerektiğine inanıyoruz- Doğu'dan yana tavır koyduğunu belirtir." Ahmet Turan Alkan, *Doğu ve Batı Karşısında Cemil Meriç*, Akçağ Yay., Ankara, 1993, s. 206.

çekmektedir. Bu farklılık genellikle geçiştirilmiştir. Sözü edilen farklılık bir başka eğilimi ile beraber düşünüldüğünde daha gerçekçi bir portre ortaya çıkar. Bu gerçekçi portreyi doğru algılamak için, Cemil Meriç'in yazdıklarının bir yönüyle Peyami Safa ve Necip Fazıl'ın düşünce yazılarıyla karşılaştırılması gerekmektedir.

Bir karşılaştırma

Doğum tarihleri itibariyle aralarında on beş - yirmi yıllık fark vardır. Peyami Safa ve Necip Fazıl sanatın başka alanlarında birer doruktur. İlki çok erken yaşlarda önemli bir romancı, ikincisi de erken yaşlarda bir şair olarak ünlenmiştir. İkisi de 1940'lı, 1950'li ve 1960'lı yıllarda sol ya da Kemalist sayılabilecek düşün çevrelerinin eleştirilerine muhatap olmuşlardır. Örtülü ödenek ve *Havadis* gazetesi dolayısıyla 27 Mayıs sonrasında eleştirilere maruz kalmışlar, hatta Peyami Safa'nın Edebiyatçılar Derneği'nden atılması gibi durumlar da ortaya çıkmıştır. 1961 yılında ölmesi Peyami Safa'ya yönelik bu tür eleştirileri azaltmış, ancak Necip Fazıl'a yönelik eleştiriler zaman içinde belki de artarak devam etmiştir. Bu açıdan karşılaştırma yapmak gerekirse Necip Fazıl ve Peyami Safa farklı bir biçimde, devamlı olarak bir misyonun adamı olarak düşünülmüş ve anlaşılmışlardır.

Bu konuda ilginç ve önemli olan nokta her ikisinin de adeta adlarıyla anılan dergiler çıkarmış olmalarıdır. *Büyük Doğu* ve *Türk Düşüncesi* bu bakımdan aykırı bir eğilimi temsil etmektedir. 1960'lı yılların başlarında, Peyami Safa'nın öldüğü, Necip Fazıl'ın köşe yazıları kaleme aldığı dönemde Cemil Meriç daha *Hint Edebiyatı* ve *Saint-Simon*'la uğraşmaktadır. Bir başka deyişle, henüz tecessüsü ülke tarih ve coğrafyasına yönelmiş değildir. Yönelecek gibi de değildir. Bu nedenle de Cemil Meriç'in kendisi hakkındaki önemli nitelemesinin çer-

çevesi, altyapısı oluşmamış gibidir: "Benim trajedim şu birkaç satırda. Sevebileceklerim dilsiz, dilimi konuşanlarla konuşulacak lakırdım yok. Yani dilimle, zevklerimle, heyecanlarımla, yarımla *Büyük Doğu* kadrosundanım. Düşüncelerimle, inançlarımla *Yön*'e yakınım. Bu bir kopuş, bir parçalanış. Başka bir trajedi de şu: yabancı dil bilenler Türkçe okumuyor, ben yabancı dil bilmeyenlere hitap edemiyorum."[3] Anılan bu düşüncesinin 1964 yılı dolaylarında dile getirildiği pek gerçekçi gibi görünmüyor. Büyük ölçüde *Yön*'e yakın, daha doğrusu bir tür hümanizmi Hint'te arayan Cemil Meriç 1960'lı yılların başlarında Yahya Kemal hakkındaki 1938 tarihli yazısını "Yeni Türk San'atkârı Yahut Frenkten Türke Dönüş" olarak isimlendiren Sabahattin Eyüboğlu'na bir şekilde yakın bir konumdadır. Daha doğrusu *Umrândan Uygarlığa,* daha önemlisi *Bu Ülke, Büyük Doğu*'ya yakınlığının birer göstergesi olarak yorumlanabilir. Hatta bir farktan da bahsedilebilir ki, o fark da Necip Fazıl ve Peyami Safa'nın somut eleştirilerine mukabil, Cemil Meriç'in eleştirilerinin hayli soyut olmasıdır. Aslında işin ilginç yanı tam da buradadır. Bu da, Cemil Meriç'in düşünsel doğrultusunun daha dikkatli bir şekilde incelenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bir de Cemil Meriç'in muhafazakâr çevrelerde düşünce itibariyle kimi eleştirilere uğramasının nedenleri üzerinde durulmalıdır.

Peyami Safa ve Necip Fazıl'ın yazıları temelde anti-komünist bir özellik arzetmektedir. Bu yazarların polemikleri ve örneğin Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*'sunun *Tan* gazetesi baskınının sonrasındaki orta sayfası bu noktadaki özelliği gösterecek mahiyettedir. Bu açıdan konu irdelendiğinde Peyami Safa'nın "Kızıl Çocuğa Mektuplar" başlıklı *Büyük Doğu* yazıları da Türkiye'de anlaşılmış biçimi itibariyle sosyalizme yönelik eleşirilerinin ne kadar erken ve ne kadar yoğun olduğunu

3 Cemil Meriç, "Sartre, Babeuf, Tahsin Yücel", (19.11.1964), *Jurnal*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1992, s. 362.

göstermektedir. Her ne kadar Cemil Meriç sosyalizmin, komünizmin neleri 'tedai ettirdiğini' aktarırken olumsuz düşünceler belirtse de, komünizmin, Marksizmin özellikleri üzerinde dururken olumlu düşünceler de telaffuz etmektedir. Bir insanın İslâmî bir anlayışı olmadığı sürece Marksist olmasının doğal olduğuna işaret etmektedir. Buna ek olarak da, Türkiye'de Batı'ya karşı tepkinin iki temel dayanağı olduğunu söylemekte, bu dayanaktan birini Dostoyevski ilgisi olarak nitelerken, diğerinin de Marksizm olduğuna dikkat çekmektedir. Türkiye'de emperyalizme karşı tepkinin, bilinçlenme sorununun bir şekilde Marksizmle gerçekleşeceğini belirtmektedir. Bir başka deyişle hem teorik olarak, hem de somut gelişmeler itibariyle Marksizme ve Türkiye'deki anlaşılış biçimine, bunun kimi tezahürlerine kimi kökten cephe almamakta, anlaşılabilecek bazı ortak noktalar bulunabileceğini ifade etmektedir. Belki biraz da bu durumun etkisiyle Batılı görünüm gerçekçi bir nitelemedir. Peyami Safa ve Necip Fazıl'ın kimi tahlilleri aşikâr olarak somut durumlara tekabül etmektedir. Burada belirtilmeye çalışılan iki husus vardır. Birincisi Marksizm bağlantısı ise, ikincisi Necip Fazıl ve Peyami Safa Türkiye'nin gündelik siyasetine ilişkin çokça düşünce beyan ederken, Cemil Meriç'in genellikle suskun kalması, onun gündelik siyasete ilişkin sözlerinin olağanüstü sınırlı olmasıdır. Bunun sonucu olarak da geç dönemdeki polemik yönü güçlü yazıları, siyasal referansları da olsa gündelik siyasetin bir ölçüde dışında gelişmiştir. Tüm bu nedenler Cemil Meriç'in nasıl bir yerde durduğunu, Türk düşün dünyasında ne ölçüde önemli olduğunu göstermektedir. Bu noktada Marksizm bir ölçüde merkezi bir yer işgal etmektedir. Bir başka deyişle Türk düşünce dünyasının Marksizmle hesaplaşması da Cemil Meriç'in durduğu yeri işaret etmektedir. Marksizmi Marksistlerin anladığı bir çerçevede kabullenmese de, algılama eğilimi her şeyin ötesinde bu konuda

önemli bir ölçüttür. Marksizme sıcak bakmasının en basit göstergesi ise, tekrar vurgulanacağı üzere bir insanın Müslüman olmadığı sürece komünist olmasının doğal olduğunu belirtmesidir. Marksizm temel ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır. Marksizme ilişkin yaklaşımıyla Cemil Meriç 1970'li yılların önemli sayılabilecek bir figürü olmuştur. Bunun nedenlerini gündeme getirmek gerekmemektedir. Bunun gündeme gelmesi Cemil Meriç'in önemli bir entelektüel olarak nitelenmesinin yolunu açmıştır.

İki temel metin bu noktada açıklayıcılık işlevine sahiptir. O iki temel metinden biri ekonomiye ilişkin bir makale, daha önemli olan diğeri de 1960'lı yılların sonunda Marksizmde ideolojiye dair *Sosyoloji* dergisinde yer alan bir değerlendirmedir. Bu iki makalenin dışında da Marksizm sürekli olarak Cemil Meriç'in gündemindedir. İkinci makalede, Marksizmin ideoloji konusundaki anlayışı teorik düzeyde ayrıntılı olarak araştırılmıştır. Bunun gibi Cemil Meriç'in *Saint-Simon* dahil pek çok çalışması teorik düzeyde Marksizmle ünsiyeti olan hususlar çerçevesinde sorunu irdelemektedir. Değişik konularda yazdıkları itibariyle de sosyalizmin o dönemdeki gündemine bir yatkınlık göze çarpmaktadır. Bunun en önemli özelliklerinden biri dönemlerin temel yönelimlerine ilişkindir. Vurgulamak gerekirse, İbn-i Haldun ve Garaudy belli zamanlarda Türkiye'nin düşünsel gündemini belirlemiştir. Bu nokta özellikle önemlidir. Çünkü düşüncenin Türkiye'de şekillenmesinin önemli ipuçlarını vermektedir. Türkiye'de düşüncenin biçimlenmesi açısından o dönemde yapılan bir çeviri önem kazanmaktadır. Bu çeviri Roger Garaudy'nin *Sosyalizm ve İslâmiyet* yapıtıdır. Garaudy'nin bu eseri, 1965 yılında Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli tarafından tercüme edilmiştir. Burada önemli olan çevirinin yayınlanması değil, çevirideki yaklaşımın benimsenmiş olmasıdır. Bu benimseyiş olgusu, anılan, siyasal açıdan da önemli iki yazarın

kitaba yazdıkları önsözlerle somutlaşmıştır. Önsözlerde belirtilen düşünceler doğrultusunda sayılabilecek İslâmiyet-Sosyalizm tartışmaları dönemin önde gelen yayın organı *Yön*'de yer almıştır. Türk entelektüelinin pragmatik tavrı, bu konudaki yaygın eğiliminin benimseyici bir mantık çerçevesinde gündeme girmesini beraberinde getirmiştir. İşin ilginç noktalarından biri de, Cemil Meriç'in daha sonraki bir dönemde Garaudy'i gündeme getirmeden konuya girmiş olmasıdır. Ama Cemil Meriç'in yaklaşımındaki farklılık İslâmiyet-Sosyalizm tartışmasının bağlamını eleştirerek konuyu yorumlamayı denemesidir: "Öteki felsefeler eyleme açılmaz, yaşanan dünyaya dokunmaz. Sadece bir tatmindir. Sadece bir zekâ temrininden ibarettir. Marks bir zekâ temrininden ibaret değildir. Adaletsiz, haksız ve rezil bir dünyayı değiştirmek gibi bir programı vardır. Bu Türk insanına çok cazip gelmiştir. Çünkü bir nevî buna hazırlıklıdır. İslâmiyet de yalnız kitap üzerinde, kağıt üzerinde haksızlıkları, adaletsizlikleri kaldırmaz. Fiilî olarak adaletsizlikleri kaldırır. Cihattır, İslâmiyet de. Yani bu bakımdan Batı'daki düşünceler içinde İslâmiyet'e ters tarafından en yakın olan Marks gelir. Türk insanı ruhen hazırdır böyle bir şeye."[4] Bu konudaki yaklaşımı daha açık yorumlamanın yolu Cemil Meriç'in konu hakkındaki bir başka düşüncesini anlamlandırmaktan geçer: "Ve gerçekten de eğer insan İslâm değil ise, eğer insan hidâyete ermemişse ve bütün ruhunu İslâmiyet'e vakfetmemişse, dünyada benimsenebilecek tek ideoloji Marksizm'dir. Batı'nın bize sunduğu ideolojiler içinde tek tutarlı olan, Batı'yı son vardığı noktada temsil eden düşünce bütün olarak Marksizm'dir. Yani böyle bir tercih bahis konusu olursa fikir adamı ya İslâm olabilir, ya Marksist olabilir."[5]

4 Cemil Meriç, "Nurcu Bir Gençle Konuşma", (Tarihsiz), *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 389.

5 *a.g.e.*, s. 390-391.

Cemil Meriç'in bu konuda o sıralardaki yaygın eğilimin bir ölçüde uzağında olması, hem o dönemdeki Batılı eğiliminden kaynaklanmaktadır, hem de o zamanın genellikle gündemde olan sorunlarından bahsetmek gereği duymamasından. Tüm bunlara rağmen bu çakışma noktaları bakımından ileride uyumlu sayılabilecek bir bağlantı kurmakta ve bu çerçevede, örneğin, Cahit Tanyol'un bir yaklaşımını anmak gereksinimi duymaktadır: "Üçüncü bir görüş Iştirâk-Idrâk mecmualarının görüşü. Sosyalizm İslâmiyet'in cennetidir. Tanyol'un görüşü. Metodolojik bir eksiklik var bütün bu münakaşalarda: Bu sosyalizm nasıl bir sosyalizmdir. Sosyalizm nedir? Hangi sosyalizm müslümanlığa uygundur, hangisi değildir? Yani henüz mesele ortaya atılmamıştır."[6] Ancak bu dönem geçtikten sonra bu makalenin başında da belirtildiği gibi, Türkiye'nin iç sorunlarına bir ölçüde girmiştir. Bu süreç, bununla bağlantılı bir başka noktada İbn-i Haldun düşüncesine yaklaşım konusunda buluşmayı sağlamıştır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir hususu bir kenarda bırakırsak, Türk düşünce tarihiyle çakışan bir eğilimi "Kendi Semâsında Tek Yıldız" başlıklı makalesinde yakalamak olanaklıdır. Türkiye'de o dönemde konu bir şekliyle yukarıda belirtilen İslâmiyet ile sosyalizm arasında kurulmaya çalışılan bağlantı çerçevesinde tartışılmıştır. Dönemin kimi sosyalist ve muhafazakâr çevreleri bu tartışmaya katılmıştır. Bu sırada Mustafa Sıbaî'nin *İslâm Sosyalizmi* eseri Hareket Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Dönem bir nebze bilindiği takdirde anlaşılacağı üzere *İslâm Açısından Sosyalizm* kitabı da, Hüseyin Hatemi tarafından yazılan ve Hareket yayınları olarak çıkan yapıt da benzeri bağlantı çerçevesinde konuyu irdelemektedir. Anlatılmak istenen o dönemde İslâmiyet ile sosyalizm ilişkisinin pragmatik bir çerçevede algı-

6 *a.g.e.*, "İslâmiyet ve Sosyalizm", (7 Mart 1968), s. 162-163.

landığıdır. Hatta konu üzerinde yazılan makalelerde sorun teorik dayanağına kadar götürülmemektedir. Garaudy'nin kitabı dolayısıyla yazılan bir makalede yapıtın "Descartes ve Montesquieu'nun Öncüsü ve İslâm'ın Marks'ı" başlığını taşıyan beşinci bölümünde bahsedilen ve burada ifadelendirilen görüşleri Cemil Meriç yedi-sekiz yıl sonra yayınlanan İbn-i Haldun'a dair makalesinde tartışmaktadır.

Ancak burada bilinmesi, öğrenilmesi gereken husus özellikle atlanılmamalıdır. Cemil Meriç tartışmalara en az beş-altı yıl sonra katılmıştır. Bu geç katılımın nedenleri üzerinde durmadan tartışmaya katıldığı noktayı belirtmek gerekmektedir. Tartıştığı cümle Niyazi Berkes'in "Sosyalizm ve İslâmiyet" başlıklı *Yön* dergisinin 3 Aralık 1965 tarihli 140. sayısında yayınlanan makalesindendir. Ancak makalesinde yazarın ismini ve derginin tarihini belirtmemektedir. Yazar hakkında bir nitelemede bulunduktan sonra tahlilini yapmaktadır: "Şarka yönelen bu tecessüs sosyalizmin 'Batıcı' üstâdlarını kuşkulandırdı. Ne demekti İslâm düşüncesi? İbn Haldun da kim oluyordu? Türkiye'de konuk olarak bulunan tanınmış bir 'toplumcu' irfânımızı tehdit eden bu tehlikeli temâyüllerle savaşmak için kemâl-i celâdetle kaleme sarıldı. 'Politik doktrinde vahye dayanan devlet düzenini ideal devlet düzeni saymaktan kendini kurtaramayan bir düşünürün (İbn Haldun demek istiyor) bu günün sosyalizmine vereceği bir şey yoktu' (Bkz. *Yön*, sayı 140)."[7] Burada önemli olan nokta Cemil Meriç'in yazarın makalesinin sonucunu yazdığı paragraftan önceki hükmünü hatırlatıp, hemen ababinde de kendi değerlendirmesini yapmasıdır: "Görülüyor ki, bu sayın bay, iki satırlık bir fermanla idâmına hükmettiği İbn Haldun'u zerre kadar tanımadığı gibi sosyalizmi de ciddiye almamaktadır. Bugünün sosyalizmi ne demek? Sosyalizm bölünmez bir bü-

7 Cemil Meriç, "Kendi Semâsında Tek Yıldız", *Umrândan Uygarlığa*, Ötüken Yay., İstanbul, 1975, s.136.

tün değil mi?"[8] Bu aktarmalardan sonra belirtilmek gereken ilk husus Cemil Meriç'in sosyalizm ve İslâmiyet ilişkilerini teorik düzeyde anlamaya çalıştığıdır. Cemil Meriç'in sorunla ilgisi konu tartışıldıktan epey sonra gündeme gelmiştir. Çünkü konu değerlendirildiğinde açıkça görülür ki Cemil Meriç'in anlayışında 1970'li yılların başlarına kadar sosyal konulara yaklaşımı itibarıyla Saint-Simon önceliklidir. Bu öncelik hem sosyolojinin kurucusu olarak Auguste Comte'tan ziyade Saint-Simon'u görmek, hem de Marksizmin temellerini de gene Saint-Simon'da bulmakta tezahür etmektedir. Aynı eğilimi, aynı değerlendirmeyi Saint-Simon'un yerine İbn-i Haldun'u koyarak göstermektedir. Bir başka deyişle artık Cemil Meriç'in genel, soyut konulara bakış biçimi değişmiştir. İkinci olarak, Cemil Meriç Türkiye'nin iç sorunlarıyla da ilgilenmeye başlamıştır. Cemil Meriç Türkiye'de sorun hakkında siyasal yönelimi gündelik gelişmelere bire bir tekabül etmeyen bir yaklaşım sahibiyle tartışmak istemiş, daha doğrusu öyle biriyle tartışmayı yeğlemiştir. Belirtilmek istenen, Cemil Meriç'in, söylediklerinin siyasal uzantıları belirgin olan Mihri Belli ve Doğan Avcıoğlu'nun aynı konudaki fikirleriyle tartışmak yerine, sorunu bir ölçüde daha soyut bir çerçevede vâzeden Niyazi Berkes'le tartışmayı tercih etmesidir. Burada gerçi doğru olarak Ceml Meriç'in anılan iki siyaset - düşünce adamının söylediklerine daha yakın durduğu için böyle bir

8 *a.g.e.*, "Başka birçok konuda olduğu gibi bu noktada da önceki dönem düşüncelerinin uzantılarını yakalamak olanaklıdır. 'Fıldişi Kule'den' başlıklı yazılarından yapılacak bir alıntı Cemil Meriç'in konulara nasıl yaklaştığının, önceki yazıları üzerinde durarak yinelemeler ve düzeltmeler yaptığının örneğidir: "Nihayet Garaudy'den yapılan bir derleme sol cenahın dikkatını araftaki filozofa çeker. Niyazi Berkes, E. Tûfekçi'ye çatmak için İbn Haldun'a yüklenir. Bu sayın baya göre: 'Politik doktrinde vahye dayanan devlet düzenini ideal devlet düzeni saymaktan kendini kurtaramayan bir düşünürün, bugünün sosyalizmine vereceği bir şey yoktur.' (Yön, sayı 140). Eskiler olsa 'cehlin ol mertebesi sehl olmaz' derlerdi. Geçelim." Cemil Meriç, "Fildişi Kuleden", *Hisar*, c. IX, No: 61, (Ocak 1969), s. 12. Buna benzer başka örnekler olduğu gibi, Cemil Meriç'in sonradan fazla ilgilenmediği kimi yaklaşımları da vardır

tercih yaptığı belirtilebilir. Fakat bundan öte önemli olan, daha doğru olan Cemil Meriç'in soyutlama düzeyinin iki siyaset - düşünce adamına nazaran Niyazi Berkes'in soyutlama düzeyiyle daha fazla çakışmasıdır. Cemil Meriç anlaşılmak istendiği takdirde, bilinmesi gereken Niyazi Berkes'in diğer iki kişiye nazaran belirgin bir şekilde düşünce tarihiyle bağlantılı olmasıdır. Belirtilen noktalarla çok ilgili olmasa da yukarıda anlan yazıdaki yaklaşımından farklı şekilde belli bir tarihe kadar Osmanlı toplumunun gelişiminin İbn-i Haldun'un teorisine göre anlaşılabileceğini, 1970 yılında yayınladığı *Türkiye İktisat Tarihi* yapıtının ikinci cildinde belirtmiştir. Yani Cemil Meriç'in belirttiği konuda Niyazi Berkes'in yaklaşımı bariz bir şekilde değişmiştir. Aslında bu ayrıntının dışında, üstünde durulması gereken husus başka bazı örneklerde de görülebileceği gibi Niyazi Berkes'in yaklaşımlarını ciddiye almasıdır. Burada önemli olan nokta Cemil Meriç'in şu veya bu entelektüelle tartışması değildir. Niyazi Berkes'in temel fikirleriyle tartışmak, belirgin bir bakış açısıyla hesaplaşmak anlamına gelmektedir ki, bu çok öncelikli bir tercihtir. Muhtemelen başka örnekleri vardır ama *Mağaradakiler* eserinde açık bir şekilde *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtındaki düşünceleri tartışmıştır. Bu tartışma hırçın ifadelerle süslenmişse de, eserin temel yaklaşımı konusundaki düşüncelerini de içermektedir. Başka bir deyişle, Niyazi Berkes'in "Cumhuriyet Değişiklikleri Neden Devrimci Nitelikte Değişikliklerdir?" sorusuna verdiği cevaba saptama düzeyinde katıldığını, fakat bunun olumlu olduğu noktasında ayrıldığını göstermektedir. Bu aşamada ilginç olan husus tartışmayı bir başka noktaya çekmesidir: "Türkiye'de Çağdaşlaşma, bir misyonerin kaleme aldığı 'Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye'."[9] Sözü edilen kitap hakkında da dipnotta bir açıklama yapmaktadır: "Tanın-

9 Cemil Meriç, "Berkes'e Göre Çağdaşlaşma", *Mağaradakiler*, Ötüken Yay., İstanbul, 1978, s. 85.

mış müstağriblerden Celâl Nuri İleri'nin ünlü eseri."[10] Bu durum bir gerçekliği daha ortaya çıkarmaktadır. Cemil Meriç hem tartışma düzeyi konusunda bir tercih yapmakta, hem de bu tür tartışmalarını tarihsel olarak daha önceki dönemlere götürmeyi denemektedir. Yani hem soyutlama düzeyleri önemlidir, hem de tarihsel olarak önceki dönemlere ilişkin çalışmalarda soyutlama düzeylerinin daha gelişkin olduğuna dair belki dolaylı bir biçimde ifade edilmiş düşünceleri vardır. Bu noktada ilginç olan durum Cemil Meriç'in eleştirmek için Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtını seçmesine karşın Şerif Mardin'in *Türk Düşününde Batı Sorunu* üzerinde durmayı yeğlemesidir. Nitekim Berkes de Şerif Mardin'e cevabında kendi düşüncesinin eleştirisinde doğru tercihin *Türkiye'de Çağdaşlaşma* yapıtı olduğunu belirtmiştir.

Üzerinde durulacak iki nokta konuya daha bir açıklık getirebilir. Bunlardan biri Cemil Meriç siyasal tercihi belirgin olan düşünce adamlarına ve bunların da solda olanlarına genellikle olumlu yaklaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında örneğin, Hikmet Kıvılcımlı ve çok sayıda siyasal nitelikli düşünce adamı hakkında olumlu düşünceler belirtmiştir. Kıvılcımlı'nın *Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi* konusunda söyledikleri, tarihsel olarak önceki dönemlere ilişkin çalışmaların, soyutlama düzeyinin yüksekliği hususundaki düşüncelerine bir örnektir. Nâzım'n "Putları Yıkıyoruz" kampanyasının düşünsel anlamda basitliği yanında bunun önemini tebarüz ettirmektedir: "Ama edebiyat-ı cedidenin gerçek bir otopsisini yapmak, bu edebiyatın hastalıklarını, tercümanı olduğu medeniyetin hastalıkları olarak teşhis etmek, bir kelime ile Batı ile Doğu'nun muhasebesini yapmaya kalkmak kıyaslanamayacak kadar çetin bir işti. Kıvılcımlı bir kâhin edâsıyla yapılması gereken araştırmanın oldukça başarılı bir

10 *a.g.e.*, s. 86.

taslağını sundu. Daha sonraki Marksçılardan hiç biri onun vardığı irtifaa çıkamadılar."[11]

Bu çerçevede bir başka örnek Kemal Tahir'dir. Daha başka örnekler üzerinde de derinlemesine durmayan değinileri vardır. Durum açıkça ifade edilmese de, Cemil Meriç'in söylediklerinde örtük olarak böyle düşünceler vardır. Yukarıdaki alıntılardan birinde belirtildiği tarzda "eyleme açık felsefelerden" yanadır. Marksizme sıcak bakışının temelinde de bu durum bulunmaktadır. Cemil Meriç'in çelişkilerinden biri "eyleme açık felsefelerden" yana olmasına rağmen Türkiye'nin siyasal gelişimi konusunda, ayrıntılı sayılabilecek siyasal içerikli yorumlar yapmaktansa, bazı genel değinileri yeğlemesidir. Önemli olabilecek iki alıntı bu konudaki yaklaşımının bir ölçüde açılmasını mümkün kılabilir: "Yaşayan düşünce, Hilmi Ziya'dan habersiz gelişti. Bir Ziya Gökalp'in, bir Peyami Safa'nın, hatta bir Mümtaz Turhan'ın şakirtlerinden söz edebiliyoruz. Hilmi Ziya'nın şakirtleri nerede?"[12] Düşünce adamlarının şakirtlerinden bahsetmesinin kimi başka yaklaşımlarıyla çelişkileri bir yana, andığı diğer entelektüellerden söz etmemesi ve Türk düşünce hayatı hakkındaki genellemeleri de bu anlayışıyla uyumlu değildir. Aynı doğrultuda bir başka hususa daha dikkat çekmektedir: "Hilmi Ziya, ülkemizin yangınlar içinde kıvrandığı bir devirde yaşadı. Mazi tasfiye edilirken, konuşmadı. Daha doğrusu, sükûtuyla kurulu düzeni müdafaa etti. Hayattan kitaplara kaçarak mesûliyetten kurtulacağını sandı. Filhakika onda eksik olan şey kahramanlıktı, kahramanlık ve mesûliyet

---

11 Cemil Meriç, "'Edebiyat-ı Cedide'nin Otopsisi' Yahut Kıvılcımlı'ya Dair", *Kültürden İrfana*, İstanbul, İnsan Yay., 1986, s. 258-259. Aynı kelimelerle ifade edilmiş aynı düşünceler için bkz: Cemil Meriç, "Düşünen Bir Adamdı Kıvılcımlı", (8 Mart 1981), *Jurnal*, C. II, s.286. Bu somut örnek de Cemil Meriç'in *Jurnal*'indeki kimi bölümlerin üzerinde çok az oynanarak ya da oynanmadan makalelere dönüştüğünü göstermektedir. Haliyle bunun başka örnekler de vardır.

12 Cemil Meriç, "Hasbi Tefekkür", *Mağaradakiler*, s. 75.

duygusu."[13] İki alıntı yapılan bu makale 1974 yılında *Ortadoğu* gazetesinde yayınlandı. Burada amaç Cemil Meriç'in şakirtlerini sorarak sorunu genişletmek değildir. Cemil Meriç'in zaman zaman sorunun siyasal boyutuna yönelik düşündüğü, zaman zaman da olayın siyasal boyutunu vurgulamasına karşın soyut düşünceyi esas aldığı görülmektedir. Bir başka şekilde ifadelendirilirse, Cemil Meriç, Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* yapıtında, onun önsözünde belirtiği problemle, düşünce adamlarının "Fildişi kule"lerinde yaşayıp yaşamadıkları problemiyle ilgilidir. Aslına bakılırsa Hilmi Ziya, Cemil Meriç'in aksine, düşünce ürettiği dönemin ilk yıllarını değil, son yıllarını "Fildişi kulesi"nde geçirmiştir. Zaten Türkiye'de düşüncenin neden sathi olduğu şeklindeki soruya da bu mantıkla cevap vermektedir. Hiç kimsenin aklına gelmemektedir ama Cemil Meriç'in Türkiye'deki düşünsel ortam üzerine belirttikleri bir şekilde pek de uzaktan olmayan bir biçimde Hilmi Ziya'nın *Şeytanla Konuşmalar* (1942) yapıtında yazdıklarını çağrıştırmaktadır. Bu kadar hırçınlığın altında bir değil, birçok benzerlik yatmaktadır. Belirtilenin ötesinde Hilmi Ziya da tıpkı Cemil Meriç gibi siyasal düşüncelerden ziyade sosyal düşüncelerle ilgilenmiştir. Hatta bir yönüyle değerlendirildiğinde 1966'da yayınlanan *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* kitabının konularını 1970'li yıllar ortalarından itibaren Cemil Meriç'in de temel iştigal alanı olarak düşünmek icap edecektir. Nitekim Cemil Meriç'in neden sonra kendini tanımlarken bahsettiği özellikleri, 1983 yılındaki nitelemeleri, Hilmi Ziya'yı betimlerken neredeyse kelime kelime kullandığını görmek şaşırtıcı olacaktır: "Sayın Güngör, ona 'bir başka zaman, bir başka zemin lâzımdı' diyor. Çok doğru. Kumaşı mükemmeldi.. büyük bir tecessüs, yorulma bilme-

13 *a.g.e.*, s. 75-76.

yen bir çalışma aşkı, oldukça kuvvetli bir hafıza."[14] Bir bakıma Hilmi Ziya onun ilgilendiklerinin çevresinde, onlara yakın şeyler yazmakta, yazdıkları sonuç olarak benzeşmese de kimi benzer perspektifler, ortak noktalar bulunmaktadır. Hilmi Ziya ve yazdıklarıyla o kadar ilgilidir ki, geçmişe yönelik, hem bir olay anlatıyor, hem de bir nitelemede bulunuyor: "Bouthoul'u 43 yazında tanıdım. 'İbn Haldun et sa Philosophie Sociale' güzel kitaptı ve bana, hürmet ettiğim bir insanın manevi sefaletini ifşa ettiği için hem acı ve buruk, hem... Hilmi Ziya 40'ta yazdığı kitabı Bouthoul'dan kopye etmişti. Adi ve acemice bir hırsızlık. Bu keşif kafama bir çekiç darbesi gibi indi. Hilmi Ziya'yı ve onunla beraber birçok dostları kaybettim."[15] Burada bahsedilen yapıt Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ile Hilmi Ziya'nın farklı bölümlerini yazdıkları 1940 yılında yayınlanan *İbn-i Haldun* kitabıdır. Buna benzer şekilde adını anarak, anmadan Hilmi Ziya'nın yoğun olarak ilgilendiği konularda ona yakın, ona benzer düşünceler telaffuz etmiştir. Bunlardan biri de "Çeviri Sorunları Özel Sayısı" başlığı altında 27 Mart 1982 günü kaleme alınıp, *Jurnal*'inde yer alan yazıdır. Özetle belirtmek gerekirse Cemil Meriç genellikle kendi önemsediği konularla bağlantılı düşünce adamlarıyla tartışmıştır. Yukarıda belirtilen konular yanında Cemil Meriç'in tartıştığı düşünce adamları da günümüz yayın hayatı açısından hiç de aşina değildir. Aşina olmama hali Cemil Meriç'in pek belirgin biçimde ifade edilmese de Türk düşünce hayatında bir tıkanıklık olduğunu düşündüğünü göstermektedir. Belki de bu nedenle geçmiş dönem, Cumhuriyet dönemi öncesi düşünce tarihine yönelmektedir. Nitekim *Bu Ülke* yapıtının ilk baskıları incelendiği zaman görülür ki, Cemil Meriç'in ilgisi

---

14 *a.g.e.*, s. 76.

15 Cemil Meriç, "Bütün Kuranları Yaksak", (6.5.1965), *Jurnal*, C. I, s. 383.

daha çok Cumhuriyet öncesi düşünce tarihine yöneliktir.

Üzerinde durulan konuya bir parça açıklık getirmek için Hilmi Ziya Ülken'in 1940'lı yıllarda "düşünce hayatının duraklaması ve hatta gerilemesi" yanında 1960'lı yıllar bakımından da kimi olumsuzluklardan bahsetmesine paralel yaklaşımların Cemil Meriç'te de bulunduğu saptanabilir. Bu düşünceler, daha sonraki yazdıklarında kendi üslubunda bulunmasına karşın veciz sayılabilecek bir şekilde *Bu Ülke* eserinde de vardır. Zaten Cumhuriyet değerlendirmeleri genellikle bu ölçünün ötesine geçmemektedir. Sonradan toplumu, daha doğrusu entelektüelleri belleksiz olarak niteleyen Yalçın Küçük'ün saptamasından önce ifadelendirilen değerlendirmesi şöyledir: "Dostoyevski, Avrupa'yı kendimizden çok daha iyi tanıyoruz, diyor. Biz ne kendimizi tanıyoruz, ne Avrupa'yı. Târihimiz mührü sökülmemiş bir hazîne. Sosyologlarımız bir kızılderili köyünü keşfe gider gibi, alan araştırmalarına koyuluyorlar. Avrupa'yı, Avrupa'nın istediği kadar tanıyoruz. Ne var ki ihtiyar Batı da hâfızasını kaybetmişe benziyor."[16] Örneğin buradaki sosyologlar konusundaki nitelemesine benzer saptamaları bir kenara bırakıldığı zaman tarih ilgisi çok bariz bir biçimde gündeme girmektedir. Belki de düşünce adamı Kemal Tahir'le önemli buluşma noktalarından biri de budur.

Tarih ilgisizliğini ya da tarihsel kopukluğu sergileyen en önemli özelliklerden biri olarak da dildeki değişikliği ortaya koymaktadır. Dile ilişkin olarak çok sayıda düşünceleri yanında, düşünce adamlarını ilgisiz gibi görünen dil konusunda da eleştirmeye yönelmesi fazlasıyla önemsediği bir husustur. Dil ve sözlük konusunu sürekli gündemde tutmaktadır. Bu noktada somut olarak yazdıklarının dışında bir nitelemesinde çok fazla tutarlı kalmıştır. Zaten Cemil

16 Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 2.b., Ötüken Yay., İstanbul, 1975, s. 116.

Meriç hafızasızlık derken, bir anlamda bu dil değişikliğini, yani özleşmeyi ve harf inkılâbını birlikte düşünmektedir: "Kâmus, bir milletin hâfızası, yani kendisi; heyecânıyla, hassâsiyetiyle, şuuruyla. Kâmusa uzanan el nâmûsa uzanmıştır. Her mukaddesi yıkan Fransız İhtilâli tek mukaddese saygı göstermiştir: Kamûsa."[17]

Burada anlatılmaya çalışılan durumu biraz daha geriye götürerek, bir ölçüde daha anlaşılır kılmaktadır. Bu anlaşılır kılma hali dergileri incelediği bir yazıda, dergileri "Hür tefekkürün kalesi" olarak niteleyen yaklaşımında somutlaşmaktadır: Dergiler, II. Meşrutiyet'te bir hitâbet kürsüsüydü, hitâbet kürsüsü veya bayrak. Altın çağları yeni harflerin kabulü ile sona erdi. Eski okuyucularını kaybettiler, yeni okuyucu nesilleri yetişinceye kadar devletten yardım beklemek zorunda kaldılar. Cumhuriyet intelijansiasının en âcil vazifesi mâzîyi tasfiye ve hâl'i takviye idi. Takrîr-i Sükûn kanunundan 1940'lara kadar, dergilerimiz hiç bir 'aşırı düşünce'ye daha doğrusu düşünceye yer vermezler."[18] Burada nadir olan bir durumla karşılaşılmaktadır. Bir perspektiften bakıldığı zaman Yalçın Küçük'ün kültür devrimi kavramının ifade ettiği yorumu, onun bir başka dönemi anlatma denemesine karşın çok daha erken bir tarihte kullanmaktadır. Cemil Meriç çok nadir olarak yaptığı bir şeyi gerçekleştirmekte, belirgin bir tarih kesitinden açıklıkla bahsetmektedir.

Hafızanın kaybolması, 1940'lara kadar süren durağanlık ve 1960'lı yıllar sonrası düşünce ortamını çok fazla önemsememesi Cemil Meriç'i ister istemez geçmişe, uzak geçmişe götürmektedir. Yazdıkları itibariyle olsun, yazılanların genel düzeyde değerlendirilişi itibariyle olsun, Cemil Meriç'in temel amacı Osmanlı son döneminin düşünce dünya-

17 *a.g.e.*, s. 19.

18 *a.g.e.*, s. 29-30.

sının açıklanması olmuştur. Zaten kendisini Osmanlı olarak nitelemektedir. Türk düşünce tarihi anlaşılmaya çalışıldığında ağırlıklı olarak Cumhuriyet öncesi düşünce adamlarıyla uğraşmak gerekmektedir. Peyami Safa bile *Türk İnkılâbına Bakışlar* (1938) adlı eserinde konuyu böyle değerlendirmiştir. "Türk Rönesansı" kavramı insanları geçmişin sorunlarıyla uğraşmak eğiliminden uzaklaştırmaktadır. Cemil Meriç'in bu eğilimi belki tarihçilerde daha sonraları görülecek olan geçmişe yönelik ilgiyi çağrıştırmaktadır. Bu ilginin biçimi de somuta, ayrıntıya, siyasete değil, düşünceye dönük bir tecessüsten kaynaklanmaktadır.

Son dönemdeki bu yönelim bariz olarak yaygın olanın dışındadır. Dolayısıyla yaygın olan çalışmaları şöyle bir değerlendirmek anlamlı sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir. Geçmiş dönem değerlendirmesiyle günün anlaşılmasının, konunun anlaşılmasının yolu açılabilir.

Geçmiş dönemin düşüncelerinin incelenmesi açısından iki nitelemesi önemli açıklayıcılık işlevine sahiptir. Cemil Meriç'in bu konudaki değerlendirmelerinin az ya da çok olması o kadar önemli değildir. Bu tür incelemelerin az olması nitelikli ve niteliksiz mahiyetteki çalışmaların sınırlılığının da bir göstergesidir. Öncelikle olumsuz örnekten başlamak, yukarıda belirtilen bir hususun da biraz daha geniş bir şekilde anlaşılmasını mümkün kılar. Bu örnek bir düşünce adamı, Abdullah Cevdet üzerine bir çalışma hakkındadır: "Abdullah Cevdet hakkındaki doktora tezinden hiç hoşlanmadım. Son derece adi ve yavan bir kitap. Polis raporlarına dayanarak çiziştirilmiş, seviyesiz bir polis romanı. Yazar ne dilini biliyor, ne Cevdet'in dilini anlayacak hazırlıkta. Tezi yönetenler de kara cahil. Önce garip bir küçüklük duygusuna tutuluyorsunuz. Görmenize imkân olmayan bir sürü vesika... Abdullah Cevdet'i tekfir edenlerin elinde başlıca delil Dozy'nin 'Tarih-i İslâmiyet' tercümesi ile Bahaîlik hakkında-

ki risalesi. Bu deliller zamanımızda inandırıcı olabilir mi?... Cevdet'i ne pahasına olursa olsun maddeci ve İslâmiyet düşmanı göstermek istemiş. İkinci Meşrutiyet'ten kalma bir peşin hüküm... Cevdet yobazlığa düşman, irfana aşık bir şairdi. Dozy'yi tercüme ederken Müslüman aydınlarının müsteşrikin hatalarını düzeltmesini istiyordu. Nitekim Şehbenderzade Hilmi Bey beklenen cevabı büyük bir vukuf ve ciddiyetle vermeye çalışacaktı: 'Tarih-i İslâm' (1326-1327)... İzmirli İsmail Hakkı'yı, Şehbenderzade'yi, hatta Rıza Tevfik'i tanımadan Bediüzzaman'ı değerlendirebilir miyiz?"[19] Burada ifade edilen düşünceler olumlu ve olumsuz yanlarıyla kimi yaklaşımlarının ipuçlarını vermektedir.

Başka değinileri yanında herhalde daha geç dönemde yazdığı *Kültürden İrfana* kitabında yayınlanan Şehbenderzade Ahmet Hilmi ve Celâl Nuri hakkındaki makalelerinin Cemil Meriç'te ortaya çıkardığı yönelimleri anlamlandırmak gerekmektedir. Aslında Abdullah Cevdet hakkında yazılan yapıt üzerine düşüncelerini belirtmesi bir şekilde tarihsel kopukluğu anlatma düşüncesi ile ilgilidir. Anılan yapıtı ayrıntılarda tartışan, daha doğrusu ağaca dalıp ormanı görmeyen iki-üç yazı dışında kitabın Türk düşünce hayatında yankı yapmaması önemli bir durumdur. Cemil Meriç gibi konuyu soyut düzeyde araştırmaya hemen hiç kimse yönelmiyor. Bu nokta Cemil Meriç'in ilgi odağında nelerin olduğunu aşikâr kılmaktadır. İlgi odağında bir zaman aralığında sürekli olarak benzer şeylerin bulunduğunun en önemli kanıtı da, sonradan, tüm yazdıklarını okuduktan sonra, dönüp, tekrar *Bu Ülke*'yi okumaktan geçmektedir.

Buradan bir nokta ileri gidip, Cemil Meriç'in yakın dönemde yayınlanmış yapıtlar konusundaki yaklaşımını saptamaya çalışmak önemli olmaktadır. Deminki örnekte oldu-

19 Cemil Meriç, "Mazbut Bir İslâm Tarihi", "Peşin Hükümler", (7 Şubat 1981 ve 17 Ocak 1982), *Jurnal*, C. II, s. 270-271 ve 318-319.

ğu gibi, bu noktada da siyasal işlevi olan, siyasal eğilimler taşıyan yapıtlarla ilgilenmemektedir. Aynı zamanda, kendi yaklaşımına uygun sayılabilecek kimi yakın dönem çalışmalarını da, apaçık siyasal nitelikte oldukları ve somutluklarla ilgilendikleri için hiç mi hiç önemsememiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta, Cemil Meriç'in son döneme dair, Cumhuriyet ve Kemalizm konusunda onun yaklaşımını andıran ya da somutlaştıran çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen gerçekleştirilen çalışmaları kaale almamasıdır. Konuyla ilgili kişiler bunun somut örneklerini ad ad bilir.

Cemil Meriç'in ilgi alanları zaman içinde belirginlik kazanmaktadır. Bu meyanda erken zamanlarda -ki ilk sıralarda *Jurnal*'de kitaplarla ilgili değerlendirmeler azdır- özellikle bir kitap üzerine düşünceleri olağanüstü ilginçtir. Bu değerlendirme Şerif Mardin'in bir yapıtına ilişkindir. Ancak yapıtın ismi zikredilmemiştir. Fakat konuya aşina olanlar kitabın *Din ve İdeoloji* olduğunu açıklıkla anlayabilirler: "Dürüst, aydınlık ve yiğit kitabınızı zevkle okudum. Marksomanların (tabir galiba bendenizindir) panayır hokkabazlığına çıktığı bir ülkede, sağ cenahın esrarkeş uykusuna daldığı bir ülkede tefekkürün hâlâ mümkün olduğunu ispat ediyorsunuz... Kitabınız bana yaşamak sevinci verdi. Çoktandır duymadığım bir sesi duyar gibi oldum: Bir vicdanın sesini... Anglo-Saxon edebiyatını teferruatı ile tanımışsınız. Bir allame tecessüsü. Dürüst ve 'exhaustif'. Fransızlar biraz ihmale uğramış. Rodinson'un 'Kapitalizm ve İslâm'ı iltifatınıza layıktı. Bilhassa Yves Lacoste'un 'İbn Haldun'unu görmüş olmanızı isterdim."[20] Cemil Meriç'in sonradan hakkında olumlu, olumsuz düşüncelerini yazacağını belirttiği bu kitabın özelliği sorunu teorik boyutu çerçevesinde tartışmaya yönelmesidir. Bir ikinci husus bu teorik çerçeveyle sorunun Osmanlı

20 Cemil Meriç, "Bu Ülkede Tefekkür Hâlâ Mümkün", *a.g.e.*, s. 168-169.

İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemi süresince biçimlenişini anlamaya çalışmasıdır. Bu anlama denemesinde Osmanlı İmparatorluğu dönemi daha ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Bir başka nokta da, Cumhuriyet dönemi tartışmasında Şerif Mardin'in Kemalizmin birkaç zaafından bahsetmesidir. Cemil Meriç'in ilgisini tüm bunlar arasında belki de en az sonuncusu çekmektedir. Ancak belirtilen bu özellikler, o dönemde atipik özellikler olmasına karşın 1980 sonrası ortamında yadırganacak durumdan çıkmıştır. Çok sınırlı ilgiyle karşılanan Şerif Mardin'in yazdıkları ile belli bir kesimin kısmen dikkatini çekse de söylediklerinin yankılanmadığını, anlaşılmadığını düşünen Cemil Meriç'in yaklaşımı arasında belirgin paralellikler vardır. Zaman geçtikçe bu noktadaki yakınlığın kimi somutluklarla ilgili olmayıp daha genel konulara inhisar ettiği anlaşılabilir. Ancak insanı neredeyse kadere isyan ettirecek husus onun Şerif Mardin'in *Bediüzzaman Said Nursi Olayı* çalışması üzerine yazamamış olmasıdır. Cemil Meriç'i bu konuda en fazla ilgilendirmesi gereken durum mazrufla ilgilidir, zarfla değil.

Aksi halde son dönemde laik entelektüellerin gerçekleştirdikleri sınırları, çeçeveleri belirgin dar çalışmalar Cemil Meriç'i heyecanlandırabilirdi. Cemil Meriç'in yazdıklarına ilgi bir şekilde daha yeni yeni gündeme gelmeye başlamıştır. Yazdıkları açısından Şerif Mardin, Cemil Meriç'in önemsediği bir entelektüel olmuştur. Artık yavaş yavaş Şerif Mardin'in çalışmalarının toplumda ilgi odağı olmaya başlaması, Cemil Meriç'in Türkiye'nin yeniden oluşan düşünsel gündemini oldukça erken bir dönemde yakaladığını göstermektedir.

Türkiye'deki eski pusulaların yol göstermez olduğu 1980 sonrasının en etkili gerçek entelektüellerinden biri Cemil Meriç olmuştur. Sol ve sağ terminolojilerinden uzaklaşılması gerektiğini belirterek solun sağlaşması, sağın da sol-

laşması zorunluluğunu kendini en iyi yansıttığını söylediği röportajında vurgulayan[21] Cemil Meriç'in aslında anlatmaya çalıştığı olgunun yaşandığı görülmektedir. Zaten şu anda olumsuz anlamda algılanmamak üzere, anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'de insanlar sağlaşmakta ve sollaşmaktadır. Bu süreç insanların, entelektüellerin ilgi alanlarını kendi cenahlarının ötesine taşımaktadır. Böylelikle aydınlar daha önce üzerinde durmadıkları konulara yönelmektedir. Aslında Cemil Meriç, başka kesitte de ciddi aydın olabileceği gerçeğine belki de çok erken dönemde ulaşmış entelektüellerden biridir. Türkiye'de aydınlar bu gerçekliği biraz geç bir dönemde algılamışlardır. Cemil Meriç'e ilgi de ister istemez bu süreç yaşandıktan sonra gerçekleşmiştir.

Cemil Meriç'in başka cehahtaki entelektüellerle ilgisi, kendi tabiriyle daha çok sağlaşan sol entelektüellerle olmuştur. Cemil Meriç de dahil olmak üzere Türk aydınları düşünce mücadelesini önemli ölçüde hırçın bir şekilde yapmışlardır. Bu hırçınlık belki de Türkiye'nin en hırçın entelektüellerinden birinin Peyami Safa'nın bile biraz durgun, soğukkanlı entelektüel susuzluğunu dile getirmesine yol açmıştır: "Bütün vekarlı görünüşünü kalıplayan derin bir âhenk ve muvazene içinde, fikirlere, hâdiselere ve insanlara karşı içli ve anlayışlı bir duruşu vardı. Bu 'kâmil adam' hâli, onun hüviyeti üzerinde, bütün onu tanıyanların saygısını buluşturuyordu... Adnan Adıvar'ın kaybını vahimleştiren ve hâtırasını azizleştiren şey, bu soylu insan ve kâmil adam tipinin zamanımızda çok azalmaya yüz tutar gibi olmasıdır. Daha genç nesillerde, akıl ve ihtiras arasındaki muvazenenin gittikçe bozulduğu endişesini veren bir ilcâîlik (impulsivite), millî karakterimizin zıddına, bütün münevverlerimizi, hatta bir çok devlet adamlarımızı sarmaya başlamış

21 Hüsamettin Arslan, "Cemil Meriç ile Mülâkat", *Türk Edebiyatı*, No: 166, (Ağustos 1987), s.15.

gibidir."[22] Peyami Safa'nnı belirttiği tipte entelektüel zaten oldukça azdır. Bu nedenle, bu tür, Adnan Adıvar gibi, Hilmi Ziya gibi en azından hayatlarının bir devrinde hırçın bir üslupla yazmayan entelektüellerin düşünceleriyle hemen hiç ilgilenilmemiştir. Söylenilen türde bir ilgi yoğunluğu, Türk düşünce hayatını zenginleştirecektir. Bu anlamda, tecessüsün sınırsızlığı bu zenginleşmeyi gerçekleştirecektir. Aslında, Cemil Meriç türünde insanların söylediklerini hırçınlıklarından arındırıp anlamladırmak da, Türk düşünce dünyasını geliştirecektir. Fakat Türk düşünce hayatıyla ilgili aydınlar, herkesin ve bu arada Cemil Meriç'in hırçınlığa bolca bulaşmış sözlerine karşı daha duyarlı oluyorlar.

Tüm bunların sonunda bir nebze üzerinde durulan Cemil Meriç'in düşünce dünyası, ancak düşüncelerin biraz duygusallıktan arındırılması halinde daha soğukkanlı bir şekilde anlaşılabilir.

Değer düzeyinde önemsedikleri, ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturabilir. Millî kavramına yüklediği anlam, 'biz' tabirinin çağrıştırdıkları ise çok önemli bir araştırmanın temelini teşkil edebilir. Cemil Meriç'in düşüncelerini değerlendirirken başka olumsuzluklar yanında bir hususun daha göz önünde tutulması gerekmektedir. Başka düşünce adamları açısından da olduğu gibi, Cemil Meriç'in yazdıkları da en yakınları da dahil olmak üzere âdeta mirî malı gibi kullanılmaktadır. Türk entelektüelleri bu konuda olağanüstü şaibelidir. Bu durum münzevî bir düşünce adamının yaygınlaşması sonucunu doğurmaz.

Olsa olsa sathi bir etkinin varlığından bahsedilebilir. Zaten görünen de budur.

Temmuz 1994

---

22 Peyami Safa, *Objektif: 6- Yazarlar Sanatçılar Meşhurlar*, 2.b., İstanbul, Ötüken Yay., 1980, s.148-149.

Cemil Meriç'in Hiciv Konusundaki Duyarlılığı

Önemsenmesi gereken bir husus Cemil Meriç'in hiciv üzerinde durmasıdır. Hicvi araştırıyor ve Türk tarihinde, kendi ülkemizde hicvin olmadığını anlatmakla başlıyor. Halbuki başka anlatımlara bakıldığında Türkiye'de çok güçlü bir hiciv geleneği olduğu düşünülebilir. Bunun mizaha göreli olarak güçlülüğünü vurgulayarak yazıyorlar. Zaten İsmail Habib'in *Ebedî Yeniliğimiz*'den kalkılarak böylesi bir nitelemede bulunulduğu aktarılmıştı. Aslında yaklaşımın bir de bu farklı yanına dönüp Türkiye'de hicvin gelişim dinamiğine değişik bir pencereden de bakmak gerek. Çünkü bizdeki gelenekte heccav olmadığının, heccav olarak nitelenenlerin düzenle uyuştuklarının bir somut örnekten kalkılarak, Neyzen Tevfik örnek gösterilerek anlatıldığı hatırlanabilir. Ancak sorunu bir ölçüde somutlaştırarak tartışmak daha anlamlı olabilir.

Başlangıç aşamasında dikkat edilmesi gereken nokta Türkiye'de insanların başka ülkelerdeki gelişmelere bakmadıkları gibi, tarihe de yönelmedikleridir. Türkiye'de mizah alanındaki temel anlayışlar tarihi bir biçimde bir kenarda bıra-

kıp yaşanılan zaman kesitlerindeki özelliklerden yararlanılarak oluşturulmaktadır. Çoğu kişi de kendi yazdıkları dışında geçmişe pek yönelmiyor. Neredeyse herkesin miladı kendisiyle başlıyor. İnsanların ismi müstear olarak *Kirpi*'yi hatırlamamaları ve Refik Halid'in siyasal mizahından haberdar olmamaları kelimenin tam anlamıyla komik. Bunun ötesinde sorunlarla bir şekilde uğraşılmadığını, hiciv denilince Eşref, bilemedin Neyzen'de kalınması ortaya çıkarıyor. Anılan heccavların ciddiye alınmaması da önemli bir gösterge. Aslında bu durum Türkiye'de bırakılsın hicivde, mizahta bile bir gelenek olmadığı şeklindeki bir nitelemeyi de beraberinde getiriyor.

Cemil Meriç Türkiye'nin evrensel anlamda düşüncesinin serüveniyle fazlasıyla ilgili olmasına karşın düşünsel anlamdaki yeni dönemecine ilginç bir sayfayla, "Sihâm-ı Kazâ" sayfasıyla başlıyor. *Sihâm-ı Kazâ* Nef'î'nin hiciv şiirlerini topladığı kitabın adı. Hemen altında da bir hiciv yazarından bir alıntı görülüyor. Daniel de Foe'nin yazdıkları bir anlamda olağanüstü önemli: "Hakikati bulan, başkaları farklı düşünüyorlar diye, onu haykırmaktan çekiniyorsa, hem budala, hem de alçaktır. Bir adamın 'benden başka herkes aldanıyor' demesi güç şüphesiz; ama sâhiden herkes aldanıyorsa o ne yapsın?"[1] *Bu Ülke* yapıtının sonunda da Cemil Meriç'in kaleminden çıktığı anlaşılan bir tanıtma yer almaktadır. Onun kaleminden çıktığının temel göstergesi de hiciv konusunda yazdıklarındaki yaklaşımı çağrıştırmasıdır. *Sihâm-ı Kazâ* bir anlamda eleştirinin, eleştirisinin boyutunu göstermektedir: "Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâ'sı coşkun, yaramaz ve dehâsıyla sarhoş şairin hicivlerini topluyordu. Kaynağı

1 Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 2.b., Ötüken Yay., İstanbul, 1975, s. 7. Daniel de Foe'dan aynı alıntıyı bir başka anlamda bir radikal aydının yapması ilginçtir. Fikret Başkaya, *Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma - Paradgimanın İflası*, Doz Yay., İstanbul, 1991, s. 71.

öfkeliydi bu şiirlerin, öfke ve enâniyet. Nef'î okuyordu: haysiyetlerle, gururla ve kendi hayatıyla. Babasından başlıyordu hicve, sonra devlet adamları ve san'atçılar kazâ oklarına hedef oluyordu. Su testisi su yolunda kırıldı ve Nef'î-i âteşzebân, *'Gökten nazîre indi Sihâm-ı Kazâsına / Nef'î diliyle uğradı Hakk'ın belâsına'* mısralarının anlattığı gibi katlettirildi."[2] Bu alıntıda belirtilen husus hiciv konusuna yaklaşımını somutlaştırmaktadır: Somut durumun sergilenmesini "Bizde Hiciv Yok" başlıklı bölümde apaçık bir şekilde görmek mümkündür: "Oysa şâirin kanıyla imzalanmayan hicviyeler, asırların mahkemesinde imzâsız bir mektup kadar itibarsızdır."[3] Bu söyleyiş benzeri bir şekilde, hatta daha ileri bir biçimde Türkiye'de hiciv bir yana tenkidin bile yokluğu tarzında bir niteleme olarak daha sonra yazdıklarında da telaffuz edilmektedir. Ancak önemli olan nokta, bir kere daha vurgulanmak pahasına *Bu Ülke* kitabına başlarken yerli ve yabancı kökenli hiciv anlayışlarını söz başında belirtmek gereğini duymasıdır. Bunun önemi kitabı hakkında kendisinin yaptığı çığlık nitelemesinin bir doğrulaması olarak da yorumlanmasıdır. Bu çığlık, tenkidi, tenkidin çerçevesini belirgin bir şekilde aşmaktadır. Cemil Meriç ilk sayfada alıntı yaptığı Daniel de Foe'den bahsederken de "hicivde zirve, romanda yaratıcı, gazetecilikte merhale"[4] demektedir. Yani yeni döneminde, yeni yönelimi çerçevesinde Cemil Meriç sanki herkesten başka düşündüğünü açıklamaya çalışmıştır. Değişik dönemlerde de örneğin *Jurnal*'inde de, sonralarda yayınladığı *Mağaradakiler* eserinde de hiciv ve tenkit gündeme girmektedir. Aslında Cemil Meriç bu farklılığını sürekli olarak gündemde tutmaktadır. Sanki hic-

---

2 Meriç, *a.g e.*, s. 196.

3 *a.g.e.*, s. 37.

4 *a.g.e.*, s. 179.

vin ve tenkidin bir şekilde artık ortaya çıkmasının yollarını açmaya çalışmaktadır. Belki de bu nedenle Cemil Meriç genellikle başı sonu belirli, kitap şeklinde metinler yazmak yerine değişik yazarların yapıtları üzerine düşüncelerini belirtmek gereksinimini duyuyor. Yazdıkları da, nitelemeleri de genellikle eleştirel mahiyette. Türk düşünce tarihindeki olumlulukları göstermekten ziyade olumsuzlukları eleştirmek amacıyla kalemini kullanıyor.

Hicvi çok merkezi bir yere koysa da her tür tenkidi, eleştiriyi hiciv olarak nitelemese de, tenkit sorunuyla daha *Saint Simon*'u yazarken ilgilenmektedir. Belki de bu nedenin etkisiyle işe Saint Simon'un hayat hikâyesini araştırmakla başlamaktadır. Aslında ilginç olan husus bu nedenden de kaynaklansa incelediği düşünce adamlarının hayat hikâyelerini ve düşünce serüvenlerini anlamaya çalışmasıdır. Düşünce süreci bilgi sosyolojisiyle bir nebze ilgilenmesini de beraberinde getirmektedir. Komik olan, mizahi olan husus Cemil Meriç'in kendi düşünsel gelişimini herhangi bir başka yazardan daha fazla sosyal ve kültürel temelleri çerçevesinde anlamayı denemesidir. Konunun hicivle bağlantısı kitabın daha başlarında formüle edilmeye çalışılmıştır: "1819'da nefis bir pamfle yazar Saint Simon. Şakirtlerinden birinin (Olinde Rodrigues) 1832'de 'Parabol' adını verdiği bu hiciv Saint-Simon'un narası: "Tutalım ki Fransa bir anda en büyük elli fizikçisini, elli kimyacısını, elli fizyolojistini, elli mühendisini, elli şairini, elli fabrikatörünü, elli bankacısını kaybetti. Ne olur? Bu üç bin üreticinin kaybı Fransa'yı cansız bir bedene çevirir. Şimdi de hükümdarın bey kardeşini, tüm kral ailesini, saray nazırlarını, mabeyincileri, sandalyeli ve sandalyesiz bakanları, müsteşarların hepsini, en zenginlerinden on bin toprak ağasını.. yani asil bir hayat yaşayan on bin kodamanı kaybettik diyelim. Üzülürdük şüphesiz ama, iyi kalpli olduğumuz için üzülürdük.

Fransa'nın yaşayışında ne değişirdi? Hiç. Boşalan yerleri yüzbinlerce Fransız hemen doldurabilirdi. Demek bizi eşek arıları yönetiyor. Demek tepetaklak bir düzen bu.."[5] Sonunda bunun yaptırımını da açık bir şekilde anlatmaktadır: "Bu yazı Saint-Simon'u ceza mahkemesine sürükler. Savcının Saint-Simon'a yüklediği suç oldukça ağır: kral ailesine saygısızlık ve Berry dükünün katline manevî iştirâk. Unutmayalım ki, Restorasyon devrindeyiz."[6] Tüm bunlarda belirtilenlerin önemi hicvin yazar üzerindeki olumsuz etkisinin Cemil Meriç tarafından nasıl yorumlandığını göstermesidir. Zaten bu tür durumlarla karşılaştırıldığında Türkiye'de bir şekilde hiciv olarak nitelenen yazıların maliyetinin pek bulunmadığını işaret etmektedir. Bu nedenle de aykırı düşüncelere "bir güzel mazmun bulursa kendisini bile hicvedeceğini" söyleyen heccavın ne kadar ciddiye alınabileceğini, olumsuz cevap verilmesi gerektiğini belirterek sormaktadır. Burada önemli olan husus Batı toplumlarında hicvin gelişimi konusunda izahat vermesidir.

Batı toplumlarında hicvin durumunu tarihsel dayanaklarını da belirterek açıklamaya çalışıyor. Aktararak da olsa bir çerçeve çiziyor: "Önümde bu nefis tercümenin 1803'te yayımlanan dördüncü baskısı. Dusaulx'nun Juvenal tercümesine yazdığı 'Giriş', Juvenal'in kaleminden çıkmışçasına heybetli: 'Minnetten çok isyana mütemayil insan kalbi: işte satirin kaynağı. Homeros'un sesinde bile zaman zaman hınç ve isyan sayhaları duymuyor muyuz? Salluste, Roma'nın ahlaksızlıklarını, Juvenal'dan önce büyük bir belagatla haykırmıyor mu? Tacite'in yalnız adı bile, zorbalara ecel teri döktürmüyor mu?"[7] Zaman zaman verdiği başka örneklerden de

---

5 Cemil Meriç, *Saint-Simon (İlk Sosyolog - İlk Sosyalist)*, Çan Yay., İstanbul, 1967, s. 12-13.

6 *a.g.e.*, s. 13.

7 Cemil Meriç, *Jurnal*, C. I., İletişim Yay., İstanbul, 1992, s. 364.

kalkarak Batı'da hicvin gelişim seyri konusunda kimi genellemeler yapsa da söz Türkiye'ye gelince yaklaşımı değişiyor.

Bu yaklaşım farklılığının Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının değişikliğinden kaynaklanıp kaynaklanmadığının tartışılması gerekmektedir. Hiciv yokluğunu "İslâmiyet(in) 'sebb ü şetm'i hoşgörme"mesine ve "Heccavın çevresine teklif edeceği yeni bir değerler manzûmesi"nin bulunmamasına bağlamasının pek kabul edilebilir birer gerekçe olarak anlaşılması en azından bazı dönemler için geçerli gibi görünmüyor. Batılılaşma süreci Cemil Meriç'in biraz önce alıntılanan görüşlerinin geçerli olmadığının önemli bir nedeni. Saptama doğruysa, ki bu saptama üzerinde derinlemesine tartışılmalı, Türkiye'de hicvin gelişmeme koşullarının, nedenlerinin irdelenmesi gerekiyor. Bu vesileyle Cemil Meriç'in Türkiye'de hicvin durumu konusundaki genellemelerini ve saptamalarını yeniden düşünme olanağı doğuyor. Tenkidin yokluğu ya da azlığı ve bunların aşılmasının yollarının işaretlerini Cemil Meriç'in yazdıklarında yakalamak olanaklı. Nitekim o da böyle bir dönemin açılabileceğini ima ediyor.

BİR VESİLEYLE TÜRK DÜŞÜNCE DÜNYASI

Tüketici olmayan bir şekilde Taha Parla'nın Ziya Gökalp üzerine önce İngilizce olarak yazılan yapıtının bazı noktalarının altını çizmek anlamlı olabilir. Bunu yaparken de kitabın kimi özelliklerini vurgulamak amaçlanmıştır. Birkaç başlık altında yapıtın önemi, Türk düşünce tarihi içindeki yeri belirtilebilir. Neden öncelikle Ziya Gökalp sorusu sadece daha önceki yapıtların yazarlarına değil, Taha Parla'ya da sorulmalıdır. Sorunun yanıtı duyarlılıkların benzeştiğini göstermektedir. Doğal olarak bu da sırf bir tercih sorunu değildir.

Türkiye'nin iki tür akademisyeni var. Birincisi gözü Türkiye'ye fazlasıyla açık olanı. İkincisi ise gözü dünyaya dönük olanı. Taha Parla ikincilerden. Ama iki tür aydının da önemli sınırlılıkları var. Yüzü Türkiye'ye dönük olanı teorik bilgilenmeyi fazla önemsemiyor. Memleketi tanımak konusunda hassasiyeti sınırlı olanlar ise genellikle Türkçe yazılanlara küçümseyerek biraz da yukarıdan bakıyorlar. Taha Parla'nın sınırlılığı da Türkiye'de yazılanları fazla önemsememesinden kaynaklanıyor. Ziya Gökalp hakkında Türkiye'de yazılanları kendi pek farkında olmasa da yok

sayarak değerlendirme yapıyor. Bir önemli yazar da bilebildiği kadarıyla Ziya Gökalp'e korporatist model izafe edilen ilk çalışma olarak niteliyor. Maalesef düşünce tarihiyle ilgili çalışmalar genellikle böyle. Örneğin Eyyüp Sanay *Hilmi Ziya Ülken* yapıtında sadece Hilmi Ziya'nın yazdıklarından kaynaklanarak düşünce adamını incelemeye çalışıyor. Keza Halil Berktay da aynı biçimde Fuad Köprülü değerlendirmesi yapıyor. Çok sayıda başka örnek vermek de mümkün.

Taha Parla aynı zamanda Ziya Gökalp'i Türkiye'nin en önemli ve en etkin düşünce adamı olarak niteliyor. Ziya Gökalp'i incelerken doğru saptamalar yapıyor: "Türkiye'deki egemen korporatist düşüncenin ilk ve hâlâ en yetkin sistematik düşünürü ise Ziya Gökalp'tir. Türkiye'de aşırı ve ılımlı sağ akımlar ve partiler, silahlı kuvvetler, klasik Kemalistler, 'Kemalist sol", ve 'sosyal demokratlar', (SHP ve DSP), hatta belli ölçülerde bazı sol gruplar, ayrıntılardaki farklılıkların ötesinde, son tahlilde sahip oldukları temel düşünsel kategoriler bakımından bu korporatist şemsiyenin altındadırlar ya da korporatist düşünceden nasiplerini değişik derecelerde almışlardır."[1] Bu doğru saptamadan sonra da etkiyi belli ölçüde sınırlamayı denemektedir: "Bu çalışmanın temel tezi de, Gökalp'in korporatist düşüncesinin, Türkiye yönetici ve siyasi sınıfına paradigmatik bir dünya görüşü sağladığı; dar anlamda birer siyasi ideoloji olan İttihatçılık (1908-1918) ve Kemalizm'le (1923-1950) bugünkü Kemalizm'lerin (1960-1980'ler) ve çeşitli sağ ideolojilerin, onun kapsamlı sisteminin programatik çeşitlemelerinden ibaret olduğudur." (s. 18) Taha Parla'nın Ziya Gökalp'e ilişkin bu iki değerlendirmesi de bir saptama olarak mükemmeldir, fakat yeni değildir. Bir anlamda da deği-

1 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Çev. Füsun Üstel ve Sabir Yücesoy, İletişim Yay., İstanbul, 1989, s. 8.

şik düşün odaklarının benzer yaklaşımlarını kısmen somutlaştırmaktadır. Hatta yapıtta biraz daha ileri gidilip bir başka önemli saptama da gündeme getirilmektedir: "Tabii resmi düşüncenin yanı sıra, özellikle siyasal bilimler, sosyoloji, iktisat, sosyal siyaset gibi akademik disiplinlerdeki hâkim yaklaşımlarda da Gökalp'in doğrudan ya da Kemalizm yoluyla sürmüş olan etkileri de unutulmamalıdır." (s. 121) Ancak böylesine gerçekçi saptamalar yapılmasına karşın sözü edilen saptama üzerine düşünülmemektedir. Akademik etkiler üzerinde düşünülmemesi akademik disiplinlerdeki yoğun siyasal tercihten ya da Ziya Gökalp hakkında Türkiye'de hakikaten önemli çalışmalar, gerçekçi saptamalar yapılabileceğini hayal bile edememekten kaynaklanıyor. Nitekim Ziya Gökalp'in bu tür etkileri kitapta birkaç kez belirtildiği gibi daha önce yazılanlarla birlikte düşünülmüyor. "Gökalp üzerine Türkçe'de bulunan yazılar oldukça fazladır, ama çoğunluğu, değişen yetkinlikteki biyografik çalışmalar, anılar ve Gökalp'in çeşitli konulardaki görüşlerini kısmen inceleyen ya da aktaran seçmelerdir; birçoğu da değişen ciddiyet düzeylerine sahip polemikler barındırmaktadır. Hiçbiriyle tek tek tartışmaya girmek niyetim olmadığı için, metinde bunlara gönderme yok gibidir." (s. 11) Bu nedenle de iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi, şimdiye değin yazılanların okunmamasından kaynaklanan fazla miktarda tekrarların mevcudiyeti. İkincisi ise gerçekçi saptamalar ile kendi yazdıkları arasındaki bağlantı çabalarının atlanması.

Ziya Gökalp'in siyasetten uzaklığı fazla mübalağa edilmiş gibi görünüyor. Bunun yanında yapıtın iki ayrı zaafı daha var. Biri Ziya Gökalp öncesi olmayan bir düşünür şeklinde nitelenip Türk düşün tarihinin kimi isimlerinden etkilenmesi konusu sükûtla geçiştiriliyor. İkinci olarak da yazarın Ziya Gökalp'in çağdaşları düşün adamları ile arasındaki

benzerlikler ve farklılıklar konusunda bir duyarlılığı yok. Yapıt bu yanıyla *Türk Toplumbilimcileri 1, Türk Toplumbilimcileri 2* çalışmalarını çağrıştırıyor. Ancak yapıtın hakkını teslim etmek için *Ziya Gökalp* çalışmasının, Ziya Gökalp'in yazdıklarını özetleme alışkanlığının ötesinde, anlamayı denediğinin, bu denemesinin de başarılı olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Sözü edilen zaaflar ise Türkiye'deki hemen tüm düşünce tarihi çalışmalarında mevcut bulunmaktadır.

Taha Parla Ziya Gökalp'in özgünlüğünü biraz değil, fazlasıyla abartıp vurgularken kendi tabiriyle 'siyasal oportünist' olarak nitelenemeyeceğini ısrarla belirterek siyasal kişilikleri öven şiirlerini bile rasyonalize etmeye çalışmaktadır: "Ancak, Gökalp'in Talat Paşa, Enver Paşa ve Mustafa Kemal Atatürk üzerine yazdığı şiirler dikkatle okunur ve onun toplum ve aydın seçkinler konusundaki kuramsal görüşlerinin ve toplumsal idealizm felsefesinin bağlamına yerleştirilirse, siyasal oportünizm taşımak bir yana düşünsel olark da tutarlı olduğu görülebilir. Bu şiirlerde Gökalp, liderleri 'toplumun bilinci', 'birleştirici önderi' ve 'halkın niyetini bilmesi' nedeniyle ulus iradesinin şahıslanması olarak görmektedir." (s. 94) Böylesi bir yorum Ziya Gökalp konusunda her tür siyasal düşün odağında yapılan yaygın olumlu değerlendirmeler ötesinde ölçünün kaçırıldığının göstergesidir.

Taha Parla bir başka önemli saptamaya da dikkat etmemiş gibidir. George T. Park Mehmet Fuad Köprülü hakkındaki çalışmasında isabetli bir şekilde Ziya Gökalp konusundaki araştırmaların çokluğunun aksine herhangi bir Türk entelektüeli üzerine hiçbir Türk ve Batılı akademisyenin çalışmadığını söylemekte, Gökalp'in Türk modernleşmesine etkilerinin azımsanmaması gereği yanında, Gökalp üzerinde ısrarla durulmasının onun rolünün abartılmasının ge-

rekçesini oluşturduğunu belirtmektedir. Park'ın gerçekçi saptaması Taha Parla'nın çalışmasının zaaflarını gösterebileceği gibi, Gökalp hakkındaki fazlasıyla abartılı nitelemelerini de anlaşılır kılmaktadır.

Parla'nın kitap ve özellikle makale boyutundaki çalışmaları önemsememesi belki değil muhakkak kendisini kimi önyargılardan korumuştur. Ancak Ziya Gökalp konusunda daha önce yazılan ve belki de en gelişmiş ifadesini Niyazi Berkes'in çalışmalarında bulan düşünceleri yeniden telaffuz etmesi kaçınılmaz olmuştur. Fakat yazar bu gerçekliğin hiç bilincinde değildir. Taha Parla'nın siyasal düzeyde örgütleri daha fazla önemseyen çalışması, yazarın özellikle akademik çalışmalarla paralellikler üzerine yöneldiği zaman ilginç benzerliklerin açıklığa kavuşacağını hissettirmektedir. Zaten siyasal düzeyde saptadığı benzerlikler pek de bilinmeyen şeyler değildir. Siyasal düzey dışında eleştirel yaklaşımları önemsemediği için özellikle Hilmi Ziya Ülken'in 1950 öncesinde yazdıklarında ve Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki Bergsoncu eğilimin ürettiklerinde somutlaşan kimi önemli saptamaları da fark edememektedir.

Bazı olumluluklarına ve kimi zaaflarına temas edilen Ziya Gökalp'e ilişkin yapıt Türk düşün tarihi açısından önemli bir çalışmadır. Özellikle Batılı yazarların, örneğin, François Georgeon'un Yusuf Akçura hakkındaki çalışmasıyla, Goorge T. Park'ın *The Life and Writings of Mehmet Fuat Köprülü: The Intellectual and Turkish Cultural Modernization* yapıtı bu açıdan kesinlikle önemli ve düzeyli kitaplardır. Aynı düzeyde olmamakla birlikte Halil Berktay'ın *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* yapıtı gibi, Taha Parla'nın kitabı da Türk düşünce tarihinde yeri olan çalışmalardır. Dört bilim adamının çalışmaları sorusu olan, sorunu olan tavrı somutlaştırmaktadır. Zaaflarının dışında Türkiye'de giderek artmaya başlayan düşünce tarihi çalış-

malarının nasıl yapılması gerektiği konusunda iyi örnekler oluşturmaktadırlar. Sorusuz, sorunsuz, belge yığınları çıkarıldıktan sonra bir anlam ifade emeyen türde araştırmaların yazarlarına ve başkalarına bundan böyle yol gösterebileceklerini beklemek iyimserliğine kapılmamak için hiçbir neden yoktur.

Haziran 1989